bosansko hercegovačka proza

MLADI DANI

MLADI DANI LEKTIRA

ODGOVORNI UREDNIK
LJILJANA CIKOTA

LIKOVNA OPREMA MILIVOJE UNKOVIĆ

BOSANSKO-HERCEGOVAČKA PROZA

»SVJETLOST« SARAJEVO

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 886.1/.2–32(082)

BOSANSKO-hercegovačka proza / [priredio Radovan Vučković]. – Sarajevo : Svjetlost, 1989. – 299 str. ; 20 cm. – (Mladi dani. Lektira)

Bosanskohercegovačka proza: str. 7–15. – Nova bosanskohercegovačka proza: str. 161–170. – O piscima: str. 293–297.
ISBN 86-01-01311-2
I. VUČKOVIĆ, Radovan

PRIREDIO
RADOVAN VUČKOVIĆ

SADRŽAJ

I

II

RAT, LJUBAV, OTPOR

HUMOR, SATIRA, IRONIJA

BOSANSKOHERCEGOVAČKA PROZA

I

BOSANSKOHERCEGOVAČKA PROZA

POČECI

Neki oblici bosanskohercegovačke proze postojali su još u srednjem vijeku. Pored toga, na tlu Bosne i Hercegovine bila je veoma razvijena, pored poezije, i prozna književnost. Ali pripovijetke i romani kakve mi danas čitamo počeli su se javljati u XIX vijeku, a naročito na prelazu u XX stoljeće. Tako je početak prave moderne[1] pripovijetke na prelazu iz XIX u XX vijek značilo, pored djela drugih pisaca, i djelo Petra Kočića. A Ivo Andrić, naš jedini nobelovac i jedan od najboljih pisaca koje su jugoslovenski narodi ikada imali, produžio je ono što su pisci prije njega u Bosni i Hercegovini započeli. Na primjeru njegovog djela vidi se kako je Bosna istinski umjetnički progovorila, pa je Andrić, primajući Nobelovu nagradu, govorio i o načinu pripovijedanja koji je toliko karakterističan za bosanskog čovjeka. Slijedeći Andrića i, nezavisno od njega, oživljavajući prošlost ili govoreći o patnjama i nemirima današnjeg čovjeka u Bosni, dajući njegove specifične crte mudrosti i ćutljivosti, ili njegov smisao za šalu i humor, pisali su između dva rata još mnogi bosanskohercegovački pisci, sa čijim odabranim stranicama ćete se susresti u ovoj knjizi.

LJUBAV, ŽENA, ŽIVOTNA RADOST

Ljubav je česta tema u njihovim djelima. Ali ta ljubav i odnos prema ženi, iako su slični kao i kod mnogih naših pisaca i umjetnika svijeta, imaju i neke posebne crte koje proizilaze iz prirode tla i načina života, kao i istorijskih okolnosti u kojima su se razvijale Bosna i Hercegovina u prošlosti. Treperenje vrelih sunčanih zraka na hercegovačkom kamenjaru, ili gluha tišina bosanskih šuma izazivaju u zaljubljenima neku sjetnu[2] čežnju; san o voljenom biću koje kao da

---

[1] moderno – ono što je novo, savremeno i u modi.

[2] sjetan – obuzet žalošću za nečim; sjeta – duševno stanje ispunjeno žalošću za onim što je prošlo.

treperi u sunčevoj järi[3], ili se javlja iz blagog šaputanja lišća. A surovi običaji, koji su donijeti sa istoka ili su njegovani u patrijarhalnoj porodici, razdvajali su uvijek voljena bića. Poznata je i lirska pjesma sa ovog terena pod imenom sevdalinka[4]. U toj pjesmi odavno je opjevana takva vrsta ljubavi koja je prožeta i nekom sjetom, jer je draga zatočena u nepoznatom predjelu i daleko od dohvata draganove ljubavi. Takva ljubav je i tužna usljed tih nepremostivih prepreka koje dijele zaljubljene. A slična vrsta ljubavi opisana je u mnogim proznim radovima bosanskohercegovačkih pisaca.

Još u djetinjstvu i dječaštvu javlja se ta čežnja prema drugom biću. Još tada se spoznaje kako je ta čežnja ispunjena sa mnogo gorčine, ali i sa nadom i snom da će jednoga dana sve biti bolje i da će se doseći san o sreći. Tako u pripovijeci Ive Andrića *Na obali* dječaka Marka mori neka čudna sjeta, on bi htio da dosegne neku drugu obalu sna. I dok sunce na rodnoj Drini sipa užarene zrake po njegovom golom tijelu, on se sjeća svoje prve ljubavi prema djevojčici Rozi, prvog poljupca koji nije ispunio ono što je dječak sa strahom očekivao. Kad bi u tom trenutku razočaranja zapjevao neku svoju pjesmu, onda bi ona bila puna beskrajne tuge kao i sevdalinka. Bila bi to pjesma o raskoši i ljepoti, o nekoj crvenoj vrpci i čudnom cvijetu koji vraća uspomenu na djevojčicu Rozu Kalinu, koja je bila »tako plave kose, tako modrih očiju i tako bele, rumeno zahuknute kože«. Čula bi se u njoj huka zelene Drine, šum namrgođenih bosanskih planina i s njima bi se miješalo sjećanje na prvi i dugo očekivani, sa mnogo ljubavi sanjani poljubac koji je donio nešto hladno i gorko: »dah vode i puste rečne obale, pomešan sa oštrim mirisom rakite, poznatim i običnim kao život.«

Kasnije u nešto zrelijim godinama, u igri oblaka, kiše, sunca i bure, kad dječaci postaju veći ljudi, nastavlja se i igra ljubavi. Ona se miješa sa snovima, tako da čovjeku nije jasno šta se doživjelo stvarno, a šta je samo san. U prozi Hercegovca Hamze Hume *Grozdan i Grozdana* ljubav je data kao u nekoj pjesmi. To nije samo ljubav prema ženi, već vrela čežnja koja ispunjava mladog Ozrena kad doživi dodir sa hercegovačkim podnebljem, vinogradima, mirisnim kišama, ljetnjim bujanjem i jesenjim umiranjem prirode. U ljetnjoj

---

[3] jära – velika vrućina, jaka toplota vazduha zagrijanog suncem, ljetna pripeka.

[4] sevdalinka – bosanska ljubavna pjesma puna ljubavne čežnje.

jari i u njegovoj duši sve klikće: sve je meko i nježno kao laki oblak što treperi na plavom nebu. I on je zato stalno pred iskušenjem da u treperavom oblaku osjeti vječnu ljubav između neumrlih ljubavnika Grozdana i Grozdane, koji mu šapću riječi sna i podstiču ga na nove čežnje. Kako jesen dolazi, tako i njegova ljubav i san mijenjaju oblik i boju. Umjesto radosnog sna, kad vinogradi počinju da žute i lišće vene, javlja se u mladiću bol što će sve da prođe i on uzvikuje: »O, samo još nekoliko dana ovog vrelog sna!«

BOSANSKI LIKOVI

Nekad nam se čini da u tim ljubavima, o kojima pišu bosanskohercegovački pripovjedači, ima nečeg čudnog i nevjerovatnog. No, to nam neće izgledati ako čitamo više njihovih djela. Tada ćemo uvidjeti da su i ličnosti o kojima oni pišu i koje su nosioci radnje u proznim radovima na prvi pogled nevjerovatni ljudi. Ali to je samo prividno tako i spolja gledano.Posmatrani iz blizine i pažljivo analizirani, oni nam se pokazuju u svoj svojoj ljudskoj jednostavnosti i toplini. Poznati su još iz narodnih pjesama i pripovjedaka sa ovog tla likovi šereta i lukavih ili hrabrih čudaka, kao što su Nasradin-hodža i Budalina Tale. Mukotrpan život, borbe sa svakakvim nedaćama i divljom prirodom, učinio ih je takvim. Takvi su i likovi iz Kočićevih djela, kao što su David Štrbac, Mračajski proto i Simeun Đak, takvi su likovi mnogobrojnih Andrićevih djela.

I drugi bosanskohercegovački pripovjedači stvorili su slične likove. U pripovijeci Zvonimira Šubića *Timotijeva smrt* nailazimo na starog čiča Timotija. On je bio starješina jedne velike patrijarhalne zadruge kakvih je u prošlosti bilo dosta kod nas, a naročito u Bosni. On se, star i oronuo, razbolio upravo u vrijeme kad je trebalo da se ženi njegov unuk, tako da dan njegove smrti i unukove svadbe treba da se poklope. Odrastao u dodiru sa ljudima i prirodom, Timotije je sačuvao vedar duh i prisebnost. U posljednjim trenucima, kad treba da se rastane sa ženom, on ne misli na skoru smrt, već na svakodnevne stvari, na svadbu svog unuka. Čuvši kako se u susjednoj sobi vodi razgovor između sina mu i majstora o njegovom mrtvačkom sanduku, on i sam učestvuje u tom razgovoru, vedar i krepak govori: »Nijesam se tijesnio cijeloga života, pa neću, vala, ni pod zemljom.« I on zapovijeda da se na dan njegove smrti veselje ne prekida. I zaista, toga dana iz njegove kuće čuju se lelek i pjesma istovremeno, što

izgleda nekako prirodno, s obzirom na život starog Timotija, na njegovu povezanost sa bosanskim šumama i zemljom. I pisac zaključuje priču, što se može i očekivati, opaskom da je »poslije kiše vazduh mirisao na zemlju.«

Isto tako u pripovijeci *Grijeh Ješue turmara* Jakše Kušana susrećemo se sa čovjekom čiji nam grijeh, život i shvatanja izgledaju čudni, ali koji nam je blizak no nekoj djetinjoj neposrednosti i vezanosti za »sivca« što mu prenosi robu iz jednog dijela Bosne u drugi. Kad ga malo bliže osmotrimo, kad pogledamo kakvi su razlozi da mora prodati »sivca« (zarekao se to bogu kad je ovaj bio zanemogao na putu) i kako ga muči savjest[5] zbog te prodaje, mi postajemo svjesni da takvog čovjeka može da odgoji samo određeno podneblje. Vidimo ga na kraju kako novac od prodatog »hranitelja« daje prosjacima, iako mu je kod kuće porodica siromašna, i onda nam postaje jasno da je to ona vrsta priprostog bosanskog čovjeka, uvijek pomalo pjesnika, koji nije lukav, koga tjera nemir po svijetu, tako da njegov poziv turmara za njega ne znači samo zarađivanje hljeba, već i istinski život. On je u mladosti, kako kaže sam, »vodio karavane cijelom turskom carevinom, i Evropom i Azijom« pa da mu je to ostalo u krvi »taj nemir«. On zato osjeća kad šuma govori i gotovo da razumije nemušte misli svog »hranitelja« »sivca«.

I Bego iz pripovijetke Marka Markovića *Na boku* na sličan način je vezan sa prirodom i dugogodišnjim poslom »na boku«: »pedeset godina, pedeset kilometara; s Drine na Jalu i s Jale na Drinu«. Taj život vječitog putnika i čovjeka koji prevozi ljude, pa je stalno u dodiru s njima, kao i dodir sa šapatom tajanstvene noći i pjesmom koju sam pjeva, čine ga nečim posebnim: nečim što može da se javi samo tu pored Drine, i u određeno vrijeme. Zato nam izgleda i sasvim razumljiva iznenadna tuga ovog čovjeka kad je čuo da će njegovo prevozno sredstvo da zamijene »letrika« i auto. On zna da se time nešto nepovratno gubi i da takav prisan ljudski život postaje nemoguć. On se stoga i opija, jer ne može da se pomiri sa tako čim. Pa se u nama kao čitaocima javi na kraju pripovijetke osjećaj neke žalosti kad saznamo da je Bego nastradao upravo od svog sina koji se vraćao iz dalekog svijeta da ga, kako je, vjerovatno, sin mislio u sebi, obraduje autom.

---

[5] savjest – osjećanje odgovornosti za svoje postupke; griža savjesti – kajanje zbog učinjenog djela.

STRADANJE, POBUNA

Novo vrijeme donosilo je niz promjena u životu bosanskohercegovačkog čovjeka. Osobito su te promjene bile vidne okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1878. godine. Nakon vjekovnog čamljenja pod turskom vladavinom, tada su ove dvije zemlje potpale pod vlast novog osvajača, kome je bio cilj da iskoristi rudna blaga iz Bosne, a za to mu je bilo potrebno da izgradi puteve i nešto industrije. Sve je to izazivalo još gore siromašenje naroda, mnoge smrti i pomore.[6] Siromašenje ovih zemalja nastavlja se i u predratnoj Jugoslaviji, i tako se stvara poseban sloj tzv. bosanske sirotinje koja je predstavljala oblik radničke klase kod nas.

Još je Petar Kočić u pripovijetkama nastalim pred prvi svjetski rat, boreći se protiv austrijskih okupacionih vlasti, ukazao na proces propadanja bosanskih šuma i siromašenja ljudi njegovog zavičaja. Razumije se, on nije uzimao uvijek kao razlog takvom siromašenju socijalne[7] uzroke, već je, kao u pripovijeci *Kroz mećavu,* naveo pojavu iznenadne bolesti i pomora kao povod propasti nekada bogate familije Relje Kneževića. U ovoj pripovijeci, za razliku od drugih, njega nije mnogo ni interesovao razlog za iznenadnu bijedu tog nekada bogatog čovjeka, već sama bijeda. Od nekadašnje bogate porodice ostao je samo Relja Knežević sa unukom. Gdje su nekada vladali raskoš i bogatstvo, ostala je samo pustoš. Da bi odao pomen mnogobrojnoj umrloj familiji, Relja vodi da proda jedinu kravu. I ti trenuci povratka sa pijace, kroz snježnu pustinju zmijanjsku, i najupečatljiviji su u ovoj pripovijeci. Nemilosrdna priroda pridružila se bolesti i one tamane posljednje ostatke Reljine porodice. Priroda izgleda kao neka neman koja guta živog čovjeka, prvo nemoćnog i hrabrog malog unuka, pa poslije i samog Relju. Tako suočeni jedno s drugim, ponosni i hrabri gorštak koji odolijeva svim nedaćama, i bijesna i veličanstvena u svojoj ljepoti priroda, izgledaju kao nešto što se susreće samo u bajci. A, u stvari, to je bila stvarnost krajiškog čovjeka nekada, koga su uništavali i bijeda, i neprijatelji, i priroda, i bolest.

---

[6] pomor – naglo umiranje ljudi ili crkavanje stoke u velikom broju od kakve zarazne bolesti.

[7] socijalni – ono što se odnosi na društvo, na primjer, za nekog kažemo da je socijalan čovjek ili kažemo socijalni poredak i time mislimo na društveni poredak.

Takvog čovjeka, izloženog sličnim nedaćama, prikazao je i Borivoje Jevtić u pripovijeci *Šume*. Opet se i u ovoj pripovijeci, kao i u djelima mnogih drugih bosanskohercegovačkih pripovjedača, javlja priroda i bosanska šuma kao pozadina strašnih zbivanja. Ta šuma je ovdje isto toliko junak priče kao i djevojka Mira Ranković, koju su jedne ratne noći odveli žandarmi i šuckori i izvršili nasilje nad njom, zbog čega je pomjerila pameću. Takva, ona je oličenje bijede, iako je nekada bila primjer ljepote i zdravlja. Na isti način osvajač je čerečio bosanske šume, ostavljajući iza sebe pustoš. Zato kočijaš, koji piscu priča o sudbini djevojke, kaže: »Možeš misliti kako je ovim našim šumama. Iskasapili ih, ogoleli, koru sa njih svukli u proleće, beli se drveće kao zubi u mrtvačkoj glavi, da ti se duša zemljom opečali i više ne digne.« Nekada jedra i prekrasna mlada djevojka i bujna bosanska šuma doživjele su isto poniženje od strane nadmoćnog neprijatelja.

Ali naš čovjek, osobito onaj iz Bosne, nikad se nije mirio sa svojom bijedom i poniženjem. On se bunio, dizao ustanke i borio za svoje dostojanstvo. On to nije činio samo onda kad je bio u pitanju tuđi osvajač, već i domaći bogataš, koji je isto tako izrabljivao njegovu snagu i ponižavao njegovo osjećanje pravde. Takvog jednog pobunjenog siromašnog čovjeka naslikao je Hasan Kikić u prozi *Drugo lice čovjekovo*. Sirotog Kršu okrivio je bogati Hadži Steva da mu je pokrao magazu i pandur Jovo stavio mu okov oko ruku i bacio ga takvog u zatvor, tukući ga nemilosrdno. No, kao kakav džin iz bajke, on se pobunio i polomio lance. Takav, gorostasan i velik, on djeluje kao simbol[8] pobunjenog čovjeka uopšte. Negdje na kraju pripovijetke on objašnjava Mandi, siromašnoj prostitutki, koja je bila uz njega u nevolji, pokazujući joj upaljenu Hadži Stevinu pojatu: »Ovo sam ja, upalio da rasvijetlim noć, eto, hajde... Ono sam ja, Mando, upalio fenjer, znaš. Onaki su sad moji fenjeri, drugih ja ne bih ni znao više paliti...«

---

[8] simbol – lik, predmet ili slika koji se uzimaju kao oznaka za neki apstraktni pojam ili za neku misao; na primjer, naš grb je simbol bratstva i jedinstva.

Takvi uslovi nacionalne[9] i socijalne bijede u prošlosti naroda Bosne i Hercegovine osobito su teško pogađali djecu. Zato mnogi bosanskohercegovački pisci govore o patnji i stradanju djece. Jer, odrasli podnose nesreću lakše i oni znaju da joj se odupru, a djeca su uvijek bila bespomoćna u momentima kad su bila izložena nasilju starijih.

U priči Svetozara Ćorovića *U noći* susrećemo se sa jednim takvim dječakom koji je sa sela došao u grad da tu nauči zanat. Dok je kao dijete bio kod kuće, šegrt Trišo slušao je oca kako mu govori o sreći koja ga očekuje u gradu. Međutim, u gradu on ništa lijepo nije doživio. Stalno je izložen grdnjama i batinama. Dok obavlja neugodne i monotone[10] šegrtske poslove, on se predaje sjećanjima na kuću, braću i sestre. U njemu se budi čežnja da se opet vrati tamo, da bude s njima. U tim časovima on prosto osjeća mirise svoga skromnog seoskog doma, i to osobito u noći kad san navaljuje. A upravo tada ga prekida i surovo budi iz snova nemilosrdni gazdin glas koji ga opominje da treba da spava, jer ga sutra očekuje posao. I tako je dječak izložen stalnom stradanju, ne samo fizičkom već i psihičkom: njemu nije dozvoljeno da prosanja svoj plavi dječački san.

Još je teža sudbina dječaka Ivana iz pripovijetke Novaka Simića *Djetinjstvo Ivana Kožara*. On je volio oca, taj otac je poginuo negdje za vrijeme rata. Majka mu se preudala za kožara Ananija, kod koga je Ivan postao šegrt. Za njega su upravo sada nastale prave muke. Svaki dan je izložen grdnjama i batinama. I ne samo da njegovu dušu peku te batine, koje dobija od očuha, nego još više ismijavanje kome je izložen od ostale djece. Za njih je on smrdljivi stvor, zato što miriše na kožu. Čak i djevojčica Marija, koja ga je jedanput uzela u zaštitu, rekla mu je da bi trebalo da se opere, jer smrdi sav po koži. To ga je još više zaboljelo. Ponižen je i duševno[11]. Zato on

---

[9] nacionalan – riječ *nacija* znači narodnu zajednicu nastalu na zajedničkoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i kulturne srodnosti. od te riječi izvodi se onda, pridjev *nacionalan*, a to znači onaj koji se odnosi na naciju, koji pripada naciji ili joj je svojstven.

[10] monoton – jednoličan, dosadan.

[11] duševni – ta riječ dolazi od riječi *duša*, a to znači skup svih svojstava koja daju čovjeku sposobnost da misli i osjeća; stoga su stari ljudi koji su

nalazi jedinu utjehu u rijeci koja mu svakim danom otkriva nešto novo i nikad ga ne izlaže poniženju. No, ta nevina rijeka, u uslovima surovog stradanja Ivanovog među ljudima, postaće uzrok njegove najveće patnje i poniženja: gubljenja oka koje mu je istjerao bijesni očuh i gazda (kad ga nije našao kod kuće nego na rijeci) za vrijeme jedne posjete.

Izgleda da su patnje koje djeca jedna drugim prouzrokuju isto tako velike kao i one koje su im u vrijeme izrabljivanja čovjeka od strane čovjeka u kapitalističkom društvu činili stariji, gazde i majstori. To se dobro vidi i iz pripovijetke *Mirjamina kosa* Isaka Samokovlije. Mala Mirjama bila je osjetljivo i slabo dijete, različito od sve ostale djece. Ličila je na svoje lutke. »I sama je bila«, kaže pisac, »plava i rumena kao lutka«. Osobito je prema njoj nemilosrdan dječak crni Avram, koji joj jedanput navlači prljav lonac na glavu. Zbog toga Mirjama želi da bude drukčija, da ima crnu kosu kao i ostale djevojčice. Za vrijeme jedne teške bolesti ona je izgubila plavu kosu, i njena majka dozvoljava ostaloj djeci da se igraju s njom u njenom dvorištu. U to se pojavljuje crni Avram i raspršava djevojčicinu nadu da će dobiti crnu kosu kao neka Rikica.

Zato s pravom uzvikuje pisac u priči Zije Dizdarevića *Majka*, sjećajući se svog mukotrpnog djetinjstva u maloj bosanskoj palanci: »I prebijano, polomljeno djetinjstvo, nedoigrane igre, žena sakrivena u tami i očev nemilosrdan pogled. Stražarska sablja što je goropadno gonila niz sokake...« Sjećajući se takvog djetinjstva i sebe kao dječaka, on se sjeća svoje majke koja je stalno bdjela nad njim i morala nijemo da podnosi sve nedaće. Čak je morala da podnese i bol kad joj je sina Fikreta pogazio auto. Jednostavno, dječakov otac joj zabranjuje da izlazi i bez vela[12] se pokazuje pred svijetom. To je muslimanskoj ženi nekada bilo zabranjeno. Sjećajući se svega toga, pisac i mora da misli onako na svoje sivo i šturo djetinjstvo i majku koja sve podnosi trpeći.

Tako se, dok čitamo izabrane dijelove proze bosanskohercegovačkih pisaca, pred našim očima odvija složen život našeg čovjeka

---

vjerovali u bogove mislili da je to nešto u čovjeku nematerijalno što mu dolazi od nekog boga; a riječ *duševni* znači kad se nešto odnosi na dušu, odnosno na unutrašnji čovjekov svijet osjećaja i misli.

[12] veo – komad tanke ili mrežaste tkanine koji ženske osobe nose preko lica ili preko glave i niz pleća.

sa ovog terena, ispričan snažnim i bogatim jezikom u raznolikim slikama i prizorima. Sve je tu u tim djelima zaokruženo u stvaralačke[13] oblike priča i pripovjedaka: čudna i strasna ljubav, vedrina duha odbačenih, bujna priroda koja služi kao utjeha ili kao prijeteća sila, stradanja vjekovna pod tuđinom, patnja i poniženja malenih ljudi i djece i njihova pobuna. A to karakteriše ove predjele u geografskom i istorijskom smislu. U umjetničkim djelima sve je postalo bliže, neposrednije i uzbudljivije.

Radovan Vučković

---

[13] stvaralački – dolazi od riječi *stvaralaštvo* i *stvaralac*, tj. sve ono što obdareni ljudi stvore u umjetnosti i književnosti, i samoprijegoran rad, a riječ *stvaralački* odnosi se na stvaraoce i na stvaralaštvo.

LJUBAV, ŽENA, ŽIVOTNA RADOST

IVO ANDRIĆ

NA OBALI

Rešavali su da li da preplivaju reku. To bi bilo drugi put tog dana.

Grupu nagih, preplanulih telesa na pesku sačinjavali su đaci sarajevske gimnazije, sada na raspustu u svojoj rodnoj varoši na obali Drine. Svi su bili negde između petog i sedmog razreda gimnazije. Po mnogo čemu već mladići u Sarajevu, oni su za vreme raspusta, živeći u roditeljskoj kući i na obali rodne reke, gde su proveli detinjstvo, postali opet deca, a u njihovim igrama, rasprama i postupcima čudno su se preplitali i mešali detinjstvo sa dečaštvom i dečaštvo sa novim pojavama mladićkog doba.

Na njihovoj, levoj strani reke sunce je već bilo zašlo. Dani su bili kraći. To je bio konac leta. A to leto, koje je bilo žarko i sušno, tako da je sagorelo ne samo povrće, voćke i letinu, nego i seno sve do visokih čaira, sad se odjednom okišalo i zahladnelo. Opako leto spalilo je u svojoj vatri i prvu, lepšu, polovinu jeseni. Izgledalo je kao da je preskočen mesec septembar. Sa strmih, osojnih strana leve rečne obale već je nailazila hladovina predvečerja. Mladićima se ježila koža, pored vode koja je i usred leta hladna i koja je već do polovine u senci.

Druga, desna, obala bila je još cela obasjana; i inače bogatija drvećem i zelenilom, sad je, u blagoj svetlosti popodnevnog sunca, izgledala svečano i raskošno i privlačila sebi kupače sa leve obale.

Neki su najpre odbili predlog da se ponovo prelazi na drugu stranu. U stvari, svi su bili umorni od mnogog plivanja

i dugog sunčanja, izgladneli; a sa prvom senkom javljala se i želja za snom. Posle kraćeg prepiranja, bez kog se u tim letnjim igrama ne donosi nijedna odluka, ipak su krenuli.

Tamnozelena, brza voda, prekrivena predvečernjom senkom, dočekala ih je hladnom jezom, a matica je zanosila ta laka, zamorena i od kupanja izgladnela tela. Ali oni su se otimali i plivali, potcikujući od studeni i bacajući poglede put osvetljene obale.

Ta druga obala bila je pored same vode gola i krševita, sva od koso ispucalih i izbrazdanih ploča živca kamena. U tim tankim pukotinama raste u oskudnoj naplavljenoj zemlji pokoja retka travka ili još ređi cvetić, patuljasta žutika ili sitan divlji karanfil sa bledunjavo modrom i jedva primetnom anemičnom krunicom, koja čak i miriše ponekad, ali nekim tankim i nestvarnim mirisom, koji je više ideja o mirisu i samo kao slutnja drugih predela i snažnijih, drukčijih mirisa.

Zatim se obala naglo diže, kamena biva na njoj sve manje, oštre i niske trave sve više; a najposle, iz nje počinje da izbija najpre žbunje i šikara, a gore, ispod druma koji je usečen u strminu, rastu visoke, guste rakite i vrhovi im dopiru do samog druma, mestimice ga i zaklanjaju.

Dok su kupači, boreći se sa brzom, studenom vodom i sa svojim umorom, uspeli da preplivaju, sunce se još nije bilo spustilo na zapadu, i obala, na koju su jedan po jedan iskakali, hvatajući se grčevito za oštro kamenje, bila je već u senci. Sunce je bežalo pred njima i izgledalo im nestvarno i nedostižno kao fatamorgana.

Poslednji je iskočio na obalu plavokosi Marko. Slabine su mu se vidno dizale i spuštale, a oči tražile sunčano mesto na obali. Ali sunce se bilo pomaklo i sad obasjava još samo drum u strani.

Tim drumom, kao po pravo zategnutom koncu, jure laka kola u koja su upregnuta dva belca. Na boku je kočijaš sa

crvenim fesom na glavi, a u kolima su dve ili tri žene u belim haljinama. Javljaju se i gasnu žive boje njihovih suncobrana, šešira, čipaka i velova. Ti velovi blesnu na suncu, zalepršaju, pa nestanu, kao da ih je vetar odneo, a malo docnije se opet ukažu, i tako, ponavljajući uvek istu igru, varaju oči. Na pojedinim delovima puta zeleni vršci rakita zaklanjaju potpuno drum, tako da izgleda kao da su kola zaplivala u zelenilo do iznad točkova, zajedno s konjima, i plove brzo, a iznad zelenih talasa vide se samo konjske glave, kočijaš na boku, i žene u svetlim i živim bojama, što mame oko izdaleka kao šaren cvet leptira.

Drhteći i cvokoćući od umora, gladi i neke unutrašnje jeze, Marko je gledao taj prizor dok god kola nisu isplivala iz zelenila i izgubila se među prvim gradskim kućama.

Tada se prenuo, kao probuđen, i vidio da pored njega stoji jedan od drugova i ruga mu se oponašajući njegovo cvokotanje: b-b-b-b! iako je i sam bio sav naježen, usne mu pomodrele, a oči zamućene od mnogog kupanja i ronjenja. Ostali su skakutali s noge na nogu, kao u nekoj crnačkoj igri, tražili glatka mesta na hrapavoj kamenoj obali.

Ići dalje za suncem nije imalo smisla. Već su i rakite bile zahvaćene senkom, koja je rasla i pela se uz strminu kao zračna poplava. Ali ni vraćati se nije bilo lako ni prijatno. Telo je bolelo i podrhtavalo od umora, hladna voda je odbijala, a njihova obala, na kojoj im je ostalo odelo i na kojoj su im kuće, nije privlačila ničim novim ni prijatnim.

U želji da pobegne od podrugljivog druga, Marko je otišao podalje, iznad same reke, na kamenu ivicu obale; tu je našao malo glatkog mesta na kamenu, koliko za podlanicu, i seo. Laktove je oslonio na kolena i lice prekrio dlanovima.

To su ti predvečernji sati, to su te mučne i neblagodarne godine prvih mladenačkih bolova i nesnalaženja toga đačkog naraštaja. Misli su navirale, bez reda, praćene sećanjem iz de-

tinjstva i nejasnim slutnjama još potpuno nejasne budućnosti. Sve je bilo mračno i maglovito, ili dobrodošlo, jer je odlagalo trenutak povratka u studenu vodu i na pustu drugu obalu.

Da, ona mestimično gola a mestimično gustim rakitnjacima obrasla peščana obala bila je oduvek za njega obala želja i gladi. Sa svojom četvrtom godinom on je počeo da se igra na toj obali, da rije u pesku i da se brčka oko vode i uvek je svaki dečji pogled i pokret pratila želja, želja da se nešto desi što bi razbilo jednoličnost predela suviše dobro poznatog i skamenjenu pravilnost godišnjih doba i ljudskih navika, iznenadilo, zablesnulo oči, obradovalo novinom i lepotom čoveka. Sa godinama menjao se predmet želja, ali želje same rasle su i po broju i po snazi, a nikad se nijedna nije ispunila, osim u mašti ili u pričanjima, od kojih je ostajao samo bol razočarenja.

Da, pričama se teše i završavaju i njegovi i svi ostali koji žive na toj levoj, sirotinjskoj obali. A on zna odavno šta treba misliti o tim pričama. Sasvim je mali bio kad je od bake slušao prve priče. On obeća da će se smiriti, leći i zaspati, a baka obeća da će ispričati lepu priču. I kakvu priču? Ne pričaju oni to zbog dece, nego zbog sebe. To on uviđa odavno, a to je, čini mu se, slutio i onda.

Baka je pričala.

Tu, u komšiluku, ostala, iza nekog mutapa, udovica sa kućom punom dece a bez ičega drugog. Primakao se Božić a u nje u kući ničeg ni mrsnog ni slatkog, deca neobuvena i neodevena. Na sam Badnji dan se rasplakala teško, žaleći se bogu i Božiću na svoju sudbinu. Uzajmila je svega toliko da je mogla da kupi jednu ribu mladicu. Kad je ribu rasporila, našla je u njoj zlatan prsten sa skupocenim almazom kamenom, odnela ga u čaršiju i dobro unovčila, pa su imali svega i

za Božić i još dugo posle toga. To je bio božji prst, rekla je baka.

Priča je imala obrnuto dejstvo. Zamorena pričanjem, baka je zakunjala, a dečak se, uzbuđen čudnim slikama – udovičke suze, riba, sjajni prsten – još više rasanio i budio baku da je pita više i potanje o neobičnom događaju.

I tada, i dugo još posle toga, zapitkivao je i uporno tražio da mu se tačno kaže je li to zaistinski bilo tako, kada i gde, ko je izgubio prsten, kako ga je riba progutala i kako je došla baš do udovice. Po odgovorima je video da tu nije ništa jasno ni sigurno, da stariji ni sami ne uzimaju ozbiljno svoje priče, da ima doduše udovica i siročadi, da se nađe i po koja mladica, iako su retke i skupe, ali da nema božijeg prsta ni skupocenog prstena, nikad i nigde. A docnije, kad je svršio osnovnu školu i ušao u svet knjiga, video je da je njegova sumnja bila opravdana, da je ta priča stara koliko i ljudska nemaština i da istoriju o ribi i prstenu prepričava sirotinja svuda, gde god je ima na svetu.

Otud u njemu ova potmula, duboka mržnja na priče i bajke i svakojaka smešna pletenja mašte. To treba ugasiti kao smrdljivu lampu, odbaciti kao nedostojno zavaravanje. Znati istinu i pričati istinu, a istina je da na ovoj zemlji ima mnogo lepih stvari, ali u drugoga, a da su on i njegovi bogati samo željama i brigama. Istina je da i njemu utroba gori za lepotom; a ta je lepota vidljiva (u kolima se vozi), ali nedostižna i nezadrživa; ne da se uhvatiti, ne može se ukrasti, nema se za šta kupiti, niti se može od ljudi oteti ni od boga izmoliti; kao priviđenje je, nestvarno i kratkoveko, a draže od svega što je živo, stvarno i na dohvat ruke.

Pod neumoljivi ispit istine trebalo bi staviti sve, ne samo pričanja, nego i sve ostalo što se smatra stvarnim i istinitim, a nije ni jedno ni drugo. Šta smo mi, u stvari, mi na ovoj pešča-

noj obali? Moj otac i moj stric se nazivaju trgovcima; tako nam se nazivao i deda, samo kod njega je to još moglo imati neke veze sa istinom, a kod mojih je prazna reč bez osnova i značenja. Ne, drugi trguju, rade i zarađuju, drugi žive i uživaju život, a moj otac i moj stric misle da su trgovci zato što presede po nekoliko sati dnevno u polupraznim magazama, što idu ozbiljni i oborene glave ulicom i što stalno izgledaju kao da valjaju neku krupnu brigu u glavi, što se nazivaju domaćini ljudi, gazde i opštinari. Misle da žive, da kuće kuću i »podižu« decu, i veruju u to kao u jednu od mnogih bajki. A kako stoji stvar uistinu, kad se odbace verovanja i formule koje su odavno izgubile sadržinu, i reči, reči, reči, koje nikad nisu kazivale mnogo, a koje danas ne znače ništa? Šta vredi sve to u sebi i po sebi?

Ta kućica je nasleđena od majčinog dede, ali kao što se nasleđuje bolest. Nikad nije bila svetla ni zdrava ni čvrsta ni lepa. Sad je oronula, postiđena i potisnuta novim, savremenijim zgradama, kakvih nije bilo pre osamdeset godina, kad je ona zidana. Istina, majka se muči mnogo oko održavanja i čišćenja te kućice, kao što su se i žene iz dva ranija naraštaja mučile. Dvorište je zasađeno cvećem bez mnogo reda i bogatog izbora, sirotinjski. Cela kućica je bila okrečena od strehe do temelja, a »sokl« je naznačen plavom bojom, neveselom i posnom, nestvaran »sokl«, sirotinjski. Prizemni, mali i nebojeni drveni doksat i zimi i leti je tako opran da se žuti njegovo drvo, a loza koja ga obavija daje mu za letnjih meseci kratkovek i prividan izgled skromne raskoši; ta loza čak rađa i grožđem, ali sitnim i kiselim, sirotinjski. Da, kuća je, i naša je, ali sirotinjska, rđavo zasnovana, trošna; nikad nije bila lepa, sad je ružna, nikad nije bila zdrava ni mnogo vesela, sad je to manje nego pre. Zamišljena je i građena sirotinjski, sirotinjski traje i dotrajava. Sirotinja je ona, kao što su sirotinja njeni stanovnici, koji misle da nisu siromasi, jer to nisu nikad pri-

znali ni sebi ni drugima i jer niko neće da im to u lice kaže. Pa i ta njihova sirotinja nekako kao da stari. U prvom naraštaju ona je još dobra i ume da pronađe mnogu sirotinjsku radost, ali s godinama i sa razvijanjem prilika u kasabi iz naraštaja u naraštaj, biva sve tuplja i sivlja, i, ravnodušna, miri se sa svojom bedom, koju ne sme da nazove tim imenom, kao sa trajnim stanjem, i ne pomišlja na bolje.

Radosti nema tu, ni pokreta, ni novine, a život bez toga i nije život, nego golo postojanje, robovanje životu.

Kako je sa kućom, tako je i sa hranom i odelom. To malo hrane teško se nabavlja, škrto deli, manijački štedi i čuva i, na kraju, održava samo dah u čoveku, ali ne daje ni snage ni radosti. On to zna najbolje, jer već godinama, otkako odlazi u Sarajevo na školu, pravi poređenja od kojih strada njegova naivna mladićka sujeta i raste želja za bogatijim oblikom, lepšom bojom i boljom kakvoćom.

Da, svi oni žive više od svoje pogrešne predstave o životu nego od života samog. U njihovom životu na ovoj peščanoj obali ima reči i formula i ceremonija i mračne gordosti i pustog uporstva, ali nema ni iznenađenja ni promene, ni prave radosti, ni svetlih časova, kad joj se čovek potpuno predaje. I nema nikoga s kim bi mogao o tome porazgovarati, ko bi mu mogao pomoći pri rešavanju pitanja koja poslednjih godina na njega navaljuju: zašto je tako, i zašto toga ima u drugom svetu, među drugim ljudima, i šta bi trebalo raditi pa da toga bude i ovde.

Sve se mešalo i kovitlalo u nagom mladiću koji je sedeo kao kip nepomičan na kamenu, zaboravljajući sve oko sebe. A sve se pretvaralo u neke puste želje. Ne biti go ni premoren ni željan svega, na kamenoj obali, u senci dana koji hladni i prelazi u sumrak. Ne imati iznad sebe nedostupan put, sa još nedostupnijim prolaznicima i kolima koja brzo odnose ne-

kud ljude i život i, valjda, raskoš i lepotu, ni ispred sebe studenu, podmuklu i plahovitu reku, ni tamo s druge strane suviše dobro poznatu roditeljsku kuću u kojoj čekaju samo školske knjige i oskudna večera, bez razgovora, i nemio ležaj. Biti drugo, i na drugačijem mestu, među ljudima koji žive, rade, stiču i imaju, na radost sebi i drugima. Imati nešto od lepote sveta, koja ovako na mahove prosijava kao neviđena, krilata duga u brzom letu, od tog izobilja koje mora negde da postoji, iako se samo nazire i sluti!

Raskoš i lepota! To na ovim obalama od kamena i peska ne niče i ne cvate. O tom se mašta. Pa ipak, u njegovom sećanju javi se upravo u tom trenutku nešto što liči na to, slabo i bledo i samo izdaleka, kao snivano. Crvena vrpca na sivom pesku, kao neočekivan plamičak ili sanjan, čudan cvet. Roza Kalina.

Bila je kćerka finansijskog inspektora Antona Kaline. On je Čeh poreklom, ali iz porodice koja je ponemčena i naturalizovana u Černovicama, gde su mu i deda i otac bili sopstvenici poznate fabrike piva. Kalina je visok i suvonjav čovek u zelenkastoj uniformi sa srebrnim zvezdicama i širitima na tvrdom i visokom okovratniku, sa dugačkom niklovanom sabljom. To je jedino što je svetlo na njemu. Inače, sav je mrk i postan kao da je od kože, suve, grubo štavljene službene kože, na kojoj i oči i usta i brkovi izgledaju suvi i nestvarni, kao naslikani na toj koži. Pokreti su mu oštri, izlomljeni, izgled mračan i držanje gordo.

Gospođa Flora (zvana Lola) Kalina takođe je visoka i neobično mršava žena. Njen otac, Aurel Kopša, bio je predsednik Vrhovnog suda u Černovicama i čuven pravnik, Rumun poreklom, ali fanatičan poklonik nemačke kulture, a majka iz oficirske i plemićke austrijske porodice Da Riva-Riter. Pre mnogo godina, kao mlada devojka, to je bila vitka le-

potica sa crnim, bujnim kovrdžama i vatrenim očima Sicilijanke, koja je lomila srca muške mladeži iz viših černovičkih krugova i svojim smelostima i fantastičnim ispadima zbunjivala društvo kome je pripadala. Tada je ovaj Anton Kalina bio u austrijskoj vojci fenrih, jer je bogati fabrikant piva Kalina hteo po svaku cenu da mu sin bude oficir. Ljubav između nezrelog Antona Kaline i lepe Lole Riter, naišavši na društvene i zakonske prepreke, završila se jednim od onih skandala koji u krutoj i sređenoj austrijskoj sredini izbijaju s vremena na vreme kao eksplozija. Mladi par je pobegao jedne noći u Rumuniju. Tamo ih je dočekala oskudica, sa gladovanjem i razočarenjem svake vrste. Na zauzimanje roditelja begunci su se posle godinu i po vratili sa muškim detetom od šest meseci. Oficirska karijera Antona Kaline bila je skršena, i on se izgubio u finansijskoj graničnoj straži, negde u severnoj Češkoj. Tu se nemirna gospođa Kalina zaplela u tešku ljubavnu istoriju sa nekim mladim Čehom, studentom praškog Konzervatorija. Tu im se rodila devojčica. Tada je i taj brak, ponikao iz romantične ljubavi, prsnuo u komade, iako se nije potpuno raspao. Lola je posle porođaja teško obolela i kao čudom ostala živa. Ali iz te bolesti izašla je sasvim druga žena, omršavela, poružnjala i mračna gospođa Kalina.

U tom skeletu nekadašnje Lole ostale su samo krupne oči, ali bez iskre i sjaja, dve mračne rupe kroz koje je gospođa Kalina gledala svet oko sebe čas zlim čas tužnim pogledom bivše lepotice, koja nit može u sebi do kraja da zaboravi sve što je bila ni da se potpuno i zauvek pomiri sa onim što je sada.

Posle toga Kalina je dobio avansman za inspektora i premeštaj čak na austrijsko-srpsku granicu, u daleki i nepoznati Višegrad.

Tako je korektni i otmeni bračni par Kalina – u stvari dvoje suvih, mračnih i brodolomnih ljudi – došao u kasabu i

tu se nastanio u lepoj beloj kući Finansijskog inspektora sa uređenom baštom i velikim voćnjakom. Sa sobom su doveli i dvoje dece, dečaka od četiri godine i devojčicu koja je tek navršila prvu. Dečaka su, čim je dorastao za školu, poslali rođacima u Češku, a docnije su ga upisali u kadetsku školu. (To nije išlo lako ni jednostavno, zbog očeve avanture u mladosti. ali je na kraju ipak uspelo, što je za inspektora Kalinu značilo jedini i poslednji uspeh u životu). Mladić je dolazio u Višegrad samo o raspustu. Bio je kratak, mršav i crn, i potpuno ličio na oca. Govorio je samo nemački, išao uvek sam, jer ovde nije imao poznanika ni drugova koji bi odgovarali njegovom vaspitanju i budućem društvenom položaju.

Austrijski oficiri imaju naročitu, tradicijom osveštanu i vaspitanjem utvrđenu gordost koju ispoljavaju prema ljudima »koji im nisu ravni«, a to je devedeset odsto sveta koji ih okružuje. Oni se sa tim ljudima ne odnose grubo ili sa otvorenim prezirom, nego na jedan naročit i naročito prezriv i osion način prolaze pored njih, kao da ne postoje ili kao da su mrtve stvari i beslovesna stvorenja. Sin inspektora Kaline vrlo je rano stekao tu veštinu. Odeven je bio u besprekoran kadetski mundir, a imao je bicikl i pušku ptičarku.

Devojčica se zvala Roza. Odrasla je i išla u školu sa višegradskom decom. Bila je nežna, plava, beloputa. Protivno od brata, ona se potpuno srodila sa našom decom i kasabom. Drugog ni drugačijeg sveta ona nije ni poznavala. Jedino je svojim izgledom uvek odudarala od okoline, jer tako plave kose, tako modrih očiju i tako bele, rumeno zahuknute kože nema u nas i ne može da bude.

To gospodsko dete – jer inspektor je u ovoj kasabi dolazio po rangu odmah iza oficira – odraslo je sa našom decom, družilo se i igralo sa muškarcima više nego sa devojčicama, ne sklanjajući se od dečaka kao naše devojčice, nego učestvu-

jući u njihovim igrama i skitnjama po jaliji, čak i u njihovim svađama i tučama.

Zbog toga su je opominjali i prekoravali i u školi i kod kuće, ali sve to nije mnogo pomagalo. Za svoje godine isuviše mirna i pribrana, ona je na sve oko sebe gledala hladnim pogledom svojih nebeski plavih očiju, kretala se spokojno i smelo, kao neprikosnovena, među divljim i nemirnim dečacima, obezoružavajući ih svojim retkim, mesečinastim osmejkom. Na njoj su uvek haljine jasnih i šarenih boja. Tako je majka odeva. Po celo leto mogla se sa druma videti kao svetla i jarka tačka među mrkim, obalom raštrkanim likovima dečaka, Roza Kalina.

Jednom je jedan od dečaka grubo nasrnuo na nju, ali samo jedan i samo jednom. Bila je zima i obala je bila zaleđena. Deca su se igrala pred napuštenom klanicom na Osojničkom potoku. Među njima je bio i Blaško Lekić, rano zreo, plećat i drzak gazdinski sin. (Otac mu je gazda Sofren Lekić, koji je došao kao seljače u kasabu, otpočeo posao kao skroman vodeničar, ali se obogatio prodajući za gladnih godina brašno po neobično visokim cenama.) Blaško se opkladio s drugovima da će pred svima zadići Rozi suknjicu. I učinio je to. Za onoliko koliko traje tren oka pred očima zaprepašćenih dečaka blesnulo je ono o čemu dotada nisu mislili: rumena stegna u belini gospodskog ženskog rublja. Iznenađena, devojčica se nije mnogo branila, samo je naglo pobledela, i usne su joj postale blede, i izgubile se u neprirodnom bledilu lica, a oči potamnele i dobile mrkozelen, zloslutan sjaj. Naglo je popravila svoju suknjicu, okrenula se i zaputila, uzbrdo, kući.

Vratila se noseći obema rukama, kao da nosi koplje, očevu paradnu sablju, koja je bila duža od nje.

Dečaci su poigravali na snegu, okupljeni oko Blaška. Ona se primicala polagano, oborenih očiju još uvek bleda.

Dosledan svome podvigu, Blaško je stajao izazivački. Roza je prišla, polagano i pažljivo obuhvatila balčak sablje obema rukama, i onda je odjednom, mučki i bez zamaha, ali celom snagom svoga tela, udarila dečaka vrhom sablje posred grudi tako da se zaneo i jeknuo. Sablja u Rozinim rukama bila je pri vrhu krvava. Krvav je bio i sneg u koji je Blaško seo.

Rana, kao što se posle videlo, nije bila duboka ni teška, jer je Blaško imao jelek od jagnjeće kože, ali to je bio događaj u kasabi i skandal u školi. Da nije bila gospodsko dete, sigurno bi Blaškov otac predao stvar sudu; ovako je samo Blaškova majka – koja ni inače nije mogla da pomene svog jedinca bez suze u očima i drhtaja u glasu (»četiri sestre, a on jedan, od zakletve!«) – suznim šapatom govorila ženama da inspektor ima kćerku hajduka. Možda bi Rozu i iz škole isključili da nije bila čija je; ovako je stvar okončana tako da su sva deca u školi, i muška i ženska strogo opomenuta, a učiteljica je zamolila inspektora Kalinu da sam kazni svoju kćerku. On je to i obećao, kratko i mehanički, kao stvar razumljivu samu po sebi. Međutim, to je bilo mnogo lakše obećati nego izvršiti. A evo zašto.

U beloj i uzvisitoj kući, okruženoj voćnjakom, u kojoj je živeo inspektor Kalina sa porodicom, vladao je – pakao, jedan od onih porodičnih inferna u kojima dvoje supružnika, kao osuđenici, izbezumljeni od mržnje, vuku isto uže, svako na svoju stranu, i tako samo sve više stežu prokleti porodični čvor koji niko više ne može razmrsiti, kao što se ni njih dvoje ne mogu nikad više ni približiti ni rastaviti. I sve je to ograđeno i prikriveno – kao čeličnim krovovima i zidovima – obzirima i konvencijama jedne austrijske činovničke porodice, i zakonima neraskidljivog i neprikosnovenog, u katoličkoj crkvi zauvek sklopljenog braka.

Tačno je da muškarci u piću ili žene u nastupima suzne iskrenosti mogu ponekad da ispričaju nekom nešto o muka-

ma takvog nesrećnog bračnog života, ali nikad niko od njih ne sme, ne ume da kaže, a i ne može, jer svako vidi samo svoju polovinu patnje. I zbog toga se cela istina o takvom jednom porodičnom paklu ne može saznati i sagledati. Svakako, ljudi sa ulice, koji su godinama gledali inspektora Kalinu i njegovu gospođu nedeljom, kad pravi, uredni i svečano odeveni, u čoji, svili, perju i srebrnim širitima, izađu na šetnju, nisu mogli naslutiti ni postojanje toga pakla a kamoli njegovu dubinu i strahotu. Jedna od njegovih strahota je i u tome što je tako skrovit i tajan. Ali što nisu naslućivali prolaznici, naslutila je vrlo rano inspektorova kćerka Roza.

Od takve tihe, oštroumne, osetljive i u sebe povučene dece teško je te stvari sakriti. Jer ma koliko se roditelji trudili da se pred detetom ne odaju, oni se ipak na mahove i u nastupima gneva i mržnje zaboravljaju, ili gube iz vida da dete pored njih raste i sazreva i drugim očima gleda i sluša sada nego što je slušalo i gledalo lane. Još pre nego je pošla u školu, Roza je naslutila da se između njenih roditelja bije stalna bitka, gluva i beskrvna, ali ružna i divljačka bitka, a kako je vreme prolazilo, ona je sagledala i saznavala i više. A to što svojim detinjskim mozgom nije mogla da shvati roditeljski spor u celini i da razume uzroke nesloge, činilo je stvar samo strašnijom i nakaznijom.

Kao mnogi austrijski činovnici u kasabi, i inspektor Kalina se s godinama sve više navikavao na rakiju, na dobru i podmuklu, za stranca naročito, opasnu drinsku šljivovicu. Po dužnosti on je morao s jeseni i zimi, kad se po selima peče rakija, da obilazi svoj srez i da kontroliše svoje »kontrolne organe, koji su često podlegali iskušenju da, posle službenog pregleda, zasednu kod kazana i piju sa seljacima. Svaki takav »Bereisung«[1] po kiši i blatu i planinskim stazama dovodio je

[1] Putovanje, obilazak (nemački).

i njega sve više u vezu sa sedenjem kraj toplih kazanskih vatara, u mirisu na žaru pečenog mesa i zadahu šljivove rakije, koja za domaćeg čoveka može da bude prokletstvo, ali za stranca, koji joj se potpuno preda, znači propast i laganu, ružnu smrt. Inspektor Kalina nije bio od tih. On je pio, pio dosta, i kako koja godina, sve više, a ipak je umeo da održi neku vrstu mere, da sačuva spoljni izgled i dostojanstvo svoga zvanja i položaja. Ali rakija mora da progovori gde bilo i kad bilo, i kao nevaljala žena, sveti se onom koji hoće da u njoj uživa tajno a trajno i obilno.

Rakija je u Kalininom slučaju progovarala u njegovim porodičnim sukobima, zaoštravala ih i produbljavala, rušila u čoveku sve pregrade naučenih obzira. I što se više i bolje savlađivao u službi i pred svetom, to je više i slobodnije puštao maha sebi u kućnim sukobima i svađama sa ženom.

Ti teški, neshvatljivo bolni roditeljski sukobi ležali su kod Roze negde između jave i sna, i avetinjski i stvarni u isto vreme. I ne seća se više kad je to bilo kad je prvi put, kao teškim snom probuđena, sklopljenih očiju i samo napola budna slušala očev i majčin glas.

– Ne viči, čoveče, probudićeš dete!

– Ah, šta tu: dete! Kakvo dete? Čije dete? Tvoje dete!

– Molim te da ne počinješ opet staru priču i da me jednom ostaviš na miru! Idi, lezi i ispavaj se!

– Lezi, je li? Spavaj, glupi Kalina! Ali nisam ja pijan. A kome se spava, taj neka izvoli. Dete? Ja imam jedno dete, moga sina, a evo...

– Ah, opet!

– Da, opet i opet i opet! To je muzikantsko, cirkusanersko dete, a ne moje. Pa bar i to znaš, valjda moraš da znaš ko je...

– Antone!

– Ništa »Antone«! To je između nas davno prečišćeno. Šta se tu pretvaraš? Tvoj lepi, plavi muzikant ukazao nam je naročitu čast i ostavio mi da hranim njegovo žgebe pod svojim imenom. Dobro! Pred svetom i zakonima sve je u redu, bez skandala. Dete nije ništa krivo, a ja sam čovek od reda, od časti. Ali zato ne moram valjda u svojoj kući da hodam na prstima i govorim šapatom.

– Umukni jednom!

I tada je nastalo prigušeno natezanje, i glasovi su se izgubili iza zatvorenih vrata, ali su nejasna vika i tupo, teško udaranje pesnicom o sto dopirali i iz gostinske sobe.

Najposle sve se izgubilo u olovnoj sanjivosti i pomešalo sa snivanim mučnim prizorima.

Nikad više nije čula da otac i majka govore o tom za nju nerazumljivom a strašnom pitanju, ali se dešavalo da uhvati nejasne odlomke neke njihove svađe, gnevne pokrete, zle i prezrive reči izgovorene povišenim glasom. A sve se to odjednom prekidalo čim bi primetili da devojčica sluša. Tako je navikla da osluškuje i prati govor i ponašanje roditelja i da strepi i strahuje od mržnje i sukoba oko sebe. Često bi sklopila oči i savila se u uglu širokog kanabeta, kao da spava, i tako vrebala svaki pokret i svaku reč, nastojeći da jednom razabere šta se to plete između njenih roditelja, želeći živo i duboko da joj ne izmakne ništa od svađe, ako do nje dođe, i još življe i dublje – da do nje ne dođe.

Dovijala se i mučila da sazna i shvati tajnu i suštinu roditeljskog spora. Bila je nedovoljno odrasla da sama prozre u nju, a suviše razvijena da bi mogla oca ili majku da pita o tome. Nikad od njih ne bi mogla tražiti objašnjenja.

Deca nesložnih roditelja vrlo često se priklone jednom od njih. Ovde to nije bio slučaj. Roza se bojala i oca i majke kao jednog jedinog zagonetnog, odvratnog i opasnog stvore-

nja. Kad bi dečija osećanja bila potpuna i imala određenu sadržinu, oblik i ime, moglo bi se reći da je mrzela oca a prezirala majku. Ovako, to su bila nestalna i nejednaka talasanja nekih mučnih osećanja, u kojima je bilo i zatišja i zaborava i veselih dana nepomućenog zadovoljstva i mirenja sa roditeljima i sa celim svetom. Ali strah od roditelja i njihove nejasne ali i nesumnjive nesloge nije nikad potpuno nestajao, nego se vraćao, pre ili posle, u čudnim i neočekivanim nastupima. I kad je izgledalo već da ga nestaje i da zarasta kao rana, on bi iznenada opet iskrsnuo. Posve neočekivano, ma gde, u potmuloj buci ciganskih vodenica, ili promuklom kriku uplašene vrane na jaliji, odjednom bi se javili roditeljski glasovi čuveni u polusnu, očev: gnevan i psovački, i majčin; zao i nejasan, kao prigušeno ciktanje.

Idućeg leta, kad joj je brat po raspustu došao u Višegrad, ona ga je već sutradan odvela u dno voćnjaka, gde uz visoku ogradu raste još više zova, kao da tu ima da mu pokaže nešto tajno i neobično.Prišla mu je sasvim blizu i podižući oči uvis trudila se da uhvati njegov pogled. Tada je, pobledevši sva odjednom, rekla izmenjenim glasom:

– Karlo, oni... se... svađaju.

Raskopčane bluze, sa obe ruke u džepovima belih, uskih kadetskih pantalona, visok i raskoračen, on je gledao na nju odozgo i podsmešljivo, i govorio na silu blaziranim tonom budućeg oficira.

– Hm! Pa šta?

– Ali, Karlo, ti ne znaš, ti ne slutiš kako oni... šta oni...

– Gusko, pa svi se parovi u braku svađaju. Pa šta?

To je rekao usiljeno zrelo, izveštačenim glasom, mljaskavo kao da govori preko neke gnjecave bombone u ustima.

Više nikad nije ni pokušala ni s kim da razgovara o tome; samo se još više povukla u sebe. Učila je osrednje. Kod kuće je rasejano slušala ono što joj se govorilo i od toga iz-

vršavala ono što je htela i koliko je htela. Stvarnog uticaja nisu imali roditelji na nju, ni pravog dodira sa njom; pogotovu otac. Njihove poklone i milošte primala je bez naročite radosti, a njihove prekore i opomene bez uzbuđenja. Ponekad je postajalo prosto nelagodno kad bi se, umesto svakog odgovora na postavljeno pitanje, uporno dugo, malo ispod oka, zagledala ocu ili majci u lice. To njeno ćutanje i ti njeni pogledi bili su jedan teret više u kući inspektora Kaline.

Pored svih zabrana, devojčica se stalno družila sa ciganskom decom iz Osojnice, zalazila u njihove kuće i pela se na dudove po njihovim avlijama. Lunjala je pored vode sa dečacima, pomagala im u hvatanju ribica i pravljenju kanala i »ribnjaka«. Ponašala se kao drug među drugovima i dečaci su je primali kao druga.

Ali godine su prolazile, deca su prelazila iz razreda u razred, Roza se razvijala. Nije mnogo krupnjala ni rasla, ali kao da se sva ravnomerno i stalno, sporo ali primetno punila nekom naročito finom materijom koja je po težini i kakvoći negde na prelazu rumene tečnosti u čistu svetlost. Nemoguće je bilo ne videti to, a teško – praviti se da ne vidiš.

Eto, tih se godina seća Marko dok sedi go, sa licem u dlanovima, i podrhtava na tvrdoj steni. Seća se neprirodno jasno kao da je to sećanje isto što i ova mučna studen na kamenoj obali. – On je bio u četvrtom razredu, a Roza u trećem. Tada je počeo onaj nemir oko Roze. Sve su više i sve češće razgovarali o njoj, i to gotovo nikad svi zajedno, nego samo po dvojica među sobom, po strani i stišano. Iz tih razgovora videlo se da na neki nov način prvi put primećuju njeno prisustvo, da posvećuju pažnju njenim rečima i pokretima. Od pratioca i poslušnog pomoćnika ona je u njihovim igrama postajala malo-pomalo sudija, a njena naklonost neka

vrsta prećutne nagrade u svim njihovim prepirkama i takmičenjima.

Roza je uvek ista, nepokolebljivo mirna i ćutljiva, ali u tome je negde nevidljivo sitna klica one krvničke mirnoće sa kojom se odrasle lepotice kreću među muškarcima koji se za njih otimaju.

Među dečacima se odnekud javilo i sve se više širi i ustaljuje mišljenje: da bi srećnim bio smatran onaj kome bi Roza dozvolila da je poljubi. Ni sami ne znaju otkud dolazi, kako izgleda, ni u čemu bi bila ta sreća. O poljupcu oni ne znaju ništa do same reči, koju su čuli prisluškujući kako momci pevaju u noći, na mostu. To je za njih samo nova reč i potpuno nejasna slutnja. I ta slutnja nema ni određenog oblika, ni jasnog cilja, ni ma kakve veze sa njihovim pravim životom i stvarnim potrebama. Pa ipak, ta se reč u njihovim razgovorima stalno ponavlja i ta slutnja ne prestaje da ih obilazi.

Ko će poljubiti Rozu? – pitanje je izgledalo besmisleno i nestvarno, niko od njih nije mu mogao ni naslutiti smisao, ali se neprestano vraćalo, dok jednog dana nije dobilo, ma koliko to izgledalo neverovatno, i stvaran odgovor.

Markov dobar drug bio je njegov vršnjak, neki Ahmo, sin Ibrahima kafedžije na mostu. Bio je sitan ali snažan dečak, crne masti, snažno belih i od prirode retkih prednjih zuba, živ, okretan, nesebičan i uvek dobroćudno nasmejan. Na sebi je imao otrcane atlasne šalvare, izlizan fermen i bezobličan, izbledeo fes; sve nasleđeno od starijeg brata. U celom izgledu imao je nečeg veselog, pametnog i starmalog. Svi su u njega imali poverenja. Sa Markom je delio i jedinu kocku šećera koju bi kriomice uzeo iz limene kutije u očevoj kafanici.

Jednog dana, početkom kišovitog leta, Ahmo je, važno i ozbiljno, zovnuo Marka malo na stranu. Tu mu je, govoreći tiho i gotovo poslovno, kao da se radi o nekom kolektivnom zaključku, saopštio da je pitanje poljupca rešeno. Roza se iz-

jasnila. Želi da je poljubi Marko. Od tog saopštenja dečak je osetio kao da ga je nešto vatreno i šumno, naglo i žestoko podiglo uvis, a u isti tren uplašio se silno i tog šuma i te visine, na kojoj ne ume da se drži, a sa koje ne može da se spusti. Stid i strah bili su u njemu veći od pobedničke radosti i ponosa. Oduvek je bio stidljiv. Još dok su bili »sasvim mali«, neki drugovi su neveštim slovima ispisivali kredom po tarabama: »Jelika voli Dragana«, ili »Pajkan ašikuje sa Savetom«, ne znajući, naravno, šta to znači i želeći jedino da ismeju i postide te drugove. On je uvek strepeo da mu jednog dana ne iskrsne ime na tarabama. A sad, ovakva ponuda! Nešto kao i podvig i nagrada u isto vreme, kao da su te oduvek poznate stvari sa obale, igra i pesma, voda i magla, pesak i lišće, dan i noć, odjednom prestale da budu rasplinute, bezimene i opšte, zastale u svom ravnomernom toku, dobile određen vid i stale da se nazivaju Rozinim i njegovim imenom. Lepo i strašno. I više strašno nego lepo.

I sve se razvija čarobnjački brzo, kao da je za sve to oduvek postojao utvrđen ritual i sad ga treba samo ispuniti. Ahmo je vodio stvar savesno i nasmejano, u ime svih drugova.

Odmah posle ručka, kad na obali još nema dece, našli su se Marko i Ahmo, na peščanom sprudu gde počinje Veliki rakit. Malo posle u daljini se pojavila, tačno i neminovno kao u bajkama, crvena vrpca, jedina jarka tačka na sivoj obali, cvet u pokretu. Polagano se primicala Roza. Išla je pažljivo, gledajući preda se, uvek ista u svom sporom hodu i ravnodušnom držanju.

Rakite su tu bile stare i visoke, a grane su im rasle gusto i nisko na sivozelenkastim deblima. Deca su morala da se sagnu da bi ušla dublje u rakitnjak. Ahmo je ušao prvi, između dva debla, kao na uske vratnice. Za njim je sporo i oklevajući ušla Roza, ali ne na istom mestu, nego korak-dva dalje. Tek tada se, sav strepeći, uvukao i Marko.

Išli su pognuti, gotovo četvoronoške. Već posle nekoliko koraka na njima je bio splet gustih grana kao teški krov koji nije propuštao svetlost odozgo, a svuda oko njih guste mase tvrdog, kao naslikanog rakitnog lista. Čuli su jedno drugo kako svako za sebe krči put kroz šiblje i lišće i primicali se sve više. Brzo se nađoše sve troje na maloj čistini, koja je sa svih strana bila zatvorena tamnim i zelenim zidovima lišća i stabala. Marko licem u lice prema Rozi, Ahmo malo podalje od njih. Teška zelena masa bila je iznad njihovih glava tako nisko da se nikako nisu mogli ispraviti. Sitni pesak pod nogama, vlažan i mrk, bio je nedirnut i kao sleđen, sa finim vijugama i talasima, kako je ostao od poslednje poplave.

Deca su bila zbunjena i nema. Bilo je nemoguće dugo stajati tako pognut. Prvi se spusti Ahmo. Naslonivši se leđima na debelu rakitu, sedeo je na svojim listovima kao terazije na ćepenku. Onda i Roza čučnu nasred čistine, potpuno bosanski, kao ciganke iz Osojnice, sa rukama skrštenim u krilu. Bojažljivo i nespretno, spusti se i Marko prema njoj. Tako su čučali bez daha i pokreta kao da u zapetu zamku love retku pticu. – Muklo je i gluvo, kao van sveta, ili na sumračnom ulazu u novi svet. Vazduh je gust i vlažan. Oseća se vrlo slab i tanak dah rečne vode ispod oštrog i teškog mirisa rakite. Tišina je potpuna. Vreme se ne oseća i ne razaznaje. Sve troje ćute, nepomični. Samo to da su se odvojili od obale i ušli u ovaj gustiš i ovu tišinu, da su neviđeni i odvojeni, bilo je dovoljno i značilo je to što treba da znači. Samo to da je pristala da učini ovo menjalo je ne samo odnose između njih nego i sve oko njih.

Tada Marko sporo i nesigurno podiže pogled. Kao da se neprimetno približila, iako se nije s mesta pomakla, devojčica je bila tu, pred njim. Malo telo bilo je jednako zgrčeno u čučnju. Ruke skrštene i izgubljene u krilu. Oči oborene, a na

očnim kapcima lake, sive senke. Kolena gotovo sastavljena, a preko njih rub svetlomodre suknjice, koju Roza ne povlači stidljivo i brižno naniže, kao što to u svakoj prilici rade naše devojčice. A ispod toga stešnjeni goli listovi i među njima senka. I Roza je, čini mu se, sva u nekom očekivanju, ali ono nije neprijatno i mučno kao što je njegovo.

Dečakov pogled krenu dalje i susrete se sa Ahminim sjajnim pogledom koji je bio pun nestrpljenja i hrabrenja. Njegov dobri drug je stezao usne i nekim čudnim pokretom podbratka pokazivao mu na devojčicu, kao da govori: »Priđi, budalo!«

I on je prišao. Ne odmah, nego postepeno, očekujući da i ona učini neki pokret prema njemu. Ali devojčica je bila nepomična, samo su joj očni kapci treptali, tako da se na mahove ukazivao kratak blesak njenih velikih modrih očiju, koje su imale sjaj i bogatstvo nepoznatog dragog kamenja.

Pod pritiskom Ahminog pogleda, sa mutnom svesti o onom radi čega su došli i što treba da se izvrši ma kako izgledalo teško i nemoguće, dečak približi svoje lice njenom desnom obrazu, koji je ostao nepomičan. Obraz je bio hladan, rumen, isperutan, i činio mu se širi od svake poljane; ni mirisa ni topline, samo i tu dah vode i puste rečne obale, pomešan sa oštrim mirisom rakite, poznatim i običnim kao život.

To je to: poljubiti! Da, ali u tome nema ništa od onog što je ta reč krila u sebi u razgovorima između njega i Ahme, kada su se sporazumeli o sastanku u rakitama. A bilo je mnogo koječega drugog i nezgodnog. Oseća svoj nos kao smetnju, usne odrvenele, neće da ga slušaju. Njena kosa, plava, tvrda i oštra kao od metalnih žica, golica mu oči, a on ne sme i ne može da je ukloni, jer i ne zna da ima ruke. A ona, kao za inat, nit se miče niti šta govori, nit ga privlači nit odbija.

Pusto i suvo, kao što je sve na obali, i pomalo nelagodno, stidno. Ili to nije pravi poljubac, poljubac iz pesama i nejas-

nih slutnji, ili možda poljupci ne daju ono što u pesmama i slutnjama obećavaju? Otkud da on to zna?

Još je dvaput primaknuo usne tome obrazu, ali nikako da plane ono čudo koje poljupci iz razgovora treba da donesu. A devojčica se ne miče i vreme prolazi sporo. Oseća u ušima neku strašnu huku; i stalno se pita: šta sada treba raditi?

U zabuni i nedoumici on baci pored toga strašnog, hladnog obraza očajan pogled prema Ahmi. Ahme nije bilo. Trepnu u neverici, ali druga zaista nije bilo. Izgubio se nečujno, dok se on mučenički trudio da sklopljenih očiju, ustreptala srca i strašnim šumom ispunjenog sluha ostvari to što se zove poljubac.

Digli su se u isti mah oboje i povijajući glave pod niskim granama, bez reči i dodira, krenuli natrag na obalu, i opet svako svojim putem. Čuli su jedno drugo po šuštanju lišća i pucketanju granja, ali sve slabije, jer su se u hodu sve više odvajali i udaljavali jedno od drugog, dok se nisu potpuno razdvojili.

Tako su se zauvek izgubili. Jer tu je bio i kraj detinjskog sna o poljupcu. Dečaci su već posle nekoliko dana izmišljali nove i drugačije igre na obali, podvige po okolini. Loženje velike vatre na bregu, koja bi privukla pažnju cele varoši, a koja je, zahvativši borovu šumu, uzbudila svet, mobilisala vatrogasce i napravila veliku štetu. Ili ispitivanje jedne pećine nedaleko od grada, u kojoj je jedan od dečaka slomio obe noge. A zatim je došao odlazak u Sarajevo i stupanje u prvi razred gimnazije.

Kad se idućeg leta Marko sa drugovima vratio kući, Roza više nije bila tu. Završila je osnovnu školu i poslali su je rođacima u Češku, odakle nikad više nije dolazila roditeljskoj kući, ni o praznicima ni o raspustima. Otada je prošlo šest godina. Dečaci su odlazili u Sarajevo i vraćali se svakog leta na odmor, a o Rozi nije niko ni mislio ni govorio. Tek

ovog leta javila se u kasabi nejasna vest da je Roza Kalina, kojoj je bilo tek nešto više od petnaest godina, počinila tamo u Češkoj nešto što ne valja, da je pobegla u svet sa nekim umetnikom. Niko ne zna sa kakvim to umetnikom, ni kako, ni zašto. Tek, nešto nedozvoljeno i neobično. Ali i to je odmah zaboravljeno. Gimnazistima koji su se sada kupali na obali izbledela je zauvek u sećanju Roza Kalina, zajedno sa onom njihovom prvom, smešnom i detinjskom slutnjom o poljupcu. Još samo ovako u predvečernjem času, iza sklopljenih očnih kapaka pritisnutih hladnim dlanovima, može da iskrsne nešto od toga u vidu sive peščane obale sa jedinom crvenom tačkom koja luta po njoj kao plamičak.

Odjednom se ta peščana obala u samom dnu njegovog vida zaljulja zajedno sa svojom jedinom svetlom tačkom, polete nekud uvis i izgubi se u belom blesku, kao predeo na platnu kad se naglo prekine filmska traka. – Ne jak ali oštar udarac prenuo je Marka i razvejao odjednom sva maštanja i sve slike. Jedan od drugova bio je prišao nečujno i udario ga mokrim dlanom po golim povijenim leđima. Marko je skočio. I sad stoji, grubo probuđen, na ivici kamene obale. Oko njega u polukrugu kolo drugova, koji su se privukli nečujno i koji sad viču i poigravaju, a kolovođa je Blaško Lekić, koji ga je i probudio svojim udarcem i koji se sada smeje i dovikuje mu:

– Ustaj, plačko!

– Plačko ti je onaj tvoj Sofren, Brašnjavi! – odgovorio je neočekivano besno i grubo kao da je odavno spremao taj odgovor.

Više nije bilo ni studeni od popodnevne senke, ni drhtavice od pomisli na hladnu vodu. Studen ga je prožela do srži; sav se pretvorio u studen, i više je nije osećao ni drhtao od nje. Gnevno je okrenuo leđa svima, digao ruke u vis i glavač-

ke skočio u tamnomodru brzu vodu ispod stene. Kao da se spasava u njoj.

Voda je bila oštrija i hladnija nego što se moglo zamisliti; bilo je bolnije od svakog predviđanja. Ali čim je izronio, mladić ukloni oštrim pokretom kosu sa očiju i stade da pliva ka drugoj obali. Čuo je kako za njim skaču i ostali i kako pocikuju od hladne vode, ali nije okretao glave, nego je izmahivao sve jače i brže, i sve više izmicao. Nije osećao svoje telo ni znao svoje ime. Video je kako se protivna obala primiče i biva jasnija, i u tome je nalazio nove snage. Samo plivati! Isplivati iz hladne vode i okrenuti leđa svemu, i maštanjima o onom što je bilo, i čega nema, i što bi trebalo da bude, i ovoj obali i ovom životu. Plivati i isplivati!

HAMZA HUMO

GROZDAN I GROZDANA

Ujutro me probudi silna jeka. Kao da neka džinovska i željezna zveka tutnji u golim brdima. Izlazim u dvorište. Grlica stoji pod strehom. Sva drhti kao prut.

– Šta je, Grlice?

A ona me samo gleda svojim krupnim očima i htjede da se osmjehne, a osmijeh joj se ukoči na licu.

Bijes prirode i strah prodro je ljudima u dušu.

– Došla sam da pozajmim vreću sijena – kaže Grlica, a glas joj gugući, i oči su joj pune nekih svijetlih tačkica kao iskara.

– Ne smijem da pripnem kravu na potok – reče poslije stanke. – Majka kaže da će nasrnuti drȁga iz brdâ, a još od juče nemamo šta da joj damo.

– A što drhtiš, Grlice? Je li ti studeno?

Ne, ne. Nije joj studeno, kaže. A udovi joj cepte i oči usplahireno zvjeraju kao u našeg Pute.

Zdušilo se sa svih strana i jednako tutnji u brdima. Nad planinom Mrkuljom vreba crni oblak, prožet jetkim zelenilom i gnjevnom žestinom. Gotov je da izriga bijes, da spusti šape na nas. Osjećam kako svaka travka strepi od straha.

Grlici sam napunio vreću sijena. Nabijao sam je sve nogama, a poslije ponio niz klanac. Nenadano zatutnji u brdima tako strahovito kao da se zaljulja cijela krajina. Udari munja, a pakleni bijes grunu sa planine i rasprši se gore u oblacima. Grlica se pribi uza me, a vreća mi pade s leđa.

Otpratio sam je sve do kuće. Stajao sam na klancu i gledao za njom. Ime joj Mara, a svi je zovu Grlicom. U našem

selu ima svak svoj nadimak: Gaja, Leko, Svrzimantija, Bućkuriš, Roda, Krivošija, Špica, a paroha Alojzija zovu Haralampijem.

– Zbogom, Grlice! – mašem ja, iako nema nikoga na klancu.

Idem u krčmu na Koravac, a cvjetovi bijele kadulje, iznicali podno brda, prestrašeno mašu glavicama i vjetar ih povija po stijenju. Stojim nad Svrzimantijinom kućom i slušam kako mu otvoren prozor mlati na odaji.

Gdje li je ovo on na ovom nevremenu? Može biti da se opio, pa spava kao panj, mislim ja i jednako slušam pobjesnjele udarce prozora.

Seljaci kažu za nj: Dobar je čovjek. Bog će mu oprostiti što je prevrnuo fratra. Hoće, oprostiće mu, kažem i ja, jer mnogo pije i jer je nesrećan.

U krčmi sâm krčmar. Sve se razbježalo kućama. Krčma zjapi kao pećina i vonja kao znojan napršnjak.

– A gdje ti je Leko? Zar i on ima kuću?

– Poslao sam ga mojima da im se nađe pri ruci ako navali dräga – kaže Galama, a glas mu neobično odzvanja u praznoj krčmi.

– Biće dräge.

– Biće, biće. Tutnji u Mrkulji – kaže on.

– Bolje će biti da i ja krenem zaranije kući. A?

– Bolje, bolje.

– Haralampije je čitao molitve jutros u kapeli. Čini mi se slabo će mu pomoći – dovikuje za mnom Galama s praga da mi saopšti barem nešto novo. Jer, on voli da priča novosti, a kada ih nema, izmišlja ih jednostavno sam.

Vjetar mu odnosi glas, a njega nestade na vratima. Bijeli cvjetovi ljuljaju se u kupinama. Vazduh miriše vlagom, a ljudi strahuju pred grädom. Ja hitam drumom a vjetar povija lo-

zu po vinogradima, kao da hiljade ruku zovu i domahuju s bregova. A Grozdana kaže Grozdanu:

– Grozdane, ako mi grăd potuče cvijeće, tugovaću cijelog ljeta. O, ako nam potuče feslidžan, neće nam više mirisati postelja!

– Grozdanee! Pričvrsti dobro krov na kolibi da ga vjetrovi ne odnesu! Oooj, Grozdane!

A Grozdan sjedi na brijegu mrk i zamišljen i ne slušajući riječi Grozdanine.

- -

Podne. Sretam Grlicu u ulici. Pozdravljamo se. Grlica ustaje sa stijene. Koza brsti plotove.

Grlice, a gdje ti je krava?

– U planini.

I ja idem na rijeku. Gore krševita obala, dolje se provlači kroz vrbe i šumi kroz njive zelena Hučka. Silazim u korito, a stijenje mi se ruši pod nogama. Krš stegao Hučku u svoje tjesnace a ona, zagonetna i osamljena, šumi kadifasto i podatno.

Dani bistri, jasni. Vrućine pridolaze. Podnevi vreli i osamljeni žive u plavom kršu. Nad litice se slegla prestravljena tišina i nešto vrelo i čvrsto, skriveno stijenje u klisurama. Neko nečujno dahtanje pada jezivo na dušu, a osamljenost, raspeta u suncu, kao bijela prikaza oteže se do neba. Kroz gole litice promiče plava rijeka i nestaje negdje daleko, u poljima. Nešto gigantsko, divlje, leži u liticama. U njima spava drevni bog i zapanjeno ćuti pritajen mir.

Nenadano naš gospod, zametnut svojom sijedom bradom, u bjelini sav, prođe povrh klisura, udari prstom u najveću od njih, a onda zazvoni, vazduh zadrhta i sve pretrnu od straha, zanijemi.

A tamo, u uvali, modar i uzak vinograd, iznikao iz rijeke i protegnut čak do na sami vrhunac osoja. Preko rijeke, u

tamnomodroj pruzi leži mu osjen, a u osjenu opet nebo, jedan bijel oblak i jedan još nesnivan san.

Podne leži u kršu. Negdje spava drevni bog. Mir.

U mojoj pećini trune vlaga, upija se u me i nevidljiva tišina sklapa mi vjeđe. A šum rijeke odlazi nekud u debele hladove, u tišine. Poslije, pritajeno, jedva čujno disanje i mlak dah zastadoše na otvoru pećine.

To je onaj san iz modrog vinograda na rijeci:

Grozdan i Grozdana, u crvenim haljinama, silaze niz modri vinograd. Oni, spletenih ruku, kao dva crvena, velika cvijeta siđoše i zastadoše nad rijekom, a dva crvena mlaza planuše na rijeci.

Grozdanine grudi drhte i trepere u rijeci. Grozdan joj otkopča kopču na haljini: Grozdani spade bijela haljina i srebrna zvijezda zasja u plavoj rijeci.

– Grozdana, što ti drhte noge? – pita šapatom Grozdan, a ona se samo smiješi, spušta glavu na njegovo rame i gleda u bijelu zvijezdu na rijeci. Kroz njene plave oči protiče plava rijeka.

Grozdanu drhte ruke. On joj otkopča i drugu kopču, a donja haljina spade na pijesak i na rijeci se zabijeli naga božica, sa bijelom zvijezdom u kosi.

Grozdana je sva naga. Na bijelom tijelu gore joj sunčane zrake, tanke, srebrne.

– Grozdana što ti drhti dah u grudima? – pita šapatom Grozdan, a ona sva drhti i samo se smiješi, smiješi.

Grozdan kleče i poljubi joj grudi. Grudi planuše kao dva crvena cvijeta. Negdje u klisurama, u suncu, zazvoni bijesan i razgolićen kikot, zacereka se crven strastven smijeh i vrisnu. Život se rodi u klisurama kao procvjetao žbun.

Jedan studen val naletio mi je na noge, šapnuo mi nešto škakljivo, probudio me i pobjegao.

Ustajem. Dva jablana pružaju dugačku sjenu preko rijeke. Večer čeka negdje na brdima. Sunce se zaliva krvavim mlazevima, zatim opruži zrake i utonu za Kobilovaču. Poslije pomodri rijeka, a večernje, hladne sjene siđoše sa visokih litica i posjedaše po obali. Jablanovi zašuštaše. Dođe večer.

A ja odlazim s rijeke, koračam ispod borova. Sa smiješkom u duši primičem se selu. Vazduh svjež. Borovi zvonckaju pjesmu šturog krša. Čujem kako Grozdan šapće Grozdani.

– Čekaj me noćas u gaju, Grozdana! Kad čuješ dvojnice, raskopčaj jelek i čekaj me! O, čekaj me u gaju, Grozdana!

Brda se plave. Večer, božja pjesma, bdije nad selom. U sjeni Mrkulje miruje naše selo kao teško, umorno tijelo. Noć pada kao nečujan širok zagrljaj. Negdje u selu zvonca sitno, cilikavo zvonce.

- -

O, prošla je berba! Vinogradi požutjeli, opustjeli. Neka neutješna pustoš sjedi u njima i plače. Sjedim na stijeni vrh kuće na izmaku ljeta i premišljam o minulim mu danima:

O, sve sam jutros osjetio, kažem, sve! Osjetio sam da je ljeto prošlo i nešto me je bolno taknulo u srce. Sunce bilo odskočilo. Tiho u kući. Čuje se kako čela oblijeće oko žutih grozdova obješenih o tavanicu. Jesen je medena, kažem ja. Čela voli jesen.

Sam sam u kući. Svi su podranili u smokve. Odozdo iz bašte dopre do mene pokoji nerazumljiv glas i sve utiša. Vidim kroz prozore opruženo Pasje brdo, načičkano sitnim žbunjevima drače kao da su ga ose poklopile. Podno njega intimno prisoje, zaraslo u krhku tilovinu puno žutih i sunčanih sjena, podsjeća me na priču iz djetinjstva.

O, samo još nekoliko dana ovog velikog sna! Posljednjom kišom preći će jesen kotlinom i odnijeti sve ljetne snove. Sjedjeću sam na stijeni ili negdje u vinogradu. Slušaću ka-

ko opada lišće. Slušaću svađe i milovanja Grozdana i Grozdane.

O, samo još nekoliko dana ovog vrelog sna!

Gospode bože, zaboravio sam na čiča-Krnju! Potražiću krošnju da mu ponesem grožđa, kažem ja, idući na stijenu.

– O, svakako ću mu ponijeti! – viknuh i trgoh se od sopstvenog glasa. Opet ćutim, tresem lulu o stijenu i gledam niz kotlinu.

– Tražim te cijelo jutro, – čuh Grozdanin glas. – Tražim te ima i dva jutra. Grozdan se opija od tuge za ljetom i tuče me svirepo. Sva sam u goloj modrici.

– Da ti vidim modrice, Grozdano! Izliječiću ih sve svojim poljupcima – govorim ja i otkopčavam joj haljinu.

Nigdje modrice! Svježe tijelo smije se golo i pohotljivo. A ja liječim nevidljive modrice i Grozdana se kikoće.

– Prevarila si me, Grozdano. Što si me prevarila? – pitam ja i sjedam je na krilo.

- -

Sunce me već prži. Idem na rijeku i sretam Grlicu u ulici.

– Grlice, hoćemo li na izvor?

A Grlica okreće Bâru i mi silazimo. Bâra pred nama ruši stijene, a mi jurimo za njom. Grlica zastade i osluhnu:

– Slušaj kako čudno huji Hučka! Kao da zove. Ovo je pred kišu. Uvijek ovako huji pred velike kiše.

Grlica ugleda kupine i poče ih brati. Sve u grozdovima. Rijetko razasute kao krupne, crne oči, vesele se na kupini i gledaju u nas. Poslije sjedimo i gledamo Hučku. Izvor ključa. Preliva stijene i ruši se dolje podno nas u liticama.

Sami smo. Blizina nas opaja.

– Grlice! – a ona ne odgovara. Meće glavu na moje rame, i ja osjećam kako se nešto napreže u njoj da pukne, da zaplače. Lice joj postade bolno, a oči suzne.

– Grlice moja! – šapćem ja, uzimam je na ruke i dugo je tješim i milujem.

Poslije se smirujemo i razgovaramo.

– Znaš li ti, Ozrene, da je preko ove stijene, još prije stotinu godina, prešla kuga – kaže Grlica.

– Kako prešla?

– Pa tako. Prešla.

– A je li ko vidio tu kugu?

– Pa vidjeli su je. Kažu da je dugačka kao motka i sva u bijelo umotana. Dođe u kuću i niko je ne vidi kada uđe. Poslije stane nekome vrh glave i mori. Tako opusti cijelo selo.

Zaćutasmo. Obadvoje smo zamišljali kugu.

– I kada je odlazila, stala je navrh ove stijene i, vrteći se k'o vito, pjevala je:

Šukadar[1] *– bukadar*[2]
Više ovud nikadar.[3]

Ja prashnuh u smijeh. Smiješna mi je izgledala kuga kako se, u bijelu i kao motka, vrti na stijeni i krešti ove čudne riječi.

– Šukadar – bukadar! Hahaha!

– Što se smiješ? Ne valja se smijati kugi, – kaže Grlica. – Nju šalje bog, jer ljudi griješe.

– Pa rekla je eto »nikadar«. To znači da neće više nikad doći. Zašto se ne bi smijali?

– Svejedno. Ne valja joj se smijati, – završi ozbiljno Grlica i poče da vabi Bâru sa stijene.

---

[1] šukadar – ova kao i mnoge druge riječi koje će dalje slijediti u ovoj knjizi dolaze iz turskog jezika, pa se zovu turcizmi, a ona znači kad je nečega mnogo ili kad je u pitanju neko mnoštvo.

[2] bukadar – znači mnogo nečega na nekom zbiru, mnogo ljudi, na primjer.

[3] nikadar – dolazi od riječi nikad.

– Eno je! Da pane, sva bi u komade. Bâra, Bâra! Koz, koz, koz, – A Bâra samo zakmeketa i pogleda u nas veselo kao da nam se smije.

Poslije zatutnji u Mrkulji i počeše se navlačiti oblaci, a domal smo nas dvoje hitali za Bârom uz puteljak spram sela.

– –

Svunoć je prepadalo, tiho, krhko šumeći po napola sasušenom lišću. Kroz otvor na prozoru moje odaje uvlači se prohladan i hladan vjetar. O, zbogom ljeto! Prva jesenja kiša spušta se u kotlinu, kažem ja i osjećam kako me uspavljuje širok i beskrajan šum jeseni.

Budim se: mekana i zlatna nit sunca provukla se kroz prozor i igra mi po licu. Ustajem i otvaram kanate: sunce zlatno, mekano. Pomućenog ljetnjeg žara nestalo u njemu. Bistro je kao od zlatnog stakla. I vazduh je staklen i providan. I brda su staklena i providna.

Za jednu noć, o, samo za jednu noć, sišla je jesen u našu kotlinu!

Priroda se profinila. Bestrasna je i sva od jasnih i finih tonova. Sva je od njega staklena, krhka, a opet tako mekana, kao, kasne, sunčane vlasi.

Da, jesen je, kažem ja. U prirodu je ušao mir, umoran i bestrasan mir. Ogromne žute mrlje šaraju kotlinu. Tanki oblaci plove nad njom, šaraju brda finim plavim sjenama, a Grozdan i Grozdana sjede u žutom vinogradu.

– Šta će biti od naše kolibe kada udare kiše i vjetrovi? Reci mi, Grozdane! Reci mi gdje ćemo se milovati kada opane lišće i zima zavije kao gladna vučica?!

A Grozdan ćuti. Tužan je kao da gleda smrti u oči. Grozdana mu meće glavu na svoje grudi i provlači mu prste kroz kosu.

– O, ne tuguj, Grozdane! – kaže ona. – Ima još dana. I lani smo se o Miholjevu ljetu milovali u našoj kolibi.

Idem na Koravac. Čujem na Stublini pjesmu. Ivanka pjeva. Jesen je. Ivanka tužno pjeva:

Oj pelin pelinče,
Moje rosno cvijeće!
S tobom će se moji
Svati okititi
Kad me budu mladu
Do groba nosili.

Bože moj, što je tužna Ivanka! Ne bi je čovjek ni prepoznao, kažem ja.

Ivanka, zbogom! Zbogom naša milovanja! Hvala ti za svaki zagrljaj i praštam ti prekjučeranju osvetu.

– Otvoren lov! – kaže Galama, sav srećan da saopšti novost.

– Jest, otvoren je, – kaže dedo Škembo. – Pripremite puške i sačmu! Možemo u ponedjeljak odmah zorom.

– Hoćeš li ti, Svrzimantija?

– Neću. Ja nisam nikada ni puške ispalio.

– Ni meni se ne ide – kažem ja.

Sjedimo i ćutimo. Svrzimantija mrk, a dedo zamišljen. Dedo se sjeća mladosti i svoje ženidbe. Da, jesen je. Momci se žene, a Svrzimantija ćuti mrk kao stijena. »Oj, pelin pelinče«, sjetih se Ivankine pjesme i nešto me zloslutno steže u grudima za Svrzimantijom.

– Zbogom, ljudi! – viknuh ja nenadno.

– Zbogom! – kaže dedo nekud zamišljeno, a Svrzimantija, moj stari drug, i ne ču mi riječi.

Treba da vidim Grlicu, mislim ja. Želio bih još ove posljednje dane da provedem s njom.

(Iz romana *Grozdanin kikot*)

BOSANSKI LIKOVI

ZVONIMIR ŠUBIĆ

TIMOTIJEVA SMRT

Da li od pojačanog bola, ili zbog sve dublje starosti, Timotije je osjetio da mu je došao kraj.

Na taj kraj stari Timotije, bližeći se osamdesetim godinama svoga života, pripravljao se odavno, ali mu je sada dolazio baš u nezgodan čas. Sutra, ako hoćeš i prije ovog doba, može da dođe; dva života kad bi imao, sutra da mu uzmu, ali nikako ne danas. Jer, za sutrašnji dan je određeno vjenčanje najmlađeg člana zadruge, njegovog unuka, mladog Radovana. I djevojka već dovedena i trošak učinjen.

Kao starješina zadruge koja je brojala oko četrdeset članova, Timotije je, po svome istaknutom položaju koji je zauzimao već pola vijeka, najbolje osjećao i znao teret i težinu života. Otuda kod njega i u ovim posljednjim časovima, kad se obično, od dodira sa smrću, u onom malom ostatku svijesti sve životne vrijednosti ruše u prah, još uvijek misao na zadrugu i njene potrebe, njene interese i sve ostalo zemaljsko. To je bilo ono glavno, a pored toga možda je i on, po ljudskoj slabosti, kao svaki čovjek, zaželio da prisustvuje tom radosnom i značajnom događaju, da se posljednji put u životu proveseli na piru svoga ljubimca; ali ipak jača od toga bila je u njemu briga zbog poremećaja koji će nastati poslije njegove smrti, ako uslijedi danas: odgođeno veselje zbog žalosti i uludo bačen toliki trošak. To je ono najvažnije.

Ali smrt ne bira ni sat ni čas, ne osvrće se ni na starost ni na položaj. Osjetio je nju stari Timotije nad sobom i u sebi i shvatio uzaludnost svake borbe. Pa je počeo da se sprema stari Timotije.

Naredio je da ga iznesu pred kuću gdje se šuteći opraštao sa dvorištem i svim onim raznovrsnim predmetima u njemu, predmetima koji su ga sjećali na bezbrojne napore, radosti i žalosti u njegovom radinom životu. Voćke, kačara, vajati[1], štagalj[2], svinjarnik, razne alatke razbacane kojekuda, sve mu je to govorilo mnogo šta i na puno koješta ga sjećalo. Isto tako je ćutke gledao po dalekim bregovima i brdima ispresijecanim uskim, žutim putanjama, po kojima je on nekad putovao, a kojim više nikad putovati neće. Pošto je dugo tako ostao u pogruženom ćutanju, sjećajući se prošlosti, rekao je ukućanima da će još noćas umrijeti – oni su se samo zgledali – i naredio da ga unesu u kuću i polože na postelju na kojoj je, dišući ubrzano, počeo da provodi časove u očekivanju.

Slučaj je htio da je baš tada naišao pored kuće Petar Lalić iz Osata, koji je, kao dunđerin[3], bio vješt u pravljenju mrtvačkih sanduka.

Pred kućom, u dvorištu, nalazio se Timotijev najstariji sin Lazar, onaj koji će poslije Timotijeve smrti primiti starješinstvo nad zadrugom, pa ugledavši Petra, njemu pade na um korisna, domaćinska misao.

– Čuj, Petre – reče on, pošto se pozdraviše – otac mi je na umoru, neće sutrašnji dan dočekati.

Petar se ne iznenadi mnogo, a u isto vrijeme dosjeti se zbog čega mu to Lazar govori.

– Bogami – reče on – ako stari umre noćas, pa dok mi vi javite, pa dok ja dođem – prije sjutra uveče neću moći sanduk napraviti.

---

[1] vajat – ova riječ ima više različitih značenja; negdje znači mala soba u prizemlju, negdje nužnik ili ispust krova pred kućom, a negdje, kao ovdje, znači malu šupicu prislonjenu uz kuću.

[2] štagalj – hambar, žitnica.

[3] dunđerin – starinski stolar i graditelj (drvodjelja, tesar i zidar ujedno).

To je on rekao stoga što je njegova kuća bila daleko nekoliko sati hoda.

Poslije tih riječi njih se dvojica zgledaše i kao da se pogledom sporazumješe.

– Kako bi bilo – reče Petar poslije kratkog razmišljanja – kako bi bilo da ja sanduk sad napravim.

– Pa i jes' – prista Lazar s nekim olakšanjem što to nije morao da predloži on. – Kud bi sad da ideš, pa poslije da se vraćaš, a drugog majstora u selu nemamo.

Domalo, iz dvorišta, ispred Timotijeve sobe, čuli su se udarci bradve po tvrdim, hrastovim daskama. Ujednačeno, oštro, neumoljivo, kao željezni, oštri koraci koji se sve više primiču. »Cak, cak, cak!«

Timotije, čija se duša već uvijala u tamu, opružen na postelji, trže se pod tim udarcima. Kao da mu se povrati svijest. On oslušnu.

– Čuješ, Petre – čuo se Lazarev glas iz dvorišta – a da to ne bude okratko za našeg Timotija.

Starac se trže. Pomisao na štetu zbog upropašćenog drveta povrati mu svijest sasvim.

– Oj, Petre – viknu on dosta glasno – jesi to ti? Donesi te ljese 'vamo, pa omjeri o me. Šteta je da drvo ode u džaba[4].

I dok je Petar mjerio ljese prema Timotijevoj dužini, starac je govorio blago, kao da se šali.

– Nisam se tijesnio cijelog života, pa neću, vala, ni pod zemljom. Popusti, sinko, popusti za jedno dva prsta, biće kratko, boj se.

Snaje su plakale.

Pred veče, kad su se svi skupili oko njegove postelje i pošto se sa svima oprostio, stari Timotije im je izdao posljednji nalog kao starješina.

---

[4] džaba – ono što je besplatno dato, poklon.

– Nemojte – nalagao im je on – da vas moja smrt omete u sutrašnjem veselju. Šteta je da nam tolike pripreme propadnu uzalud; sve je to krvavom parom plaćeno. Povrh svega, i djevojku bi morali vratiti njenoj kući za neko vrijeme, a šteta je da ostanete bez jedne ljudske snage i dan, a kamoli mjesec-dva. Već, da se po zakonu i običajima ob'rši i jedno i drugo, ovako ćete uraditi: pola zadruge ima da sa'rani mene i da bude na mojoj pratnji, a pola zadruge da ide na piraniju[5]. To vam je moja posljednja zapovijed.

Poslije je starac zaćutao i do smrti se samo ponekad osmjehnuo gledajući svoj narod oko sebe. Umro je kad se mrak spustio na zemlju.

Sutradan je sve bilo urađeno po starčevoj volji. Pola zadruge je sahranilo čiča Timotija, a pola otišlo na pir. Zbog kiše, sastali su se poslije podne kod kuće i jedni i drugi. U »kući« su sjedili za daćom oni s pratnje, a u sobi za sofom oni s pira. Ali je na obje strane bio muk, prekidan ponekad mrmljanjem i uzdasima.

Neprirodnost položaja nametala se svima.

U neko doba jedan iz sobe, od svatova, već malo podnapit, reče glasno, kao da se žali:

– O, braćo moja, piranija je ovo, ja bih ko malo zapjevo, ama kako ću!...

Pokazujući glavom na onu stranu gdje su bili oni s pratnje, on je htio da kaže: »Kako ću kad je žalost u kući?«

A otud iz »kuće« dopirala je tiha kuknjava i plač. To ih je opominjalo na njihovog Timotija, koji sad leži pod zemljom. I ovim ovdje izbijale su suze na oči, ali je ovo bio pir.

– Ako je piranija, onda treba i da bude piranija, ama kako ćemo? – opet se javio onaj pijani svat.

---

[5] piranija – dolazi od riječi pir što znači obilno gošćenje, a piranija znači pirovanje.

Onda se Lazar, koji je po želji starčevoj i pristanku cijele zadruge postao starješinom zadruge i koji je od jutros zauzeo ono starješinsko držanje, dostojanstveno i muško, pomoli na pragu. Na njegovom licu, izmijenjenom od sinoć, vidjela se svijest o odgovornosti zbog položaja glave tolike zadruge, roditelja, vođe i gospodara.

– Vi – reče on kratko, starješinski, pružajući čibuk prema svatovima – vi ćerajte svoje, a mi ćemo, vamo, svoje. Nek se zna!

Svatovi i ukućani to prihvatiše.

Domalo se iz kuće čula pjesma pomiješana sa zapjevkom.

Sumrak se spuštao. Poslije kiše je vazduh mirisao na zemlju.

JAKŠA KUŠAN

GRIJEH JEŠUE TURMARA

I

Svake sedmice, dvadeset godina, išao je istim putem. Uvijek jedno te isto. Rogatica, dugo i pusto Glasinačko polje, Romanija, Mokro, Bulozi, Sarajevo. Ista lica, isti hanovi, kao aveti, iste šume i duga, strma, beskrajna carska kamena kaldrma, oivičena jelama i čairima.

Dvadeset godina, svake sedmice, uoči srijede, pojavio bi se na Vratniku: on, Ješua turmar[1], sa svojim sivcem. Dolazio je s golim samarom, ili je donosio štogod na opravak, a odlazio bi s punim tovarom.

I ljeti, i zimi – uvijek jednako. Sivac je išao naprijed, polako, odmjereno, oborene glave, kao da ga uši pretežu. Za njim se klatio Ješua u dugom kaftanu[2], sa starim turbanom[3] na glavi, kojem se boja nije mogla nikako odrediti. Žurav, poguren, duge progrušane brade, ćuslave glave, klati se u hodu. Činilo se kao da tako ide od postanka svijeta i da su, Ješua i sivac, dva dijela jednog te istog tijela. Pod kaftanom je nosio tursko odijelo sa šarenom tkanicom oko mršava pasa, na kojoj je, opet, visila kita gajtana[4], debela kao ruka, raznih boja: od crvene do bijele. Na gajtanima, jedan do drugog, negdje gušće, a negdje rjeđe, kao u tespiha[5], ređahu se uzlovi.

---

[1] turmar – onaj koji nosi nešto pod kiriju; kiridžija.

[2] kaftan – vrsta duge gornje haljine, bež postave i obično od čohe.

[3] turban – zavoj oko kape, čalma.

[4] gajtan – pamučna ili svilena upredena vrpca koja služi za porubljivanje ili ukrašavanje odjeće.

[5] tespih – muslimanske brojanice.

Svaki je čvor vrijedio groš. To mu je bio raboš[6], čim bi nekome dao nešto na veresiju[7], Ješua bi napravio uzao na njegovu gajtanu, budući da je svaka njegova mušterija imala svoj.

Lice mu je bilo naborano, kao izgnječeno, sivo, slično koži na kojoj sklapahu ugovore Izraelovi sinovi. Desno mu oko bijaše napola zatvoreno i prevučeno bijelom mrenom, pa se činilo kao da škilji. U pravoj liniji, jako koso prema kosi, išle su duge prosijede obrve i davale licu začuđen izraz. Kao da se čudi svemu i svačemu, pa čak i sebi. Kukast i omašan nos skoro se gubio u čekinjastim brkovima.

Išao je tako, išao i prebirao po svome šarenom rabošu mekim i lijepim prstima: brojao je groševe. Misli su mu skakale od jednog čvora na drugi, bježale u prošlost i uvijek bile kod pojedinih događaja, kao da se sve to istom juče dogodilo.

Nekoć je raboš visio na samaru, ali jednom, za jedne mećave, napiše ga na romanijskoj karauli i odriješiše mu sve uzlove. Imao je muke dok je ponovo sastavio »knjigu«. Sada je oprezniji i nosi ih na sebi.

Sam se nazivao turmarom. Govorio je često, kad bi ga izazvali, obescjenjujući njegov rad, kako je nekada, u mladim godinama, vodio karavane cijelom turskom carevinom, i Evropom i Azijom, pa da mu je to ostalo u krvi, taj nemir. Nije bio trgovac, a nije htio da bude kiridžija. Bio je, u neku ruku, svoj gazda. Onako, da prehrani svoje.

Od Rogatice do Sarajeva, sve handžije[8] i kavedžije[9], age i begovi, a i raja, postadoše, pomalo, njegovi dužnici. Svaka je

---

[6] raboš – komad drveta na kome se zarezima i crtama bilježe dugovanja i potraživanja.

[7] veresija – prodaja na kredit.

[8] handžija – dolazi od riječi han koja označava kuću koja služi za prenoćište, a handžija je onaj koji drži han.

[9] kavedžija – onaj koji kuva kafu ili koji drži kafanu.

kuća imala na kiti gajtana svoju boju. Često, u svađi i ljutnji, zavađeni ljudi, predbacivajući jedan drugome prekršaj i zlodjela, cijenili su čovjeka prema tome koliko ima čvorova na Ješuinom rabošu.

– Slušaj ti, kahveni[10], odriješi najprije uzlove, nikogoviću.

– Oho, žuti, još stoje oni tvoji kao pesnica veliki, ihi, ihi, još od tvog djeda. Tha, ali mi slavna potomka.

I slično. Zloba je tada ujedala kao seoske vaške uz drumove.

Ješua je kupovao samo po narudžbama. Kupio ih je od Rogatice do Sarajeva, svraćao u hanove i kuće uz carsku džadu, pamtio želje mušterija i donosio: čevrme[11], jeleke[12], mušemu[13], fesove[14], kavu, šećer i ibrišim[15], sve što je sivac samo mogao da ponese. Ženama je kupovao ćeresta[16] za uljepšavanje. Kada bi vidio da netko želi toga mnogo, ili bi se njemu učinilo da je previše, on bi, braneći se i kao u nekoj ljutnji, govorio:

– Dosta... Ne, ne može više. Gdje je sebe šeher[17]... Eeeeee, još valja obići konaka – a žuti zubi krenu naprijed kao da će poispadati.

Znalo se da kad on kaže »dosta«, neće zaista ni da primi narudžbe.

---

[10] kahveni – koji ima boju kafe.

[11] čevrma – rubac od tankog finog bijelog beza ili druge tkanine sa zlatom ili srmom vezenim granama u uglovima.

[12] jelek – prsluk.

[13] mušema – gumirano ili ovošteno platno.

[14] fes – kupasta kapa bez oboda koju su nekada nosili muslimani.

[15] ibrišim – vrsta svilenog konca.

[16] ćeresta – materijal, pribor ili uopšte nešto što služi za spravljanje nečega.

[17] šeher – veliki grad.

Najbolje je radio s Obođaševima u dnu Romanije. Nosio je fesove da im kalupi, bakrače da kalajiše, pa i dijete, često, za kakve bolesti, znao je snijeti u Bosnasaraj. Uredio bi kao da su sobom pošli.

Bojali su ga se skoro svi. I jer im je bio potreban, i jer su vjerovali da pronosi sudbinu, pa ipak, znali su ga dosta puta zadirkivati, ljutiti i vrijeđati. U takvim slučajevima, koji baš nisu bili rijetki, on bi počeo samo da se igra sa svojim rabošem i pokazivao rugáču njegov gajtan, i to uvijek sa smiješkom i bez riječi. Kao da ga se to ništa i ne tiče. Samo bi ga pokazao, i pomilovao, a čvorove pustio kroz svoje fine i mekane prste. Kao brojanicu. I ništa više.

– Batali, Ješua – branio se napadač – znam ja. Ja to, eto, od dragosti govorim, jes' dina[18] mi. Vjerujem ja tebi, ti to i sam znaš. Koliko smo samo nas dvojica soli izjeli! Ostavi, prođi se, maskara[19] je to.

I još bi on htio nešto da kaže, ali, ugledavši začuđen izraz Ješue, njegov bijedan i pogurèn lik, on bi ustuknuo, snevese-lio se i zaustio.

II

Još su samo tri dana do Bajrama[20].

Po akšamu, nekako iza iftara[21], krenuo je Ješua s Vratnika. Uvijek je pretpostavljao noć danu, a naročito sada uz ramazan[22]. Ljudi su po noći mirniji, siti i, što je najvažnije, u

---

[18] din – zakon vjere, vjerozakon.

[19] maskara – šala, ismijavanje, sprdnja.

[20] Bajram – muslimanski vjerski praznik.

[21] iftar – to je večera u prvi sumrak nakon muslimanskog posta ramazana kojom se prekida dnevni post.

[22] ramazan – ime devetog mjeseca muslimanskog kalendara koji je i mjesec posta. tj. uzdržavanja od jela i pića i svih tjelesnih uživanja.

noći je rijetko sretao menzile[23]. Njih se plašio, radi njih je morao s ceste da bježi u stranu, jer je tatar volio dobro da odalami i njega i sivca dugom perastom kandžijom[24], a skoro svaki put izvrnuo bi mu tovar, načinivši tako mnogo kvara. Da izbjegne njihovim susretima, volio je zaobilaziti prometne puteve, ići stranputicama, pa makar i mnogo dulje.

I atlije[25] su mu dodijale. Da ih udobrovolji, nosio je uvijek lokume[26] šećera u dubokim džepovima svoga kaftana i, prije no što bi atlija prišao njemu, on bi njegovu konju pružao šećer na dlanu govoreći:

– Na... 'odi moj mili, dat će tebi Ješua, 'odi samo...

Sada mu se nije žurilo, još je dugo do Bajrama.

Sivac je, natovaren više no obično, išao vrlo lagano, odmjereno i pažljivo metao nogu pred nogu, kao da zna da nosi dragocjene stvari uoči velikog praznika.

Mirisala je vlažna zemlja, osjećali su se teški mirisi zeleni koja je tek počela da izbija. Tu i tamo, u dubokim vrtačama, još se bjelasao zaostali snijeg, gusto okružen ljubičastim plamičcima kaćuna.

Proljeće je teškim koracima stupalo iz dolina u brda, a Ješua je bio radostan što ono ide uporedo s njima.

Minuo je Hrešu. Nad njom se crnio Glog, kao mrka šubara pod oblačnim nebom. Veče je padalo i zastiralo vidike, pokoji udar odocnjele sjekire remetio je svečanu tišinu proljetne večeri. Pokoje svjetlomrcanje luči po okolnim kućama, nalik na zažareno oko bolesnika, unosilo je nešto života u jednolične padine s obje strane puta.

---

[23] menzil – tatarska pošta u Turskoj Carevini, odnosno tatarski konj na kome se pošta prenosila.

[24] kandžija – bič.

[25] atlija – konjanik.

[26] lokum – vrsta kolača, po sastavu sličan gurabiji, samo duguljastog oblika.

Zvoni kaldrma pod potkovama sivca.

Na Sumbolovcu, u hanu, otereti on marvinče, nahrani ga i okrenu Pustopoljem. Da prepriječi, prešao je usput nekoliko gazova[27].

Koliko se moglo kroz pomrčinu da vidi, Romanija se pušila, magle su se kovitlale, slazile i pokrivale stijene.

Pred samom šumom Ješua stade i osluhnu. Drveće se i ne miče. Poneki šum, i neka potmula škripa, čovjek bi rekao dolazi iz samih stabala, stravično odjeknu u duši Ješue. To šuma govori, pomisli on. Da se ohrabri, odmahnu nekoliko puta štapom i zamoli boga za sretan povratak.

Prečac koji vodi na sedlo brda, pun je kala i nanesenog pijeska, pa sivac jedva odiže premorene noge. Vide se samo prva tamna i vlažna stabla na bijeloj pozadini magle. Drveće, kao da ga pritište neka grdna težina, strepi i škripi u korijenu. Gore u granju, negdje jako visoko, putuje prigušen šum – to padaju kapljice vode.

Daleko, bit će pod Orlovskim stijenama, huluče hulavica[28], kriješti podmuklo, čini se nekog izaziva. U toj osami, sred tajnih šumova, šume, Ješui dođe teško i samo što se ne zaplaka. Osokoli ga lavež pasa. Nejasno je dopirao do njega dug i otegnut lavež, valjda odozgo od zaptijske[29] karaule[30]

Vjetar u visinama krenu, grane se zatalasaše a kitina[31] poče da curi. Mokri, zadihani, veru se razrovanom džadom.[32] Ješua i njegov hranitelj. Polako, s teškim naporom. Nadimlju

---

[27] gaz – mjesto na rijeci gdje se može pješke proći.

[28] hulavica – ptica buljina.

[29] zaptijski – to je pridjev od riječi zaptija, što znači policajac, pa riječ zaptijski ima značenje policijski.

[30] karaula – policijska stanica, ili vojna pogranična stanica.

[31] kitina – snijeg koji ostaje na granju drveća, stvarajući kao kite od snijega.

[32] džada – cesta, drum, put.

se slabine u sivca, sav se zapjenušio, iz njega bije gusta para, a obješene uši čas nestaju čas se pojavljuju u očima Ješue.

Odoše nakalufljeni fesovi, prosmočit će se, hoće, pa trud uzaman.

I on, siromah, neće izdržati. Neće, vidjet ćeš! Je li da hoćeš? Ej ti, hoćeš li?

Za sivcem ostaju mali, ali duboki poboji u blatu. Kada se poklizne o kakav kamen, Ješua ga pridržava. Kod Dimitrijeve česme, pod samim sedlom, sivac stade, zadrhta i padne. Tovar se odriješi i do polovine nesta u jednoj velikoj lokvi. Jednim zamahom Ješua zgrabi tovar, baci ga kraj korita na suho i pokuša životinju da digne. Ali mu ne uspje. Sjede na rub korita, nadlakti se i spusti glavu među dlanove.

Naokolo tišina koju prekida klokotanje česme i teško hroptanje sivčevo.

Sjedio je tako neko vrijeme, zatim podiže glavu, nemoćno se ogleda na sve strane, i započe sam sa sobom da razgovara:

– 'Ajd, mali moj, 'ajd, nije više daleko, još samo malo malicno. Ubit ćeš, duše mi, i mene i djecu! Hoćeš zaista, grijeh je to! 'Ajd. Eto još samo malo. Bogami, hoćeš! Grijeh je to! 'Ajd... Bože, zavjetujem ti se, ako ustane i dođe živ kući: prodat ću ga i novac podijeliti sirotinji. Hoću! Njega, hranitelja, žrtvovat ću. 'Ajd, dosta je. Oh, oh, što sad sagriješih, jadnik! Prosti, prosti...

U hanu zarzaše konji. Sivac podiže glavu, zakoluta očima i poče da se diže. Kad je ustao, zatrese nekoliko puta glavom i čitavim tijelom da je voda prskala na sve strane, pa zaokupi njakati.

– Hvala ti, bože, učinit ću kako rekoh. Eh, ti hranitelju, moglo je i bez toga: neka, neka te. On sve vidi.

Pustio ga je malo da se odmori. Nešto tovara natovari ponovo, a nešto uprti sam.

Bilo se već potpuno razdanilo kad je stigao do hana. Handžija i nekoliko vojnika dočekaše ga sa smijehom i vikom.

– Kud si zakrmio[33], nesretniče? Zar ga zamijeni? Brata svoga! Ha, ha, ha – smije se jedan zaptija.

Ješua šuti i odlaže stvari na jednu sećiju. Svi se skupljaju oko njega, kopaju po stvarima, ustiču fesove. On je neko vrijeme šutio, dok mu najposlije ne dotuži.

– Dosta, odbij! Nije to za vas – zabumbara Ješua i poče da se igra rabošem.

– Šta, čifute[34], nemoj da brabonjčiš koješta, dobro bi to došlo i nama. Je li Ibro? Neka on druge nabavlja. Ima on para, čifutin nijedan!

– Ostavite čovjeka – brani ga handžija.

– Aha, i ti si mu, beli ortak. Sve mi to možemo podijeliti, samo da hoćemo, bezbeli[35]. Misliš da se nekog plašimo.

Ješua ljut, povrijeđen u svom dostojanstvu, vadi samo sasvim izderan papir i pokazuje ga vojnicima.

– Berat[36] od paše!

– Berat? Da nije kriv, da vidim, danas se svašta događa – veli jedan vojnik, uze papir pa ga ogleda.

– Neka ga, pusti čifuta s mirom, ionako je šejtanov[37] – dobacuje jedan sa šiljteta[38] na kojem se, čini se, čitav dan izležava.

Povratiše mu berat i ostaviše ga na miru. On dade handžiji naručene stvari, napravi nekoliko uzlova pa, kada se i sivac malo oporavio, krenu naniže, prema Glasincu.

---

[33] zakrmiti – navaliti kud bez pameti kao krme.
[34] čifut – Jevrej, ili pogrdna oznaka za škrta čovjeka.
[35] bezbeli – svakako, dabome, sigurno.
[36] berat – carski ukaz kojim se dodjeljuju zvanja i odlikovanja.
[37] šejtan – đavo, vrag.
[38] šiljte – vuneni četvorouglasti dušečići za sjedenje.

Iz jelove i borove šume dizala se magla, tu i tamo osuo se behar po drveću, pa se čini kao da je ostalo nešto snijega, Seljaci oru mršavu ljepljivu zemlju, pâlē panjeve i korov, sabiru kamenje po pašnjacima i slažu ga u gomile. Crni, od vlage još crnji, krovovi kuća dime se umorno, a dim plavičast, vuče se po mokroj travi prema šumi. Poderane ponjave šarénē se na ogradama pred kućama, jato polugole djece nateže neko pseto.

Ješua skoro da i ne vidi sve to. Ide zamišljen za sivcem, baš kao da tako ide već od postanka svijeta. Ide kao da je obamro. Usnice mu se neprestano miču, odaju to veliki nakostriješeni brkovi.

– Znam, oprostit će On, velik je On. Šta ću, roba se iskvarila, znam, nadoknadit će On. Može On, što je to za njega. Veliki bože, znam ja, nisi nas uzalud čuvao i slao proroke. Hoće, hoće, velik je grijeh, istina, ali hoće, tko kaže da neće? – i on lupnu palicom o zemlju. Sivac stade.

– 'Ajd, još malo, bit će ti lakše.

Kod Obođaševa hana dočekaše ga djeca s vikom, veselo. Sve je – eto, lijepo podijelio i naplatio, samo ne mogu nikako da se pogode za nekalufljene fesove. Zapazario se Ješua, pa obnevidio, a djeca mu kradu šećerleme[39] iz bisaga[40].

– Ama, ne ide, Ješua, pobogu brate, ne ide, groš[41] za osam fesova, jok vala – brani se handžija.

– Dosta, kažem, dosta, eglena[42], beže, sišao silan asker[43] u šeher, pa kalufi[44], te kalufi. Dobro te ikako svrših. I pašu[45] sam vidio.

---

[39] šećerleme – bomboni.

[40] bisage – dvostruka torba koja se obično prebaci preko sedla ili samara ili se nosi o ramenu.

[41] groš – turski sitni novac od 40 para.

[42] eglen – razgovor, zabava u prijateljskom razgovoru.

[43] asker – vojska.

[44] kaluf – kalup, omot, futrola.

[45] paša – titula visokih dostojanstvenika i vojnih lica u rangu generala.

– Ama, dobar si čovječe, ne pitam ja za pašu već za fesove, pokisli su.

– Nisam ja kriv: kitina. Oprosti, ali groš ti je.

Sveza jedan uzao i zamače u šumu. Znao on bega, platit će, bezbeli, nego hoće da nešto govori, da se godi. Tako nešta!

– O, Ješua, oj – viče handžija za njim – kamooo frcùlētā[46], ooo?

– Evo, evo, skoro sam se ogriješio, oh, oh, oh, sa' ću, sada, moj beže.

Ješua se vraća, daje frcùlete i neprestano se vajka.

Pored njega promiču kuće, gomile kamenja, Glasinačko polje, a Ješua se bori sa sobom, kao Jakob s Jehovom. Bori se, došao niži, pokorniji, svakome se sklanja s puta, silazi u jarke, i ne zna kuda bi se djeo, sakrio. Badava, zna on da to već svi znaju! Badava![47]

– Dobro, ljudi, neće, ne bi oprostili, a On? Hoće! Sigurno. Hajd...

III

Istoga dana kad je došao kući, u Rogaticu, Ješua, mjesto da se odmori, pozove svoga rođaka Avrama na razgovor. Ali mimo svoj običaj zakaza sastanak u mehani[48] a ne kod kuće kao do sada. To začudi Avrama i čitavo vrijeme, sve do večeri, nije mogao sebi da dođe, razbijajući glavu: šta je to s Ješuom.

Uveče, kada se sastaše, Avram ga saleti pitanjima, a i prekori ga što se u mehani sastaju pored svojih kuća.

---

[46] frculeta – rubac, rupčić, marama.
[47] badava – besplatno, vrlo jeftino.
[48] mehana – krčma.

– Nije lijepo, zar ćemo i mi da pijemo, i da to pronesu čaršijom? A naš ugled? – jadikovaše Avram.

– Znam, znam, Avrame. Danas ćemo piti. Ja plaćam. Da mi nije teško, sigurno ne bih...

– Neka nam se Jehova smiluje, Ješua – uzdahnu Avram.

Ješua naruči vina, i onako premoren, a još više uzbuđen, salijevaše u sebe i tjeraše rođaka da i on pije. Nisu govorili, samo su pili. Avram je samo gledao Ješuu i čekao kada će početi da »ono veliko pripovijeda«.

– Vidiš, Avrame, nikada nisam pio, ti znaš – očepi Ješua, a suze mu udariše – a danas steglo me nešto, ovdje unutri, eto, sagorijeva nešto u meni. Ah, gadno sam sagriješio, gadno!

– Kako, gdje? Da čujem, govori, bit će ti lakše, smirit ćeš se! Olakšaj dušu!

– Pao hranitelj pod teretom, a ja se zavjetovao da ću ga, ako ovog puta živ dođe kući, prodati a novac podijeliti sirotinji. Razumiješ li ti, njega, hranitelja. A djeca? Život je, eto, njihov u mojim rukama. Pa šta sam uradio?

– Zavjet je zavjet, valja učiniti.

– Prodat ću, to se zna, a u tome i jest grijeh. Ti to ne razumiješ.

– Ne vidim grijeha, učinit ćeš svoje, iskupit ćeš riječ, i to je sve!

– Je li, Avrame, je li da će On oprostiti meni, Ješui turmaru? Hoće! Ti misliš da neće, na licu ti vidim da ne vjeruješ! Vidjet ćeš.

– Još pravo ne znam o čemu se radi...

– Vidjet ćeš, velik je On i kazat će: radi, radi potomstva tvo-tvojega opro-opro-stt-stt-će-ti-ti... se... jer će on-on-ono raz-ni-ni-je-je-ti-ti... sl-sla-v-v-u... mo-mo-ju-ju... Eto-ho-ho-će-ćeeee...

Na njegovu licu bio je strašan pečat straha, straha koji podvostručuje godine i koji vidi i onamo, s onu stranu...

– Hoće – odzvanjalo je u njegovoj nutrini kad ga je Avram vodio kući gotovo pijana.

IV

Iduće srijede, bez kaftana, sav u znoju, s turbanom na zatiljku, Ješua je obilazio pazar. Zagledao je ljudima u oči, ogledao konje i goveda, pogađao se za svašta i, što je svima padalo u oči, nešto se silno ljutio. Gajtani su oblijetali oko njega, pleli mu se među noge, ali on, zauzet nekim drugim mislima, nije na to obraćao nikakvu pažnju. Nikako nije mogao na nešto da se odluči i da to riješi. Buka na pazaru godila mu je jer nije morao uvijek da misli na ono jedno. Čim bi ga misao zaokupila, on bi se okretao, uzaludno nešto tražio po džepovima i nemirno se vrtio.

Najposlije se smirio. Pogledao je u sunce i prema Vratniku, zavrtio glavom i nestao s pazara[49]. Za kratko vrijeme vratio se sa neosedlanim sivcem, vodeći ga za ular[50]; pod pazuhom lijeve ruke nosio je dobro uhranjenog gúska. Sivac, nenaučen na gužvu i vrevu, neprestano se zaustavljao, udarao kopitama na sve strane i ujedao.

– Dosta, sad će to, polako, kad ti kažem.

Ovaj se, čini se, nije nimalo osvrtao na prijetnje gospodara, već je nastavio da objesenjači.

Jedan trgovac s Baščaršije, Ješuin stari poznanik, priđe i onako, nesumce, upita:

– Ješua, bolan ne bio, šta ti tražiš ovdje, ili kupuješ, ili prodaješ? Šta ima?

---

[49] pazar – pijaca, kupoprodaja.
[50] ular – oglavina i povodac od užeta za konja.

– Batali, beg-efendija[51], nije za tebe. Nužda, sirotinja, propast. Tako je kad sve pođe nizbrdo.

– Ama reci šta je?

– Prodajem, da oprostiš, hranitelja, sivca i ovog guska.

– Kupio bih sivca, da mi vodu nosi, daleko mi je česma, gúsak mi ne treba. Nego, Ješua, hajde da pazarimo.

– Ne ide, beg-efendija, nikako, jok vala. Znaš, gusak odrastao uz njega, pa jedan bez drugog nikuda; ne mogu ih, duše mi, lučiti. Zajedno, ja, peke[52]!

Ih, misli Ješua, opet zgriješih; neka, radi njih, radi njih jadnika. Zna On! Kad je već ono, neka bude i ovo.

– Neću, što će mi gusak, puna ih je avlija[53]. Ako može, dobro, ako ne može, a ti produlji... a, Ješua?

– Ne ide, beg-efendija!

– Dobro! A koliko tražiš za oboje, šta?

– Četres groša, pet za sivca, a trijes i pet za guska – zabrza Ješua, nekako se zbuni, uznemiri i poguri – jes beg-efendija!

– Kako? Pet za sivca, a ostalo za guska? Ču li ja dobro, čifute?

– Ama, ne pitaj, tako ti je, kako kazah.

– Ovo još ne viđeh. Tu su, asli[54], neka čifutska posla posrijedi. Kako to, ugursuze[55], prodaješ? Govori!

– Čuvam dušu i život svoje djece, beg-efendija. Ništa više, zaista. Nego, kumim te bogom, dalje ne pitaj!

– Ma, ljudi – okreće se trgovac nekolicini – ma, ljudi, čuste li vi ikad za vaku prodaju: ovaj čifut prodaje guska za

---

[51] beg-efendija – beg znači plemić, gospodar, zapovjednik jednog manjeg dijela zemlje, a efendija znači gospodin, prema tome ovo ima značenje gospodin beg.

[52] peke – dobro; važi.

[53] avlija – kućno dvorište ograđeno zidom.

[54] asli – sigurno, upravo, zaista, vjerovatno.

[55] ugursuz – nevaljalac, nesretnik, nesređen, zapušten čovjek.

trijes pet groša, a magarca za pet! Ama, da se oba kûpē. Ne rastavlja ih, veli! Ha, ha, ha.

Okolo nasta smijeh i graja. Ljudi se sjatiše sa svih strana da gledaju čudan pazar.

– Vrâčā sigurno, nesretnik – dobacuje netko.

– Sigurno, bezbeli – viču sa svih strana.

– Kupit ću oboje, za trijes i tri groša, ama da mi kažeš što ti je 'vaka cijena mimo vȁs ostali svijet. Hoćeš li?

– Ovo ne išti, ne mogu ti kasti. Djeca ko djeca ne daju da ih se rastavi. Nemoj, zlatni aga. Daj trijes i tri, pa neka ti je sa hairom[56], i da se u ljubavi halalimo[57].

– Jok, već da mi kažeš.

– Ne mogu, beg-efendija, duše da gubim.

– Neću ti ni kupiti, pa eto!

– Nemoj, da si ti meni dobro i zdravo!

Ja čudna insana[58] – veli jedan.

– Daj, beže – umiješa se jedan – nek je hairli[59]. Pusti ga, ima i on dušu.

– Aman, čudna pazara! Da umrijeh jutros, ne bih ovo čudo vidio – ne može jedan seljak da se načudi.

– Evo, Ješua – trgovac daje pare – nek ti nije hator[60] na me, evo ti trijes i tri, pa da se u zdravlju opet sastanemo. Je li pravo?

– Je, ejvala[61], beg-efendija, baš si kršan! – prelomi se Ješua. – Ruke da ti ljubim. Nek se zna: tri za sivca, trijes za guska. Tako ugovorismo, a?

---

[56] hair – sreća, dobro, dobro djelo.

[57] halaliti – međusobno jedan drugome oprostiti sve razmirice ili dugovanja.

[58] insan – čovjek, osoba.

[59] hairli – neka je sretno; neka je sa srećom.

[60] hator – žao; ovdje neka ti nije žao.

[61] ejvala – do viđenja; zbogom.

– Taman. Što zahvaljuješ? Batali[62]! Jusufe vodi sivca i nosi guska valjat će za pilava[63].

Ljudi se pomalo raziđoše mašući glavama.

Ješua stoji, gleda novac svojim začuđenim licem i umorno se smješka. Kao da će zaplakati. Pođe za sivcem, pomiluje ga još jednom i opet stade s novcem na dlanu.

– Eto, i to bî. Grijeh je savršen, podlački, grijeh da čovjek izgubi i deset duša. Ali, On će to oprostiti, radi Njega je ovo, radi Njegova imena koje će moja djeca pronositi. Eh, Ješua, miri se i kaji dok si živ...

Skoro da je otrčao s pazara. Tražio je, usput, prosjaka da mu da novac, kako bi se barem malo smirio i rasteretio savjest.

Kod Latinluka, na kamenoj ćupriji, sjedila je žena i prosila. Poznavao je on nju odavno. Prosi da bi iskupila svoju kćer, robinju. Godinama prosi i čeka povratak kćeri i smrt.

– Na – šapće Ješua dajući joj tri groša – na stara, pa moli i za mene, ti imaš vremena. Uzmi! – nudi joj on, kao da se ona brani i kao da neće da primi – pa kada otkupiš nju, molite se obje za mene. Ja sam Ješua turmar, Ješua samo, koji je izgubio dušu. Bolje dvije nego jedna. Je li tako, stara: moli se, jer je grijeh teži od romanijskih stijena...

Prosjakinja ga samo gleda i ne može da shvati što on hoće.

– I znaj, stara, da će On, najposlije, i oprostiti. Kako i ne bi? Hoće vjeruj ti meni! Je li, ti vjeruješ? Zbogom.

Prvi put, iza dvadeset godina, pošao je dugim carskim drumom sam, kao sjena, bez sivca.

Sam Ješua turmar, sam i poguren pod teretom grijeha, težeg od romanijskih stijena.

---

[62] bataliti – pokvariti, poremetiti.

[63] pilav – jelo od gusto svarenog pirinča.

MARKO MARKOVIĆ

NA BOKU

Menjali se carevi a Bego, kao izrastao, sedeo na boku kao na prestolu i prevozio svet; pedeset i nekoliko godina, pedeset i nekoliko kilometara, s Drine na Jalu, ili s Jale na Drinu, uzduž Drine, ili popreko Podrinja, sve jednako. To behu njegovi putevi – »moja država«, kako bi on rekao.

– Beše uvek raspoložen i spreman za put. Samo ga trebalo zovnuti – i on odmah ide, sem ako mu konji nisu umorni. Tada bi molio da se pričeka, jer je voleo konje i o njima umeo da priča po dva debela sata; o sebi nije hteo nikada da govori. Njegova kola behu njegova kuća; dva konja, dva pobratima; putnike je zvao svojim gostima.

Čim ga zovnu, on odmah raspituje: ko ide s njim, kuda, i zašto. Prema tome i podešava svoje držanje. Decu, kad idu u školu ili se vraćaju kućama, pazi kao svoju: zamotava ih u ćebad na kojima inače sedi i svaki čas se okreće: »Je li ti 'ladno rode?« – pitao bi; »nemoj da mi nazebeš, neću ti smjeti ocu na oči«. I onda mu priča uspomene iz svoje mladosti i obično ga savetuje da bude dobar kao i otac. Ako je posredi neka žalost, on s početka ćuti, pa onda otpočne polako i sve opreznije: navija razgovor o nečem sasvim trećem, dok ne okrene pričati o lepim noćima, o mesečini, o drveću, o cveću, i o životinjama, tako da i onaj počne da razgovara i da zaboravlja na svoju tugu. Je li putnik raspoložen i veseo, onda je Bego istom na svome mestu i pušta srcu na volju. Šali se, peva i uvek suvo grlo zaleva prepečenicom. Ali, ako su tek neki sva-

tovi, onda vozi samo muštulugdžije[1] i ne traži da mu se plati. Sprema se po ceo dan: pere i podmazuje kola, pregleda i popravlja kolane i amove[2] i timari[3] konje. U povorci ide na čelu – odbolovao bi kad bi mu ko preoteo prvenstvo – uzdignute glave i ponosan što vozi one koji prvi javljaju vest da dolaze svatovi, i što su to obično – kako on voli – voljeni ljudi koji umeju da popiju i da zapevaju.

Ide on tako na čelu i daje takt celoj povorci – svi se ravnaju prema njemu – a oni u njegovim kolima vrište, pevaju; čuture se brzo prazne i nalevaju iz burenceta koje je on smestio pod sedište. Čajo[4], sav iskićen peškirima i trakama, zbija šale i cela se povorka smeje. Pa tek kada budu nadomak grada i kum podvikne:

– Puštaj, Bego! – on, dok ostala kola usporavaju hod, sav uzdrhtao, namakne fes na čelo, popusti malo uzde, švićne samo bičaljem[5] (nikad on konja nije dohvatio bičem), a konji se poviju, griva im se lepršа i vazduh šišti, reže. Bego zaturi glavu, vetar mu mrsi kose, a kola se samo klate i odskaču. Uleću u grad, svet se načičkao po ogradama i vratima i galame deca, a Begina kola seku vazduh i dižu prašinu. Ceo svet gleda u njih, a njemu se kosa diže, žmarci ga podilaze od neke dragosti, i još više popušta uzde mrmljajući:

– Ha, Milkice, ha, Pobratime!

Posle, sav radostan i iskićen peškirima, vraća se u susret svatovima i, dok njegovi gosti, zadržavajući glave ispod temena, naginju čuture, on samo žmirka, raste od miline i šapće:

---

[1] muštulugdžija – dolazi od riječi muštuluk, što znači nagrada koja se daje onome koji prvi javi kakvu dobru vijest; muštulugdžija je, prema tome, onaj ko donese tu dobru vijest.

[2] kolan – konjski pojas koji drži sedlo ili samar čvrsto uz konja.

[3] timariti – čistiti konja četkom i češagijom.

[4] čajo – šaljivčina koji uveseljava svatove i goste na svadbi.

[5] bičalj – drška od biča.

– Ha, pobratimi moji! Alal[6] vam vjera!

Jedino bi uz ramazan bivao mučan i prevozio samo svoje Podrince. Na Švabe se ljutio:

– Potpale one svoje cigare k'o šišarke pa dimi i zaudara k'o sulunar[7], a jok, k'o ostali svijet, da lijepo motaju duvan – pa sve da miriše.

– De ti, rode, zapali, ne smeta to meni. Šta ćeš – zakon taki; a i ja ću, akobogda, večeras – okrene se on gostu, kad vidi da onaj neće zbog njega da puši.

Leti ustavlja kola kraj kakvog bostana i kupuje dinje i lubenice da ponese kući. »Neka se i oni malo oslade«, – govorio bi, i pričao o domaćici svojoj kakve nema u tri careva grada.

– A što imam sina, gazda, ne budi mu uroka! Nije to, što je on moj sin, ali je valjan – neka mu bog da zdravlje. Onaki malen, a radi k'o krtica. I majstor se hvali s njim; a po kući – igdje išta bi – popravlja, prikiva, može – znaš, on ti je mehaničar, ali zna da napravi i kantu za vodu, ako hoćeš; svašta on zna. Dođe uveče kući vas garav, da prostiš, k'o Arapin, pa se umiva, pa dotjeruje...

Takav je on bio. Osvane na Drini, omrkne na Jali. Nađu ga odmah Podrinci i pogađaju se:

– Pošto ćeš me odvesti, Bego?

– Daćeš mi, janje moje, drago, pedeset groša manje marijaš[8]. Je li ti puno, rode?

– Nije, Bego. Nego što to – manje marijaš?

– Pa eto, tako. Običaj. To je za tvoju nafaku[9], a meni ne treba ništa što je tuđe. I kad čovjek jede, treba uvijek da ostavi po zalogaj-dva za nafaku. Nego 'ajde ti, gazda, pa se od-

---

[6] alal – neka je blagosloveno, što je na pošten način stečeno.
[7] sulunar – dimnjak.
[8] marijaš – nekadašnji sitan mađarski i turski novac.
[9] nafaka – hrana, jelo, piće.

mori, a kad sunce zađe, mi ćemo put pod noge, pa sve po hladu – da nas ne poznadu, do na Snagovo, a odatle ćemo se lako otkotrljati.

Dok sunce zalazi, Bego spremi kola, pregleda točkove, uveže gostove stvari, plati račun i, po običaju, pozdravlja se sa svima kao da putuje preko sveta, namesti se na svom boku, pa krene. Usput se pozdravlja sa svakim drugim čovekom – svi ga skoro poznaju – na malti[10] plati taksu i onda potera. Uz Požarnicu siđe s kola i ide uz konje, a kad se ispnu na vrh, on opet sedne.

Uto počinje da pada noć i nastaju mehane, one što ih u Podrinju ima na svakom kilometru. Retko gde kuća »pod plan«; većinom drvenjare, oblepljene blatom i pokrivene slamom, poneka samo drvetom, retko koja crepom, a ume ih da sagradi svaki vešt Podrinac. Iznutra su pregrađene nadvoje: mehanu i sobu. Spolja, preko malko uzdignutog praga, ulazi se u mehanu, veću prostoriju sa zemljanom peći i tronogim stolicama, gde se kuva kafa, ispija rakija i pljuje po utučenoj zemlji, a noću spava na dugačkoj i širokoj klupi pričvršćenoj uza zid i sasvim uglačanoj od mnogog ležanja. Iz mehane prelazi se u manju prostoriju, sobu, kuda se puštaju samo »bolji gosti«. Ona je obično popođena i ima nekoliko klimavih stolica, jedan nakrivljen sto i uvek udara na plesan i alkohol koji se, zajedno s kafom, šećerom, brašnom i drugim potrebama, tu čuva. Spolja, više vrata visi venac ivanjskog cveća; na jednom ćošku, okrenutom suncu, razapeta jagnjeća koža, a na drugom se koče plehane table sa ispisanim firmama, svugde jednakim:

Han. Kasapnica. Pekara. Bakalnica. Trafika – a ispod njih, po zidu, neveštom rukom ispisano, verovatno prstom umočenim u mastilo od zove.

---

[10] malta – zgrada u kojoj se naplaćuje trošarina.

»danas za Gotovo? Sjutra Na veresiju!?!«

Pred mehanom uvek stoje poneka kola; obično ona glomazna, rabadžijska, što po metru prevlače podrinske šljive, orahe, rakiju i plemenito drvo nekud gore na sever, u tamni vilajet[11], a gološava i prljava deca, ispijena od vlage i dima, rove po đubrištu i čuvaju krave. Tu se obično nađe po jedno od onih izgubljenih božjih ženskih stvorenja koja, za čokanj[12] rakije, igraju pred začuđenim seljacima i naviklim rabadžijama[13] trbušne plesove. Ove mehane drže redovno propali begovi ili trgovci iz varoši, isluženi sudski glasnici, iznemogle sobarice, ili po koji seljak kome nije mirisala motika.

Bego je poznavao sve ove mehane, ali nije svraćao u svaku. Pozdravi se i prođe. Tek zimi, ako je mećava, on svrati i, kad se snađe od dima, priđe peći, otkravi ruke, natoči ljute i produži. Ili samo ustavi kola i vikne:
– O, Mitro! daj janje moje drago, natoči mi malo one mučenice.

Niz Požarnicu ide brže. Bego se priseća gostovog oca i priča mu gde je bio s njim, kad ga je vozio, kojim poslom, kuda, i redovno hvalio njegove dobre strane.

Posle, kad padne noć, odnekle izroni mesec i biva prohladno. Vrhovi brda ocrtavaju se po nebu jače. Pogdegde svetlo, čas bliže, pa dalje. Iz mehane zasipaju razdragani glasovi kao valovi, i svega nestane kad kola minu. Odnekle zavijaju psi i popci zriču. Bego se namesti na boku, podvije noge poda se, fes naturi na čelo, bičalje zadene pod sedište pa se bič vijori kako se kola klate, a pored sebe razastre meze:[14] sir i luk; među kolena stisne bocu. I, dok se kola ravnomerno

---

[11] vilajet – pokrajina, provincija, zavičaj.
[12] čokanj – mala posuda za piće.
[13] rabadžija – kočijaš, kolar.
[14] meze – zakuska, jelo koje se uzima uz rakiju ili vino.

drmusaju, a konji tapaju i tresu im se sapi, on razgovara sam sa sobom i naginje bocu. Ponudi i gostu:

– Potegni, gazdiću, dobra je. Po ovim našim mehanama toče i špire[15], ali ja svaku prvo okušam. Volim ti ja, brate, dobru kap nego, vala, ne znam šta. – Zamisli se, poćuti malo, pa se prene.

– Ja ovako otkako znam za se. I nije mi, da vidiš, ružno. Neka bog poživi ove moje pobratime i dobre ljude – pa otegne:

– Ha-ajde... Milka, Pobratime!

Tako do Miljanovaca, a tamo se ustavi, ispregne konje, pokrije ih, natakne im pune zobnice i uđe u mehanu. Večera, popije kafu, napuni bocu i, već razdragan, namešta se na boku. Pusti uzde i konji, navikli, sami kaskaju. On zaturi fes, pa se okrene leđima mesecu, i šapuće. Drago mu nešto; gleda, i sve klima glavom.

Noć je uveliko. Mesečina se razlila, pa kao da se toči preko drveća, čije lišće treperi i dobija neki beo, srebrnast odblesak. Čudno privlače zvezde, kao lepe oči žene; zatrepere, zažmirkaju, pa padnu. Nestane ih. I sve se nekako pojavljuje i izmiče; samo očara čoveka, pa se skrije. Put udara belinom i izvija se između drveća i ispod teških senki. Tek se provuče odnekle neka zraka, izdužuje se sve više, pa odjednom zaogrne drvo, breg, kuću. Skakuće, mazi se, pa iščezne. Pojavljuju se senke zdepaste, crne, pa se razređuju, lome i nestaju. Nešta šušti negde, i sve se sliva u neke zvuke, i samo nedostaju glasovi pa da ih čovek razume, da konačno sazna šta hoće, šta vele. Negde mrmori voda i zriče popac, a točkovi se spotiču i zuje. Zapuhne odnekle vetrić, pa opet noć, i mesečina, a Bego, kao da mu je prvina da se tuda vozi, da gleda u noć i

[15] špira – vrsta rakije koja je načinjena od špirita.

da čuje ono mrmorenje, samo ispruži ruku, kao da bi hteo nešto da dohvati i zadrži, zaturi glavu i iz punih grudi zapeva:

»Aoj ago, crne oči –
Ti ne hodaj sam po noći;
Ja ću tebi sama doći –
Sama doći u ponoći... a... aj...«

pa otegne setno i istim glasom, kao da završava pesmu:

– Ha... 'ajde, Milkice...

a brda odzvanjaju i čuje se opet ono šuštanje.

U takvim časovima Bego je uvek osećao da se pomlađuje. Spopadne ga neka tuga, nešta ga počinje da guši, a on sve misli u grlu je – i sliva u nj rakiju a srce sve mlađe, i sve bolnije. Učini mu se ponekad da će se istom što nije, sav rastopiti, postati lak i odleteti nekuda zajedno sa ovom mesečinom i šuštanjem... Tada bi pevao onu pesmu kako je: »Salih-paša na Hercegovini, a devojka u Bišću je bila; koliko su nadaleko bili, jedno drugom jade zadavali«, pa kad »poručuje iz Bišća devojka:

»Salih-pašo, koliko te hvale,
Da me prosiš, ne bih pošla za te –
Da s' oženiš, bih se otrovala...«

on se zaboravi posve, vrisne u pustu noć, a bocu nagne držeći se za teme, i opet otegne:

– Ha... 'ajde, Pobratime!...

a noć klizi, skakuću senke i kroz otvorena mehanska vrata zasipaju na mahove mlazevi pijanih glasova, dima i svetla, i proviruju čupave glave.

Tako pedeset godina, pedeset kilometara; s Drine na Jalu, i s Jale na Drinu; osvane na jednom omrkne na drugom kraju svoje države; svakog on zna, svi njega poznaju, a svuda ona kleta mesečina kao da se lije i prepečenica gasi neki žar

ili bol, vrištanje... Došao i rat, i sin mu otišao u vojsku – već tri godine nije znao za njega. Smenjivali se ljudi, raspadala se carstva, menjali se i običaji, a Bego stalno sedeo na boku, kao na prestolu i prevozio goste s Drine na Jalu i s Jale na Drinu.

I ko zna dokle bi to tako išlo da, nešto posle oslobođenja, ne puče glas kako država uvodi automobilski saobraćaj na svima putevima kojima je Bego vozio. Slušao on to i nije verovao.

– Da ti, nije bog zao čo'ek, niti je država spala na to da meni otima hljeb – a u duši strepeo da ne bude kakvog zla.

I malo-pomalo, promeni se čovek kao urečen. Ni onaj Bego, ni daj bože! Presta da pije, i pored mehana promiče ne osvrćući se. Mesečina mu izgleda kao ostarela i kao da se jedva vuče po zemlji, a one senke trome i grbave; put neravan i prljav; rakija sva od špirita; gosti se uzjogunili pa sve nešto izmišljaju: »Te ne valja ti, Bego, ovo, te ne valja ti, Bego, ono.« Samo još pobratimi slušaju, kaskaju, i tresu im se sapi.

Strahovao on tako i tešio se kako je najbolje znao, dok jednog dana ne dobi pismo od sina koji mu javljaše da je živ i zdrav, i da se vraća kući preko Jale.

»I još nešto, babo, pisao mu sin, ama ti neću reći dok se ne vratim. Mogu ti javiti samo toliko da sam postigao što sam želio.«

Radovao se on jedincu, i ponosio se njime što mu je osvetlao obraz i borio se kao dobrovoljac sa ostalim svojim Podrincima.

– Jašta, govorio bi: vidi se đedova krv. 'Nako mu se i đed borio na Majevici protiv Švabe, za ukopacije. I pogin'o siroma'. Ama, krv i obraz!

I častio svakoga ko mu pohvali sina, i radovao se, a nikako ne zaboravljao na pričanje. I često priupitao:

– A, bogati, šta kažeš ti za ovo?

– Za šta »za ovo«? – začudio bi se onaj.

– Ih, de ti sad opet: sav svijet zna, a ti se k'o čudiš. Pa za ovu pokoru, za letriku te pitam! – ljutne se Bego.

Pa sam sebi odgovarao: »Kako bi to bila sramota za ovu slobodu oduzimati hljeb poštenom čovjeku. I, onda, na kolima se vozi ljepše, sve natenane, i kad stigneš – stigao si, pa se vidi svaki list, svaki kamen. Preko ljeta se lijepo voziš po noći, po mjesečini, da je milina. Ustaviš gdje ti se svidi, pa založiš malo, popiješ kafu, ili kupiš bostana. Sretaju se ljudi, pozdravljaju i porazgovaraju. I popiju pomalo. Zima opet kad stigne, svratiš počesto u mehanu, povratiš dušu, ogriješ se. A letrika kada dođe? Pih, biće sve neki propisi, znam ja: »Te ovo smiješ, te ono ne smiješ.« I nema da pođeš kad se tebi svidi, nego kad oni odrede. Izvadiš pusulu[16] na Jali, pa te zatvore u kola, pod strehu. Zvr-r, digne se prašina, i tres-tres – izbace te na Drinu. I to mi je neko provođenje, i put! Sve ti džigere istrese, pa poslije boli na ožličici. I da te zakolju, ne bi umio kazati: kuda si išao, šta si vidio, šta ti se dopalo, a šta nije...«

Došao on na Jalu, a sina nema. I niko mu ne umede kazati kad će doći.

– Doći će, doći tešio ga gazda-Tošo, koji se vraćao sa čekovima u džepu za prodane podrinske orahe. Hoće da te iznenadi, pa zato ti nije ni javio tačan dan dolaska. Pa će lijepo da te zamijeni... Šta ćeš, ostario si i ti, Bego. I tvoje bi i prođe. Valja ići u penziju kad proradi automobil.

– De, bogati, gazda, nemoj i ti sada!...

– A što, Bego? Zar nije 'vako: Evo i ja ću lijepo da posvršavam poslove, da podmirim sve što mi treba, pa sam za dva sata kod svoje kuće. I dođem, i posvršavam poslove, i opet se vratim kući – sve za dan.

---

[16] pusula – ceduljica, pisamce, potvrda.

Bego zinuo u njega i ne trepće.

– Šta veliš, gazda, zar ti nećeš sa mnom, ko dosad?

– Jok ja, Bego – od sutra polazi automobil, – sad mi rekoše na pošti. Znaš kako je: ovako je i jevtinije, i ugodnije, i prije se stigne... A vrijeme je novac. Još malo pa se ono neće ni računati na minute, nego na dinare.

– Pa baš, veliš, stigla letrika? – pita Bego.

– Nije, ali će stići danas, vozom, i s njom šofer, neki demobilisani vojnik, vele da je naš Podrinac. Čim stigne, odmah se pušta u saobraćaj.

Begi se smrče pred očima.

»Ama zar gazda-Tošo da mi to reče? Ama zar on koga vozim otkako znam za se?« – pomisli Bego i učini mu se da je ceo svet izludeo, pa izgubio i obraz i pamet, i više ne zna ni za boga, ni za dušu, ni za srce... Jeza ga neka podilazila, a pred očima mu titrao gazda-Tošo i izgledao mu posve drukčiji; i u licu došao nekakav sitan, pakostan. Ulice, koje godinama gazi, i ljudi, koje svaki dan gleda, kao da su se izobličili pa se sve javlja nekako drukčije, novo, čudnovato. I kao da se sve pretvorilo u neke mašine, pa mahnito juri, trči, prevrće se. Biva, svršeno je; više se nema čemu nadati. On pogleda u gazda-Tošu, zakorači, pa zastade.

– E, dobro de, gazda-Tošo, kad je tako!

Prekipelo u Begi nešta i puklo, slomilo se.

– E, ne'š, kopiljane – ... šaptao je on i već zamišljao kako letrike[17] jure njegovim rođenim putevima s Drine na Jalu s Jale na Drinu, i odrezao:

– Možeš, ama preko mene mrtvog! – i pri tome nikako nije bio načisto: šta će on to da radi i šta bi trebalo da učini.

---

[17] letrika – nešto što je kao elektrika, na električni pogon; ili što odaje sjaj od sebe.

I, sav utučen, posadio se na svoj bok. Nije se ni obazreo na Jalu, a pored malte projurio kao nikad pre i, prvi put u životu, oglušio se o vlast – nije platio takse.

– Platićeš ti to meni drugi put duplo! – viknu za njim u šali maltar, stari znanac.

A Bego vozi i ne čuje; i ne siđe s kola kad bi uzbrdo. Sedi na boku i, dok se prazna kola klate i točkovi odskaču, a bregovi se nekako naginju i svom težinom pritiskuju mu dušu, on gleda nekud unapred i kao da prvi put vidi sve stvari. Eno kako se samo ruda diže i spušta, konji ravnomerno pocupkuju uvek na dvema nogama, a on Bego, upravlja njima dizginima koji se svršavaju gvožđem negde u konjskim ustima. Pa mu odjednom dođe čudno: zašto konji nemaju ruku? I šta bi oni radili kad bi ih imali? Verovatno bi se uspravili i odmakli rudu što ih onako žulji. A mora da ih žulji...

Onda se trže i seti bede što ga je spopala. Oseti neku studen po telu i suzu pod trepavicama. I nešta bolno i samilosno, i u isti mah pakosno, prođe ga svega. Nesvesno, on podiže bič, zviznu vazduh, konji trgnuše u stranu, a onda poleteše. Kao da bi hteo da uteče od nečega on je, kao nikad pre, šibao konje i čuo uzvike retkih prolaznika. Šta mari! Kad je nastalo ovo prevrtanije, strašni sud, kijamet,[18] šta li je, i kad se sve okrenulo naopako – i niko ni da prstom makne kao da neće još sutra proraditi letrika! – što ne bi i on skrenuo s puta kojim je išao pedeset godina? Oh, da je barem umro ranije pa da ne gleda svojim rođenim očima ovu sramotu i pokoru.

Kod prvoga hana ustavi kola i uđe unutra tromo i kao od nevolje. Kad otvori vrata, onaj val dima što se talasao ispod niskog tavana i kružio iznad zagrejanih tela i užarenih pogleda, poremeti se i uskomeša; glasovi se svi sliše u jedan splet i pojuriše napolje, a škiljavi fenjer, isplazi dugačak jezik svetla

[18] kijamet – sudnji dan, smak svijeta.

kroz vrata, te bunjika[19] jedna dobi lepu, srebrnastu boju – glave se sve okrenuše, ali samo da vide ko je došao – i han opet zatrešta od glasova, a dim spokojno zaplovi u krugu.

I ne pozdravljajući se ni s kim, Bego sede pokraj ognjišta i jedva prošapta:

– Pôke![20]

– Mašala,[21] Bego, okle ti? – javi se handžika, tek da nešto reče, a on ni da se okrene. Kao da mu se sav ovaj svet, što uprazno prosipa reči, i peva, i rida, i šali se, i ogovara jedan drugog, popeo na glavu, i sve mu se čini da ga ovoliko nikad nije bilo u jednom hanu – a sada se okupio samo zbog njega.

Skupio se Bego kao dve pare u kesi – niko ni glave da okrene na njega, niko da ga zapita šta mu je, da ga požali, niko, baš niko – a svet se, evo, veseli i priča kao da neće još sutra, čim svane, proraditi automobil, i samo se čudi kako ga ova zlosrećna rakija već ne osvaja. Da mu je samo malko da zaboravi, pa bi mu sve odmah lakše bilo – kad već niko ni lepe ni ružne da mu reče, mislio je on jetko. »Bio Bego, pa nije. Došla letrika, a ti, Bego, hajde – nisi potreban više nikome.« To ti je hvala za sve!

Kad iskapi i drugu poluoku, on osećaše kako ga nešta sve jače steže u grudima, i guši. Ne mogavši više da izdrži, on skoči, i u isti se čas seti da nije podmirio pobratime!

– Bego, da povezeš usput ovu gospoju na Drinu – viknu za njim handžika.

– Jok ja! – odbrusi on.

– A što, bolan ne bio?

---

[19] bunjika – zeljasta korovska biljka neprijatnog mirisa sa otrovnim plodom.

[20] pôke – znači, pola oke, a oka je stara mjera za težinu.

[21] mašala – izraz čuđenja ili dopadanja kad se vidi, na primjer, lijepo dijete, lijepa djevojka, ili kad je nešto dobro učinjeno.

– Eto tako. Eno joj letrika, pa nek je vozi; k'o i gazda-Tošu.

I ne htede je povesti.

A već mu se u drugoj mehani poče razvedravati pred očima i bivati milije. Ne tišti ga više ona muka kao pre; samo ga još nešta tupo bije u teme.

Posadio se posle na bok razdraganiji i primećivao mesečinu, i put, i drveće. Mehane mu se činile sve dalje i juri konje da što pre stigne. Neka ga žeđ spopala pa sav gori. Gutne rakije, pa se strese:

– A, bog te pomog'o. Jal' ti, jal' iko.

U Vasin han uđe s pesmom. Neko društvo, koga se ne mogaše setiti, dočeka ga s klicanjem. Nađe se odnekud i Joca harmonikaš.

– A, a! došla i njemu dȍbra, – dobaci neko. Bego ga samo pogleda.

– Zaveži! kad te niko ne dira – dobaci mu, i viknu:

– Handžija, navali piće! Podaj svakome – šta god ko traži – da jede ili pije. Sviraj!

U mehani se napravi gužva. Sjatiše se odasvud drumske badavadžije, pozatvaraše se prozori i desetine sveća udenutih u prazne boce planuše po svima prozorima i uglovima. Harmonikaš razvukao usta od uva do uva, proliva se rakija, handžija jedva dospeva da pobeleži sve što se popije, a Bego gleda nekako tužno, i opet pakosno, samo mu se usne malko kupe i produbljuju krajevi usta. Svest jednako radi i nikako da mu utrne ona gorčina. Samo da ne vidi i da ne zna! A, eto, svi misle da mu je došla njegova dȍbrā, pa od besa proliva piće i rasipa pare. Niko i ne zna, niko ni da se seti šta mu je. Vidi on lepo da se sav ovaj svet skupio samo na džabice[22] jelo i piće, pa gramzi, otima skoro. Istom on sada vidi ko je i kakav

---

[22] džabice – dolazi od riječi džaba, što znači besplatno dato, poklon.

je taj svet. A zna on dobro šta oni misle o njemu sada, i šta će sutra pričati. Ali neka...

– Handžija, pića! Daj ovoj raji neka pije, neka se guši! – vikao je pakosno. – Ha! – i odmota gajtan sa umašćene kese, dajući modrikaste banknote harmonikašu. – I ti gazda da piješ; i ti i svi. Sve Bego plaća. Nek se zna i za njega. Dosta je on gutao, i ćutao, i radio kao što treba.

I dok je svet urlikao i lomio stolove i sve što mu dođe pod ruku, Bego je sedeo nepomično u ćošku, sâm, savladan pićem i mucao boreći se sa suzama:

– A što, brate, letrika, kad ima Bego? I šta sam im ja kriv, eto recite po duši. Reče li Bego ikome: »Crne su ti oči u glavi!« Jok, vala. A šta oni sada s mene rade. I zar je to pravo: bio si dosad dobar, a sad najednom ne valjaš. I hajde u penziju, k'o što reče gazda-Tošo. Dobro, de, gazda-Tošo. kad je tako. Hvala ti i na takoj besjedi.

I suze ga obliše. Svet se poče stišavati i, onako pijan, sa zbrčkanim licima koja je trebalo da izražavaju čuđenje i žaljenje, zuriti u njega. Bego primeti da ga svi gledaju, nešto se uskomeša, neki bes uskipte u njemu i on skoči:

– Jes', šta je! Šta hoćete sad? I vi ste taki, paskovići nijedni. Šta znate vi šta je to obraz, a šta poštenje; šta je rad i znoj, a šta opet noć, pa mjesečina i moji pobratimi. Vi niste ni za letriku ni za mene. Vi ste polutani. Čekate samo ko će vam šta pružiti. A zar je to pravo, pitam ja vas? Hajde ti, biva, Bego, sad u penziju; ne valjaš više; a zar je to pošteno, zar je to sloboda, a? Reci sada, lani. Zar je to pošteno? Biva, vuci dokle možeš, a poslije hajde. A ne pitaš šta ću ja, a šta moji pobratimi. Ne pitaš, jelde[23]? Ama se ja ne dam. De čik[24] da vidim ko će me otjerati. Hajde, čik! Glavu ću mu zavrnuti ko

[23] jelde – dolazi od je li da, što znači i zar ne?

[24] čik – poziv na neko takmičenje, zazivanje nekoga.

orozu[25], evo 'vako, pa makar on im'o sto letrika. Šejtanska posla! K'o da ja ne znam te švapske mamipare. Prinesi joj samo šibicu, odmah će sva planuti. Jok, dragi, živ je još Bego. On je ovdje goso!

– A »ostario si, Bego!« – a? Sad si, biva, ostario pa možeš ići. Vidi, molim te, ja ostario! Pa dobro, de eto da kažemo da sam ja i ostario; a zar ja nemam sina k'o zlatnu jabuku? Eto ko će me zamijeniti! Ja njemu kola i pobratime, pa da vidiš da će biti k'o što je i bilo. I još bolje. Sin, jakako, sin. Moj sin, moj. Ja sam ga rodio, nije k'o vi; umio je on kad je evo olicni bio i kantu napraviti, pa vas crn dođe kući, s oproštenjem, k'o Arap, pa svašta...

Gledajući u tavanicu on je još dugo govorio, osećajući da mu biva sve lakše: svesti sve manje, a ježik sve teži. Onaj džin onde, koji je verovatno neki šejtanski svetac i zaštitnik »letrike«, sad raste, upro već glavom o tavanicu...

– Hajde, Bego, vrijeme je i tebi daleko je još do Drine – trže ga glas handžije koji se odjednom splasnu od džina u Vasu Podrinca.

On diže glavu i spazi kako se jutro probija u prazan han i bi mu načas sve jasno. Naprezaše se da se digne, poklecnu, pa se usturi. Pod prema vratima kao da se uzdignuo; Bego se penjao naporno dižući noge, i sve mu izgledalo da mu se vrata izmiču. I onda, najednom, ceo han poče da se miče i okreće okolo, uokolo, pa sve brže, dok ne poleteše stolice, i ne zaigraše stolovi. I kao da se i on sam poče vrteti, a od njegove rođene glave odletati komadići, udarati o nešta tvrdo pa se opet vraćati njemu i lepiti mu se o glavu...

Kad ga handžija jedva diže i izvede na čistinu, i kad se nađe na boku, on se oseti čvršćim i podviknu:

---

[25] oroz – pijetao, obarač na lovačkim puškama i kremenjačama.

– Hajde, Milkice, Pobratime!...

I mesto na Drinu, on okrene natrag, na Jalu.

– A ostario si, Bego, a? A moj sin, je li on ostario? – ponavljao on u sebi, cvokoćući zubima od jutarnje studeni. Sad ćeš vidjeti.

Reže jutarnja vedrina; kopne polako senke i blede po nebu vrhovi brda; još se samo mesec ogleda u nabujalim kapljicama rose. Konji polegli i griva im se leprša a kola odskaču i zvrče. Bego se usturio na boku, fes mu na zatiljku, a pojas se vije kao barjak.

Zaboravio i bič, ćebad negde ostala – ništa nije na svome mestu, sve se uzmutljalo kao u poplavi, samo još što oseća kako mu se stomak trese i nešta breca u temenu i u slepoočnicama...

Ne sjaje više zvezde; brda se kao nakrivila; ugiba se put i odskače, samo što se ne provali; zjape jarci kao provalije i sve se više iskrivljuju, naginju, a u stomaku mu se muti. I sve mu izmiče, pa onda prileti kao da će se sad sukobiti s njegovim kolima. Eno i Velja stena, zajedno sa svojom okukom, kao da se kreće i juri prema njemu; ili možda leti, beži, tone u provaliju, i njega vuče za sobom. U glavi mu pišti kao sto bubnjeva, zuji neko treskanje, škropotanje, grmljavina, šta li je...

Onda najednom, na samoj okuci iza koje puca dugačak i čist vidik zapišta automobil; konji se kao preplašeni propeše, stena se zaljulja; neki praskav sudar prenu Begu i on se još u poslednjem času osvesti i spazi opasnost: vide kako se njegovi pobratimi raskrečiše i nestaše pod nečim ogromnim, crnim, a preko njihovih skrhanih glava i izbucane kože kako kao ale jure dva ogromna gumena točka prema njemu. On pokuša da se uspravi i u tom času mu se nešta kao zid teško sruči na glavu. Zaškripa nešta, zapraska, slomi se, pa se sve sli u neku je-

zivu pisku, krhanje. Zatim se nešta otkide i sorginja[26] uz potmuli prasak.

Auto se naglo strese, ustuknu, pa stade. Iz njega izleteše preplašeni ljudi, a šofer, mlad čovek u vojničkom odelu zasta, upilji se u zgrčenog Begu, a onda s naporom, bolno jeknu:

– Babo!

Malo kasnije ušao je auto, mileći, u podrinski gradić, dočekan radosnim klicanjem svetine.

A kad su iz njega izneli prvog putnika novog saobraćaja Jala–Drina, kojeg je smrt konačno izmirila, svetina se stišala i taj dan govorila samo o Begi, grdila nepažljivog sina, proklinjala vatrena kola i proricala im rđavu budućnost.

Danas se i to zaboravilo; samo mladi šofer, sedeći kao izrastao na boku auta, kao na prestolu i, prevozeći svet s Drine na Jalu i s Jale na Drinu, kad god naljegne kraj Veìje stene, usporava vožnju i dugo, dugo trubi.

[26] sorginjati se – srušiti se, skotrljati se.

STRADANJE, POBUNA

PETAR KOČIĆ

KROZ MEĆAVU

Već se poče i smračivati, a oni ne mogoše krave prodati. Niko ih čestito i ne pogleda, a kamoli da ih upita za cijenu. Niko ni da se našali!

Starcu se to nešto grdno ražali i ljuto ga zaboli, i da je imao suza, gorko bi i bolno proplakao. Ali, onako ispaćen i satrven dugim jadom i čemerom, samo suvo uzdahnu i krenu s trga vodeći pogruženo na privuzi steonu kravicu, čija se plava, svijetla dlaka, mrkasti roščići i oblo, puno vime između bjeličastih i mesnatih krakova jedva raspoznavaše u suvoj i oštroj zimskoj večeri. Za kravom se diže i pođe dijete – nije mu moglo biti više od dvanaest godina – držeći čvrsto u promrzlim rukama ljeskovu motčicu.

Starac je stupao pognuto, vukući teško nogu za nogom. Sijed je sav, koščat i krupan kao odvaljen komad onih grdenih i neprekidno mračnih i turobnih planina, što se muklo uzdižu povrh njegova sela. Po razgolićenim, runjavim i širokim prsima nahvatalo mu se stvrdnuto inje. Uzdigao nakostriješene, debele brkove, ispod kojih mutno, kao iz neke daljine, vire umorne i gotovo umrtvljene oči, pa ljuma i grabi uz put.

Suva zima stegla. Odasvud bije, prži i kao ujeda, grize oštra i nemila studen. Ruštri se okorjeli snijeg, i žalobitno cvileći ugiba se pod nogama.

– Baš niko ništa, Vujo! – trže se starac i obrnu se djetetu.

Mali je šutio i umorno, iznemoglo koračao za kravom. Od suve studeni na njemu se bijaše sve nakostriješilo i ukočilo. Sitne, meke dlačice na licu mu se naježile, a ruke pocrvenjele, pa pocrnjele od teške zime.

Kad biše nasred čaršije, snijeg poče propadati. Ljuto i kao na silu odvaljivaše se lepirica[1] za lepiricom, isprva teško, kao da se muči i nateže, pa onda lakše, učestanije i gušće.

– Baš niko ni da se našali s cijenom, a evo nas i noć u čaršiji stiže! – trže se opet starac iz misli, a u riječima mu, očima i licu drhtaše nešto bolno i očajno.

Sve se više smračava i kao da se nešto iz daleka potajno i podmúklo sprema i prigušeno huji.

Snježne lepirice ukrštaju se u letu, lome se jedna od drugu i šušte u tamnom mekom šumu povrh njihovih glava, a njih troje, starac naprijed, krava za njim, za kravom Vujo, promiču čaršijom lagano i ujednačeno, stopu za stopom.

Starca su obŕvale misli, teške i crne misli, pa potresaju iz temelja dušom njegovom.

Nekad je on bio najnapredniji i najzgodniji domaćin na cijeloj Krajini. Po dalekim selima, kasabama i gradovima, po mehanama i hanovima, na carskim drumovima od Bosne do Carigrada, govorilo se i pričalo o zgodi i napravi Relje Kneževića sa Zmijanja.

Velika je snaga i zadruga u njega bila. Po četrdeset, pedeset kućne čeljadi radilo je na njivama njegovim, sa kojih su se u vreloj sunčevoj svjetlosti kroz planinsko, nebesko plavetnilo lomili i kršili drhtavi i zadihani glasovi, a puna i zabrekla snaga prštila i pucala ispod zagrijanih košulja i srebrnih gerdana[2]. I pjesma rada i rasplamćele mladosti, pjesma uskipjele, neobuzdane planinske snage uz oštri fijuk kosa i srpova razlijegala se silno, protegnuto, u vrelom drhtanju bijelih oblih grla, ispod pomodrelih gorskih visova.

Ranom zorom otiskivaše se nebrojeno blago od Reljinih torova. Začas bi krdo ovaca prekrilo i zabijelilo poljem ispod

---

[1] lepirica – pahuljica.

[2] gerdan – đerdan, ogrlica.

planina. Goveda bi u dugim redovima zamicala u planinu na pašu, da se u podne vrnu vodi na plandište. Jablan, koji je svojim razglašenim junaštvom zatvorio cijelo Zmijanje, ponosito bi se odvojio od goveda, izmakao bi naprijed, pa bi gromovito rikao, bukao, kopao nogama i zadrto raznosio zemlju rogovima.

I Relja je kao rastao, širio se. Prsa mu se napinjahu da puknu, a srce mu obuzimaše i oblijevaše neka slatka, čudesna vrelina.

Sve mu je napredovalo, raslo, bujalo, množilo se i širilo u nedogled. I njega bi često puta, kad bi pogledao na svoj mâl i imaće, obuzimala nekakva potajna, nejasna jeza i slutnja... »Ovo se već odavno presipa... prelijeva!« – prošaptao bi, dršćući i ugušujući onu strašnu kobnu misao koja bi mu tada sinula kroz glavu.

I rađalo je, i raslo je, i napredovalo je: žene se bliznile, ovce se bliznile, koze se bliznile, a ulček sjemena bacao po deset roda. Torovi prekrili pola polja, a staje se okupile oko jednog zaravanjka kao mala kasaba.

Glas se Reljin širio. »Šta toliko taslaišeš[3]! Što si se toliko digao, nijesu na tebi toke i ilike[4] Relje Kneževića!« – govorilo se kad bi se kogod stao čime ponositi. Na zborovima kod crkava i manastira, na kumalima[5] i svadbama prikazivao bi kum kumu, prijatelj prijatelju čast i poštenje: »'Vala ti, kume, 'vala ti, prijatelju! Ti meni počestovo ovom čašom, a tebe gospodin bog svakim rodom i berićetom. Žito ti rodilo, kolo ti vozilo, i bakovi bukali k'o u Relje Kneževića!«

I paše su mu padale na konak. Crne grčke vladike visokih tendžerastih kamilavki[6], beskrajno dugih i širokih rukava

---

[3] taslaisati – dičiti se, ponositi se, hvaliti se.

[4] toke i ilike – kovani i pleteni ukrasi za odjeću, nose se na prsima.

[5] kumala – veselja poslije krštenja djeteta.

[6] tendžeraste kamilovke – za razliku od oblih, poluloptastih kaluđerskih kapa, ove su nepravilno cilindrične te liče na izvrnute bakrače.

i oblaporna srca na žutu jaspru[7], svraćale su njemu i blagosiljale dom i torove njegove. I on im je davao mnogo, premnogo, ne brojeći, ne ustežući se, punom šakom. Samome veziru za Kurban-bajram[8] slati su ovnovi iz Reljinih torova. I nekakvu je buruntiju od cara zadobio. Zašto i krošto, on nije znao, niti je htio koga pitati.»Ovo meni ništa ne treba, a u redu nije da se carska jazija[10] poteže i povlači po kući!« rekao je, i složio buruntiju na vatru. Njegova su muška čeljad bila sva do zuba naoružana. Pasoše za oružje nije mu padalo na um da traži, niti je kome padalo na um da ga pita za to. Često je kupljeno od naroda oružje, ali se Relji nikad zaptije[11] ne svratiše ni na kavu. Nešto im je bilo kao zazor.

Svagdje je bio priznat i prizvat. Ali ovamo da bude knez ili da sjedi u kakvom carskom medžlisu[12], nije htio ni po koje blago, niti je dao kome svom, iako se znalo da su njegovi stari sudili na Zmijanju, i da je on potomak od Zmijanja Rajka, što se u pjesmama pjeva.

– Kad ne mogu knezovati kao što su mi stari knezovali, neću da budem ni turski alabaš! – govorio je Relja ponosito.

Silno je mrzio čaršilije i rijetko je silazio u čaršiju. Tri puta u godini: kad bi smirivao miriju[13], kad bi tovario piće za krsnog imena i kad bi sa zimnice u proljeće pratio ovce na jagnjilo u donje krajeve.

Već bi se na nekoliko dana znalo kad će gradom minuti krdo Relje Kneževića sa Zmijanja, i čaršilije bi se iskupile na

---

[7] jaspra – novac, pare.
[8] Kurban-bajram – Bajram, muslimanski praznik kad se prinosi žrtva, zakolje se ovan i podijeli susjedima.
[9] buruntija – pismena dozvola, dokument.
[10] jazija – pismo, tekst.
[11] zaptija – turski žandarm.
[12] medžlis – savjet, vijećanje, sjednica.
[13] mirija – poreza, dacija, danak.

ćoškvima, i Turci bi posjedali na divhanama[14], da ćeife i seire kršno i bijelo blago. Kad bi zvono sa golemog ovna predvodnika rastegnutim zvukom odavalo da su prve ovce iza grada, posljednje bi ulazile u čaršiju, prelijevajući se u punoj svjetlosti proljetnog, drhtavog sunca, a za njima bi ponosito jahao na brnjašu[15] Relja, obučen u modri koporan[16] i crvene, skerletne čakšire, sa crvenim šalom oko glave i krupnim, srebrnim tokama i ilikama na prsima, pod punim pusatom.[17] I Turci bi se i čaršilije divili i čudili zgodi i bogatstvu Reljinom, a u njegovoj duši dizaše se slast i toplina, svijetla i meka kao neznana pjesma bez riječi što se diže od zagrijane zemlje, i mirišući veže se sa nasmijanim nebom proljetnim.

Prepuniše se torovi, presuše se ambarska oka, prenapuni se kuća zdrave, jedre i kršne čeljadi, a kesa, puna bijele i žute jaspre, silno zateže za Reljinim pripašajem.

I jednog kobnog dana – dobro se on sjeća – nenadno se digoše vrući planinski vjetrovi, pognaše i zavitlaše mlaku prašinu u kovitlac, rasipljujući je po torovima, stajama i njivama njegovim. Tih dana obnoć je u torovima blečalo blago, torske su ljese bolno, kao da cvile škripjele, čobani su snivali nemile i čudesne snove, a psi su oko torova nekako tužno, pretužno urlikali i zavijali kao gladni kurjaci usred zime na planini.

I pođe šapat od usta do usta:

– Reljin Brnjaš osvanuo mrtav u bari.

– Tri junice što su se onomadne ošturile[18], nađoše jutros govedari mrtve u toru.

---

[14] divhana – dio turske kuće.
[15] brnja – brnjast konj, konj sa alkom u nozdrvama.
[16] koporan – gornji dio odjeće sa rukavima.
[17] pusat – oružje, naoružanje.
[18] ošturiti se, treba; ošpuriti se – oteliti se, ojagnjiti se.

Orlovi mrlinaši[19], oni grdni i planinski orlovi oguljenih, golih vratova i dugih, zaoštrljenih kljunova, počeše se vijati nebom iznad staja Reljinih i padati kraj torova. Crne vrane i gavrani u dugim i širokim jatima kobno su i zlobno graktali povrh mâla i maća njegova, padajući na tovne mrline sa nemilim kreštanjem, a on je bolan, prebolan hodao tamo i amo, kao bez glave, satrven i ubijen nenadnim jadom i čemerom. Čama, zebnja i grozničava duboka jeza drhtaše na obrazima njegovim i na obrazima čeljadi njegove. Svako je čeljade strepilo i osjećalo da se nešto nevidovno uvlači i podmuklo širi po torovima i stajama, obarajući nemilosno sve živo pred sobom.

– I Jablana jutros među silnim mrlinama nađoše mrtva u toru! – prosu se opet šapat, bolan i drhtav šapat od usta do usta, a iz polja od torova razlijegalo se žalobitno jadikovanje malog Đoke za svojim Jabom. I sva se čeljad zaplakaše, zajaukaše. I Relji se grdno ražali, ali se steže, namrači, pa samo suvo uzdahnu, i zanoseći se kao malo u stranu, viknu:

– Ne plačite, ne jadikujte, djeco moja! Plačem i jaukom ne ožali se pogibija snage moje i ljepote moje. Pjesnu, pjesnu, djeco! Jovane, Milane, Vido, Jagodo, djeco moja! – Ne plačite, ne jadikujte već se zagrlite i zapjevajte onu pjesnu od tuge goleme... onu veliku pjesnu od koje procvili i drvo i kamen, a kamoli srce u čovjeku! Tu pjesnu, tu veliku pjesnu zapjevajte zagrljeni i ožalite pogibiju snage moje i ljepote moje!

Mali je Đoko vas dugi dan prejadikovao nabrajajući Jablanove mejdane, i pred veče je zaspao na mrtvom tijelu bikovom, od koga ga nijesu mogli nikako rastaviti. Zaspao je da se nikad ne probudi. Malo srce, puno velike, djetinjske ljubavi, prepuklo je od pregoleme žalosti za svojim Jabom.

I prva se nosila krenuše iz Reljine kuće.

---

[19] mrlina – lešina; mrlinaši – lešinari.

Iza toga čeljad se počeše pobolijevati i padati kao snoplje. Nose se nosila, nižu se grobovi i promukla ženska grla bugare[20] sinje i crne tužbalice. Muškarci, gologlavi i raspojasi, bez crvenih pripašaja, bez modrih čovanih koporana, i bez krupnih toka i ilika, ubijeni nenadnom i podmuklom nesrećom, tvrdokorno šute, bez suza i jauka, ali su žalostivni, slomljeni, satrveni...

I nižu se grobovi, mali i veliki, ženski i muški. Strahota pogledati! Nagrnuli ogoljeli prosjaci i blentovi iz dalekih sela; puno ih groblje. Osjetili, nanjušili i oni, kao i one planinske proždrljive orlušine na mrlinama, pa se otimaju o piće i masna jestiva što se iznose na groblje. Obučeni u nove mirišljàve rubine, što ostaju iza mrtvaca, prosipaju piće po grobovima, proždiru oblaporno grdne masne zalogaje, režeći jedan na drugoga kao psi. Blentavi Šele obukao na se čitavu novu odjeću pokojnog Markana, brata Reljina, pa skače pomamno preko grobova i bučno mumla da uši zagluhnu:

– Aj! Ij! Uj! Kako mi stoji glava?... Zar nijesam kršan i prikladan, ne budi primijenjeno, ko i svaki gerz!... Aj! Ij! Uj!... Ujujuj!...

Ludi Krstan, obučen u stajaće ruvo Luke, sinovca Reljina, sjeo na kamen više jednog groba, podnimio se na obje ruke, pa sam za se krupno duboko govori, kao da mu glas dolazi iz mračnih dubina:

– Dok jednom ne smrkne, ne more drugom svanuti. Doduše, ono ne bi trebalo da tako bude, ali ljudi tako 'oće, pa nek im tako i bude. Ja nijesam čo'jek, ja sam blentavi Krstan, a blentavom Krstanu to je, ako ćeš, blentavi Krstane, i drago. Zar nije tako?

– Jest, brate Krstane, tako je – mijenja glas i odgovara sam sebi...

---

[20] bugare – nariču; bugariti – naricati.

– Kad bude po nekoj pameti, brate Krstane, mračne su ovo i krvave bešjede, ali se meni ne more smrknuti ni svanuti među ljud'ma, jer ja nijesam čo'jek već blentavi Krstan. Zar nije tako, brate Krstane?

– Tako je, brate, tako...

I blentavi je Krstan i dalje nešto mumlao, pretresao, a oko njeg' se dizao i lomio grozan i jeziv jauk i lelek. Najedanput se trže, iskolači oči, zinu i grčevito zdera sa sebe svu odjeću i go pobježe s groblja, a za njim se nadadoše ostali blentovi sa silnom, zaglušnom vriskom i piskom. Samo ostade zloglava Kalasura koja od malenih nogu trči po selima od kuće do kuće i uvijek svijetu govori da nešto traži. Već nekoliko dana, od jutra do mraka, ona neprestano jadikuje i nariče na groblju, ne jedući ne pijući ništa. Nude je jelom i pićem, daju joj haljine što ostaju iza mrtvaca, ona sve to odbija, neće da primi, nego samo jadikuje i neprekidno jadikuje. Rodbinu i ukopnike obuzima sve veća i studenija slutnja, i oni je gone s groblja, ali se ona uporno otima, neće da ide:

– Ne dirajte me, ja sam žalobitna, ja sam meka i bolećiva srca. Ovo su djeca moja, sestre moje i braća moja. 'Oću da i' ožalim. Niko i' neće onako od srca ožaliti k'o ja...

Silom je odagnaju s groblja, ali se ona opet privuče i obnoć, kad se sve smiri i utiša, hodajući od groba do groba, jadikuje i nariče, duboko potresajući dušom zaprepašćene čeljadi.

Relja, uspravan, potamnjeo u obrazima kao kakav okorjeli grešnik, prazna i ukočena pogleda, hoda tamo i amo, suvo, iznemoglo šapće i mrmlja:

– Čudne li sreće i crna li udesa moga!... Bože, bože, što si tako nemilostan! Što rastoči državinu moju, što obori i razruši kraljevinu moju? Zar nijesam pis'o na namastire i crkve, zar nijesam davao kljastu i sakatu; zar nijesam slavio ime tvoje i prisluživ'o svijeće slavi tvojoj?...

Onda bi se najednom trgao, zanio, podbočio bi rukama slabine, okrenuo bi se prema torovima, oko kojih se razlijegaše jeziva piska orlova i studeno graktanje vrana i gavranova, pa bi kao upola jauknuo:

– O vi, crne vrane i orlovi, najedite se, naužívajte se, i napite se krvi moje i snage moje! Osnažite svoja krila, pa se visoko pod nebesa dignite i krilite zemljom i svijetom. Oglasite svojim crnim gukom i jaukom na sve strane svijeta nesreću moju i pogibiju kraljevine moje i ljepote moje!...

I sve pomrije, leže u grob, osim njega i nekoliko mlađih žena, koje se ubrzo razudaše; i sve propade, iščeznu, svega nestade osim hude i vrletne zemlje, koju nemađaše niko više obrađivati i ziratiti, i osim praznih i zagušljivih staja iz kojih zaudaraše zadah smrti i pustoši. Torske ljese nešto svijet raznese, nešto se opet osušiše i sagnješe. Drugo sve uze nevidovni udes i razgrabiše ptice nebeske i razniješe prosjaci i sumanuti blentovi. I on ostade sam s okorjelim mrazom i ledom na duši, i tvrd kao kamen, crn kao ogorjeo panj u planini, spusti se iznad ognjišta, na kome se vatra gasaše...

Najviše je čamio u kući i oko kuće, i vrlo je rijetko izlazio među svijet, koji gledaše u nj kao u neko čudo i strašilo.

Njega bi duboko u duši zaboljelo ono bojažljivo, nejasno i tajanstveno sašaptavanje, kad bi gjegod banuo među ljude koji ga poznaju – i koji ga ne poznaju samo kad nešto šapću. Svetkovina i zborova kod crkava i manastira klonio se kao žive vatre, jer se tu mnogo pričalo i besjedilo o njegovoj strahovitoj pogibiji i udesu. Kad bi pomislio na te zborove i svetkovine, duša bi mu potajno propištala, jer se na njima ne blješte više toke i ilike sa vitkih i vrsnih Kneževića, ne prašte pećanke[21] njihove, ne bjelasaju se u lepršanju široke bošče, niti zvekeću meko i ujednačeno dugi gerdani sa jedrih i naočitih

[21] pećanke – male puške rađene u Peći.

snaha i djevojaka, koje zadihano raznose po zboru, od sopre[22] do sopre, časti kumovima i prijateljima. Umukle su i one drhtave, prikazne riječi koje su odjekivale s kraja na kraj zbora i slatkom vrelinom slijevale se u dušu njegovu: »'Vala ti na tvojoj česti i čestvovanju, kraljevino slavna!«

Na zborovima i svetkovinama široko se i snažno prolijevala snaga njegova i ljepota. Svega toga nema više, sve je umrlo, uvelo, iščezlo, da se nikada ne povrati. Samo su se one krupne prikazne riječi duboko upile u dušu njegovu i živjele s njim i on s njima. Prelako ga je bilo uvrijediti. Trebalo je samo nešto reći o njegovoj potrebi i siromaštini.

– Siroma', vukarni[23] Relja!

– Ne dirajte me, braćo. Crn je udes moj, velik je jad moj i pregolema nesreća moja... Nijesam ja vukarni Relja! Ja sam kralj bez kraljevine... car bez carevine! – uzviknuo bi očajno, zadrhtao bi i samo bi tada grčevito zajecao, da ga je žalost bilo pogledati.

Svakom svom čeljadetu, malom i velikom, podigao je Relja odmah prvih dana biljeg, pa je groblje tvrdo ogradio, sve sam, bez ičije pomoći.

Držao se čisto i u redu. Sam je sebi i prao i krpio rubine. Djekad bi, nedjeljom i praznikom, obukao i stajaće ruvo, ali mu ono stajaše nekako tužno, neprikladno, i on se stidio od sama sebe.

– Relja, Relja, ne priliči ti ovo ruvo više! – govorio je sam sebi i brzo ga je svlačio.

Nešto svoga blaga što je bilo u svijetu, na maslu i na izoru[24], prignao je kući, da zametne i rasplodi, ali mu se nije dalo. Kad nešto jednom pođe, ne zaustavi se!

---

[22] sopra – sofra, sto sa jelom i pićem.

[23] vukarni – ojađeni.

[24] stoka na maslu – stoka data na čuvanje i prehranu, po dogovoru sopstvenik dobija jedan dio sira, kajmaka i masla; stoka na izoru – volovi dati drugome da ore, sopstvenik dobija izvjesnu količinu žita po dogovoru.

I malog je Vuju, sinovca i jedinu mušku glavu, kad mu je mati umrla, povratio na starevinu.

Kad se sve staro izmaklo, kad je sasvim osiromašio i opotrebio, krenuo bi u donje krajeve, dolje gdje ga niko ne poznaje, pa bi radio na nadnicu. Tako bi, preko ljeta, zaradio nešto za zimu, da se prehrani i prisluži svijeće na grobovima svoje čeljadi. To ga je mnogo stajalo, ali on je svakih zadušnica[25], i zimskih i jesenskih, palio svijeće i držao daće i prekade[26].

– Ama, viđe li ti, Vujo, kako je leđen i nemilostan današnji svijet: niko ni da se našali s cijenom, a šjutra su zadušnice – prenu se opet Relja kao iza sna; kad bijahu podaleko izmakli iz čaršije i prihvatili se brda. Šjutra će biti grobovi i bilјezi naše čeljadi mračni, neosvijetljeni. Nemam čime spomenuti mrtve svoje niti imam čime darovati kljasta i sakata za pokoj duša nji'ovi'... Šta dočeka, Relja Kneževiću! – s gorkim prijekorom duboko uzdahnu.

Vujo ga nije čuo i razabrao, već se sav tresao i cvokotao zubima od oštre studeni koja ga obuzimaše sa sviju strana i snažno prodiraše do srži u kostima.

Povrh njihovih glava šuštio je i meko lepršao snijeg koji je piskavo škripio pod nogama, a oko njih je kao bolno čamila jezivo bijela zimska noć, bez glasa i daha.

Kad, u Dobrnjskom polju, skrenuše s glavnog druma prema selu, mjesec bijaše na zahodu, a skromačna svjetlost zvijezda jedva se raspoznavaše na nepreglednoj, beskrajnoj bjelini.

---

[25] zadušnice – vjerski obred, u određeni dan čini se pomen mrtvima, svakom pokojniku namijeni se po jedna svijeća.

[26] daće – pomeni mrtvima, priređuju se na četrdeset dana poslije smrti, pola godine i poslije godine, sveštenik čita molitve, a pozvani se poslužuju jelom i pićem, toga dana se daruje milostinja; prekada, prekadnja – vjerski obred kađenja grobova preminulih.

Snijeg poče gušće lepršati kad uđoše u planinu, koju im je valjalo preći i spustiti se u polje.

Krava stade nešto zazirati i zastajkivati.

– Ideš li, rode? – okrenu se starac i jače povuče privuzu.

– Idem, idem – teško mali rastavi vilice.

– Je li ti studeno?

– Da – jedva čujno i s naprezanjem odgovori Vujo.

Relja skide šal, strese snijeg s njega i omota ga čvrsto malom Vuji oko glave i ušiju.

– Utopli se malo, pobogu brate, jer sve mi se čini da se sprema velika mećava... Tu motčicu baci, čoče, iz ruke, pa ruke metni u njedra... Evo ti ove moje 'aljine, pa se dobro umotaj – reče starac, skide haljinu i ostade skoro upola go.

– A ti, striče?

– Meni, dijete, ne treba ništa. Ja se ne bojim ništa, ni mećave, ni vjetra, ni studeni... Silne su mene mećave bile i gonile, pa mi ne mogoše ništa...

Visoke omorike pod teškim injem stadoše se lagano njihati i povijati, škripeći i zbacujući sa sebe pune pregršti snijega.

Relju nešto žignu kroz srce. On samo mahnu glavom i pođe, šapćući, pun slutnje:

– Ovo se sprema mećava. Znam ja Zmijanje, znam ja ćud našije' planina i ove naše zle'ude, vrletne zemlje, sve to potajno i podmuklo reži!

Najednom se nenadno zadrmaše u vrhovima jele i omorike, jače, silnije, a jaka se i bučna mećava diže, kao da se cijela planina iz temelja potrese.

Njima se smrče pred očima. Snijeg ih je sve jače zasipao, mećava im je disanje zaustavljala, a oni su grabili naprijed, posrćući i zanoseći se.

– Ideš li, rode?

– Idem, idem – jedva je odgovaralo dijete, dršćući više od straha nego od studeni.

– 'Ajde, rode, 'ajde... O, strašne noći i mećave – đe će mi ovo ubogo siroče moje glavu izgubiti! – šaptao je starac i probijao se svom snagom kroz mećavu.

Umorni i malaksali od silnog naprezanja i oštrog šibanja razljućenih vjetrova, oni bi zastali da odahnu, da se odmore, osluškujući sa neizmjernim strahom i zebnjom kako bijesni noćni vihori urlaju i potresaju, rekao bi, i nebom i zemljom, lomeći i kršeći sve pred sobom.

Katkad mećava utoli, vjetrovi se smire, stišaju. Ništa se ne čuje, ništa se ne osjeća do njihovo kratko, iznemoglo disanje i ono lagano drhtavo izumiranje vjetrova što treperi i klizi po sniježnoj bjelini oko njih.

– Moremo li, Vujo? – viknuo bi starac poslije odmaranja, stežući čvršće privuzu u rukama.

– Moremo, moremo! – odgovarao je Vujo, a u glasu mu je sad drhtao onaj ludi, vreli planinski prkos, koji se sve silnije budi i plamti, i u malom djetetu, što je naprezanje veće.

– Naprijed, Vujo! – uzviknu Relja, prikupljajući svu snagu kao da će se s nekim u koštac hvatati.

Za časak se opet nenadno diže mećava. Jele su se ljuljale iz korijena, škripeći bolno i vjetrovi su sa njihovih vrhova u pomamnom bijesu i zvizgu trgali i raznosili ogranke i inje na sve strane.

Pријеđoše planinu i siđoše u polje. Putevi su bili zameteni, nigdje prtine, ni znaka, ni daha od života, a bura neprekidno bjesni i urla.

Udariše na pometničke biljege kojih je mnogo, premnogo na Zmijanju, i Relja osjeti da su zalutali pa viknu iz sve snage'

– Pomagajte, pomete nas mećava! Zabasali smo... Zabasali smo...

Njegov iznemogli glas dočekaše i zgrabiše vihori i, kao osvetnički pomamno ga rastrgoše i razniješe po uzbješnjeloj, ludoj noći zmijanjskoj. Kad se malo, za časak jedan samo, stiša bura, on opet viknu:

– Pomagajte, zabasali smo... zabasali smo! Pomete nas mećava...

Ispred Nakomičića kuća, čije je od vajkada bilo da spasavaju zalutale putnike i namjernike što u zimu prolaze preko Zmijanja, liznu širok i visok plamen zapaljene slame i ču se snažan, protegnut uzvik:

– Nadesno, braćo, nadesno!

Relja napreže svu snagu i jurnu preko smetova prema plamenu koji se visoko u nebo dizaše, povijajući se pod udarcima vjetrova sad na jednu, sad na drugu stranu.

I Vujo grabi, i on se očajno otima, ali se sve više umara, malaksava, snaga ga ostavlja, izdaje a onaj mali rasplamćeli prkos dogorijeva u njemu, gasi se.

– Ideš li, rode?

– Idem, idem – nemoćno odgovara dijete posrćući, padajući i ustajući, dok najednom zviznu snažan vihor i debeo ga smet udari u prsa. Vujo jauknu i iznemoglo pade.

– Ideš li, rode? – vikao je Relja poizdaleka.

– Idem, idem – činilo se starcu da čuje djetinji glas.

– 'Ajde, rode, 'ajde! – mrmljao je potmulo Relja, podmećući prkosno svoja gola, razdrljena prsa nemilosrdnom i neodoljivom šibanju planinskih ljutih vihora.

U njemu se bijaše rasplamćela divovska snaga, svi mu se živci napregli. Posrće, pada, ustaje, zanosi se i jezivo osjeća kako se bori s nečim strašnim nevidljivim što ga davi, guši, zaustavlja mu paru[27] i disanje.

– Ideš li, rode? – viknu opet i nesvjesno se obrnu, ali ne bijaše ni krave ni Vuje.

---

[27] para – dah.

On držaše samo komad privuze u ruci. Kapu mu strgli vjetrovi i odnijeli, a opanci mu negdje spali i ostali u snijegu. Bio je bos i skoro go. Pribra svu snagu i, posrćući preko smetova, potrča natrag.

– Vujo! – očajno, silno jeknu i pade kraj malog, s koga bijahu vjetrovi snijeg raznijeli.

Negdje u daljini, sa planinskih ovršaka, razlijegalo se po uznemirenoj zimskoj noći studeno vijanje gladnih vukova, miješajući se sa urlikom i lomnjavom pobješnjelih vjetrova koji potresaju zemljom, noseći kao nevidljivi divovi na svojim snažnim plećima grdne smetove, i razbacujući ih razljućeno na sve strane... Zvižde vjetrovi, zvižde i urliču, a polumrtva se usta ljube i izdišu u slatkoj smrti...

BORIVOJE JEVTIĆ

ŠUME

– Ne kori je – govorio mi je kočijaš praveći svojim drenovim bičem nemirne linije po vazduhu. – Nije ona, sirotica, kriva!

Ni u snu nisam sanjao. Nisam u taj trenutak čak ni mislio na malu kćer handžijinu[1], obuzet prolećnjom šumom kroz koju smo se vozili, umorno korak po korak. Moje bolesne grudi – išao sam na dugomesečni odmor u planini – požudno su pile mlako mleko vazduha koji je imao boju ovog neba aprilskog. Sav sam, sad, bio sâm, fizički čovek, obuhvaćen do poslednjeg živca nejasnošću onoga što dolazi. Posle duge bolesti, prikovan kroz mračne zimske mesece za postelju, ceo senka i kostur, ja sam živeo sebični čas prezdravljenika koji svoje Ja stavlja u središte sveta, i osluškivao silnu obnovu materije koja mi se točila kroz krv i nabrekle žile. Svi utisci spolja bledo su udarali o moju dušu, tupo odzvanjali i vraćali se neobavljena posla.

Sad me je zanimala šuma, čisto animalno, njeno široko, radosno obnavljanje naočigled, njeno pupanje, njeno mirisno izdisanje; ili tek poorane, mlade njive preko kojih su padale izmučene siluete volova, plugova i nagih seljaka; ili zeleno nebo kroz vrške granja koje se tek isplиće; mlad list ovde i onde; cvet visibabe, bela oborena krunica, ili zločesta rumen kukureka.

Drum je sve više, penjući se teško, ulazio u šumu, u tišinu. Za mojim leđima crnele su se padine Romanije, nicale

[1] handžija – vlasnik hana, tj. kuće koja služi za prenoćište putnicima.

kratke, vazdušaste vile nad vratolomnim višegradskim kolosekom, i raslo u beskraj Kraljevo Polje s crkvicom, hanovima, malim, tužnim kućercima i bezmernim, bogatim nebom koje ceo vidokrug kupi u svoju majušnu senku.

Eto, to sam sad živeo. Ali moj kočijaš, starčić s ugnutim plećima, suv kao pritka[2], kratko ošišan i ušiju lisički oštrih, koje su svaki čas, gledane s temena, pažljivo strigle – da ne dolazi odnekud, iz šumskih mračnjaka, neoprezan, izdajnički zvuk kakav? – nije razumevao moje ćutanje i bunio se. Želeo je, videlo se to jasno, da razagna moj prekor, moju sumornu zabludu u toj nepojmljivo beznačajnoj stvari, slučajno dotaknutoj na kratkom prolazu, koja se zvala istorija male kćeri handžijine.

– Ne znaš ti, gospodine – govorio je on roditeljski – koliko imaš krivo. Ne bi ona tebe uvredila ni za živu glavu; pre bi opepelila dušu, tako mi časne gospođe popraćanske! (Hi, tamo, kud si nagao, mrcino matora! Miriše ti trava, je li?) A nije da je od uroka[3]; nego, tako ludo i bolesno. Ne pomažu joj ni molitve o starosnoj nedelji; ne krote je sindžiri[4] ni tama manastirska. A srce joj je kao pamuk; i za mrava oseća, i neće ga pregaziti.

Popustio je uzde konjima, učinio odvrtanj na stražnjim točkovima da se osovina ne tare uz strmeljak i kotač ne škripi, pa smotao nogu ispod noge i počeo, u tom lenjom čučanju, da savija cigaru na mršavom kolenu. Vidi se: niše se nesigurno, vetar bi ga odneo kako je lagan kao perce, kola se klimataju rasušeno, a on opet, kao neki veslač na splavu, ili

---

[2] pritka – kolac, motka uz koju se penje pasulj ili vinova loza.

[3] urok – vjerovanje da se nešto bajanjem može ureći, tako da mu se nešto zlo desi.

[4] sindžir – lanac.

pelivan[5] na konopcu, stoji i ne pada. Čudo od ovog stvorenja stare trule kosti i ispečenog mesa!

– Ele, poče on kad zadimi, ne beše to davno. Nekako uz uskršnje poste, za rata, biće da je dobar osmak[6] već minuo. Vreme baš kao ovo sada. Meko pa lako, osećaš kako treperi na koži, trava već probija, a šuma, kao šuma, gudi u šesnaest, peva i gudi.

– Peva i gudi – upitah iznenada. Ovde, kroz ove dubine šumske koje su se sve više gusnule, samo je carstvovao sve teži muk, kao da se život okamenio, a tišine klanaca postale grobne.

On se osmehnu.

– Jakako, gospodine moj! Ali to treba znati pa čuti. To mi samo tako nagađamo, koji smo iždikali iz njih, divlje bilje kao one. Zna to i poneka zverka. Kurjak, pa lisica, a konj po noći, kad nema meseca. Jakako: gudi i peva.

On se malo zatrese na svom sedištu, načinjenom od sena, dim mu prsnu u oči, pa se zakašlja:

– Ih, do đavola – propljuva on gorko – kako pasji smrad može čoveka da okolje! A i vetar pirka sa strane. Ele, da ti kažem: Gladna bila godina, soldačija navrla sa svih strana, natezala se o pedalj zemlje čas Srbadija sa Švabom, čas švapska pogan sa Srbadijom. Možeš misliti kako je ovim našim šumama. Iskasapili ih, ogoleli, koru sa njih svukli u proleće, beli se drveće kao zubi u mrtvačkoj glavi, da ti se duša zemljom opečali, i više ne digne.

– A i čudna znamenja u potleušicama. Nije što je sve mlado i zdravo moralo pa otišlo na Moskova, nego što se zna kad će kome ko da umre. Stane tako sat što u zidu kucka; znaš, nije veći od muve zumbare; ili se popac ućuti, kao da

---

[5] pelivan – artist na žici, akrobata na žici ili na užetu.

[6] osmak – nešto od osam mjera, osam mjernih jedinica.

mu se pesma u grlu presekla. Ili, opet, zacvili pas u komšijskoj kući, zacvili kao kukavica, sinj ne bio, da te jeza podiđe. A i večeri nisu kao ovo sada, nebo nekako mutno i krvavo, a po njemu se vrgle galije[7], vijaju se krstaši[8], penje more i prolaze bradati sveci, ne zna se koji je od koga gorostasniji; da ga meriš prema najstarijem hrastu, pa ga ne bi sustigao. Svet se već ohladio, zadnji dan je na pomolu, pa to je. Ne sluti ovo na dobro.

– Ono pravo da ti kažem, ovako ti je od početka rata: iz kalabaluka[9] u kalabaluk, iz strave u stravu; dana nemaš mirna. Tako beše kad po nesrećnom Han-pijesku povešaše dečurke da šuma zacvili; o zelen bor, jadan se ne sasušio! zelenu glavu. Ili, kad nam zakopaše ono čobanče, tek ga nausnice ogarile – oca mu znam, težak je i mrk kao da je istesan iz stare panjine – zakopaše ga u pustu zemlju do grla pa pustiše da ga sunce peče živa, a okovana, i kljuju gavranovi. Te noći da te bog sačuva! Pomami se vetar, zapišta šuma, zverinje se uznemiri, a nȁda granat dažd da očas sve posta vodena pustolina.

Starac usplahiren sećanjem, odbaci dogoreli pikavac, skide šubaru i pobožno se prekrsti.

– Ele, velim ti, sinovče moj dragi, nije ono iznebuha, pa u rebra, pa opet nije ni kao ranijih godina rata. Znamenija baš ne prestaju; iz dana u dan, iz noći u noć; kao da će cela Romanija da se sori u neku provaliju. Javljaju se na snu te ovaj te onaj; a glave im, da si ti živ i zdrav, davno istrule, i šume se, o kojima su visili, podmladile i divlji cvet im na grobovima porastao. Plaši se i kuka ženska čeljad; ionako je teško bez domaćina. A mi, starci, što kiridžijasmo za mira, ni u šaš,

---

[7] galija – srednjovjekovna ratna lađa, starinski brod na vesla i jedra.
[8] krstaš – barjak sa oznakom krsta.
[9] kalabaluk – mnoštvo, množina, puno.

ni u svatove. Saberemo se tako pred veče u han Rankovićev, slušamo kako ržu konji po stajama, i krave čudno nekako muču – da te bog ne obveseli tim mukanjem! – pa ni romorimo, ni zborimo. Ono, i nije nam do sedenja, a nekmoli do razgovora, jer ako bane žandarija, omastiće nas koji ličinu, ali strah ovladao, pa nam nekako lakše u skupu, a i rakija nas podržava.

– Rankovića znaš; čuo si za njega. Moćan domaćin, gazija[10] da mu para nema, ne boji se ni cara ni ćesara[11], za pravdu bi glavu dao. Sve što digao, digao je na svojim noktima, pošteno i bogu ugodno. Umro je još s jeseni, četrnaeste, u aradskim kazamatima[12], šuckori mu namestili rebra, kunjao čovek malo pa se ugasio u vlazi kazamatskoj. Han si mu maločas mimoišao; ono mu je kći što te je onako gledala, pa ti bilo teško pri srcu. (Dabogda joj glava mučenička mirom tekla i na bosiok mirisala!) A video si grdosiju od hana: sad je malo oronuo, čađav je, rogovi mu crvotočni i proviruju ispod ulubljene krovine. I ćeramida[13] se, pod ovogodišnjim snegom, slegla. A nekad je, za rata, bio kao tvrđava, i Srbadija se tu, za prelaza, šančila. Ima gvozdene kapke, vrata mu široka kao na Andrijaševom hramu u Sarajevu, da ga biješ topom, ne bi mu naudio.

– Tako, sinovče moj, tu ti se mi slegni o te uskršnje poste (biće da je bila šesnaesta, gladna i pusta), slušaj kako šuma obnoć preti, i gledaj kako je mesečina nekako neobično legla po drumu, kao da je tečna: za pedalj je nad zemljom, pa roni, roni: znamenije da ti se bog smiluje! Reci po koju reč, onako u nedra, promrsi je tek da nije gluvo u ljudskim zidinama, priupitaj te za ovog, te za onog u čijoj se kući štogod slučilo.

---

[10] gazija – heroj, ratni junak, pobjednik.
[11] ćesar – kralj.
[12] kazamat – tamnica.
[13] ćeramida – polukružni, žljebasti krovni crijep.

Pijemo čokanj za čokanjem, a sve nam jeza puže uz krsta: naselila se zemlja, veselica, mrtvim, više mrtvih nego živih.

– A sećam se ovoga: Već nekoliko dana kako – tek što se šaka nas staraca nađe – cvili pod hanom majušno pseto, cvili i ne prestaje. Gonili ga mi i toljagama i bili, i nabacivali se na njega kamenjem; aja, ne pomaže. Pokušaše da ga odmame krvavim mesom, ali ono i ne okreće glave. Upiljilo njušku prema nebu, rekao bi čovek da laje na mesečinu, a nije. Kad je oblačno, glavu opet kao za svetle noći; vlažna njuška uvis, i uvek na istom mestu. Vidi se: neće biti prema dobru; Rankovićevom hanu neće. Zagonetasmo mi i odgonetnusmo: gore, kud ono zavija, ima pendžer[14]. Tu je soba Rankovićeve kćeri, ove baš iste što te tako poplaši kad ti, sirotica, sede na krilo, maločas, u hanu. Velimo mi handžinici – a ona, Rankovićka, dala se na muža, otresita, zdrava kao čelik, što na srcu, to na jeziku – velimo mi njoj: »Möre, ženo, sklanjaj to dete; laje mu ono pseto pod pendžerom, ne sluti na dobro!« »Jok«, veli ona »nikome ja ne smetam. Ako je bilo do davanja, dala sam Rankovićevu glavu. A u nju, Miru, neće mi niko taći do preko mene mrtve!«

– A Mira istasala, izvila se u pasu, što je bog dao lepote, na njoj je; ni da je poznaš danas. Bio je Ranković već i obrekao momku, a on otišao u rat, pa ne pušta glasa od sebe (u njegovoj kući baš tih dana se popac ugasio). Ona, kao devojka pod prstenom, ne viđa se otkako joj je momak otišao. Sedi gore, u mraku, u svom sobičku, misli mîsli devojačke. Kad nema koga u hanu, ona još kako-tako; uz majku je, pomaže joj, brine s njom dane mučeničke. A kad se mi s večeri šćućurimo uz tezgu, ona se izmigolji. Ali je mi osećamo; nekako je i starcu lakše kad mu zamiriše devojka, kad zna da je ona tu

---

[14] pendžer – prozor.

negde, i da joj srce tka i veze i kuca bez predaha u mraku samohranom.

Starčić za trenutak, prekide misao da smota novu cigaretu. Kad je oblepi širokim jezikom i ponova zadimi, on švićnu bičem, promrmlja nešto ragama koje su teško šibale šćećenim repovima, umorne od besprestanog uspinjanja kroz polutamnu šumu, pa se familijarno namesti, nogu pod nogu, i nastavi svoju priču (a nikako me ne gleda za celo vreme):

– A sećam se još i ovoga, veli on: beše li uskršnja sreda, četvrtak? Četvrtak, a znam po ovome: hram nam se tog posta ne otvori, ni klepalo zalupa. Na veliki četvrtak nema ko da očita dvanaest strasnih jevanđelja. Popa nam odvedoše još četrnaeste i obesiše na Palima. Drugi, novi, ne dolazi; nikome se ne meće glava u torbu. Tako mi prođosmo, te noći, pokraj crkve kao pokraj novog groba: zatvoren je, ne odziva se. Uhvati nas neki muk; žalost nas bije; ni za turskog vakta nije bilo takvog zuluma. Neko upali svećicu, a drugi je trnu. »Ne pali«, vele, »videće žandarija s brda. Reći će da se daju znaci Srbadiji« (a gluvo je, nigde Srba živog). Prođosmo tako, kao neki beščastan sprovod, oko crkve; prekrstismo se dvaput i triput, i svaki reče što zna od molepstvija. Ne bi dugo, pa se smrče. Bila mesečina, mlada, prva prolećnja, mlađak odskočio, pa se odjednom nakomrači. Sprema se na oluju. Čuje se po šumi. Novo lišće se uskomešalo, drveće se niše u vršcima, zverinje cvili. Sabismo se mi tako u gomilu, pa u han. Greh je, ali bog će oprostiti, kad nije druge. Želje nam je video, a silu oduzeo. A kad pred han – a on je kako znaš, podaleko od crkve, takav je nekad bio adet[15] da se hram božji gradi podalje od birtije[16] – a ono cvili isto ono majušno pseto. Cvili, kao nikad, da je čoveku srce od kamena, pa bi prslo.

---

[15] adet – običaj.

[16] birtija – krčma, gostionica.

– »Anatema[17] ga bilo«, veli Rankovićka, handžinica, »ne znam šta mu se priselo!« A vidimo: bleda je, kao nikad dosad, bleda kao dogoreo ugarak, kao ugašen pepeo. »Idi ti«, velim joj baš ja glavom, »pa onu svoju kćer svedi ovamo dole, među ljude. Nije grehota; stari smo. A ko zna šta je i devojci, samoj tako u mraku. Da je nisu obrvali ružni snovi. A ako je budna, nije joj lako. Vidiš li ti ova čudesa; i šuma se pomamila.« Tako joj ja velim. Ode ona, bogami. I njoj se nekako steglo srce, nije šala, u ovu noć časnu, na ovaj praznik Gospodinjeg stradanija. Ele, svede ti ona devojče, bunovno, vidim: oči mu se sklapaju od teškog sna; i stavi ga za tezgu, na stoličicu. Ni da si dlanom o dlan, a devojka zaspa. Izmučila se, jadnica; hladno joj je gore bilo, samotno; a ovde među ljudima, u toplini, pa mladost popustila, i ona zadremala. Leži tako u uglu; glavu oborila na prekrštene ruke; spava kao jagnje od meseca; niko više ni ne pogleda na nju.

– A napolju počela kiša. Sam znaš kako je u planini i u šumama kad otpočne prolećnje padanje. Nebo se sveže sa zemljom, pa se ne zna odakle voda bije. Šume se cepaju od gromova, pada raščerečeno drvo, kao gorostas, i melje pod sobom sve na što se osloni. Krši se, pucketa, prašti i grmi; lomljava bez odaha; a planine vraćaju odjeke bez prekida, kao da tutnji utroba zemljina. Sabili se mi u gomilu, jedva dotičemo čokanjčiće, cigare nam se trnu među prstima; da ne d'aneš kad se bog dobri rasrdi. A misli jedan po jedan: u nesreći evo i sreće; nema te lude glave koja će na ovo nevreme goropadno; tako ćemo bar noć stradanija Hristovog dočekati među sobom, kao hrišćani. Zavezali se mi u te i takve misli, kad, odjednom lupa na vrata hanska. I nije, da vidiš kao da je kakav putnik namernik, nego kao da se sručila čitava ordi-

---

[17] anatema – prokletstvo.

ja[18] carska; šenluče[19], pucaju iz pušaka, nadali dreku i izmešali je s tutnjavom šume, a ono pseto cvili kao da su ga stavili u procep. Handžinica ode da priviri, a pepeljava je sva. »Oni su!« veli. Mi poustajasmo, a njih pet, jedan za drugim, patrola, žandari ili šuckori, ne bih ti mogao reći u onome strahu. »Šta se vi tu okupljate u nevreme?« veli ovim istim jezikom onaj što je pred njima, a brkovi mu veliki, crni, kao da pola jagnjeta drži u zubima. Rekosmo mi kako je i šta je: da je crkva zatvorena i da smo svratili u han ispred nevremena. »A ko je od vas davao znakove neprijatelju?« veli on. Opet mi kako je bilo. (A, pusto mu, odakle mu neprijatelj, kad Srbije više i nema?) A handžinica se ustumarala, nudi ih vrućom rakijom, vadi neko meze, a sve bledi i pogleda u ugao gde Mira sedi i ćuti, uplašeno, zatvorenih očiju. Odjednom jedan će između njih petoro da uhvati pogled handžiničin. Sledismo se, vidimo: šta je tu je. »A ko ti je ovo?« pita on (mlad je, crvenkast u licu, oči mu igraju, kao da ga gledam sad). »Kći«, veli handžinica, »umorila se pa spava!« A onome crvenkastom ne da đavo mira. Izvadi iz torbe neku lampicu, pritisnu je o dugme, a svetlost sinu (a u nas samo lojanica u fenjeru, o tavanici). Gleda je tako, pri lampi, a vidim: oči mu se nečastivo šire. Gleda je kao da će da je proguta; a s njim i društvo. Pa se, odjednom, naže preko tezge, uhvati je za kiku, izdiže joj glavu s dojki i poče da je drmusa. Mi pretrnuli, a handžinica skoči, pa se isprsi pred njega. »Šta ćeš?« veli, i veli još: »Ne diraj je! Ne smeta ti!« On pogleda po društvu; vidi se da se sporazumeva. »Nju mi i tražimo«, odgovori on, posle. »Mora sad s nama, u haps!« »A šta je kriva, boga ne videla?« pita handžinica. »To se tebe ne tiče, kvočko matora! Povinuj se zakonu i slušaj, ratni je sud!« Kako se napravi gungula, to ne

---

[18] ordija – vojska, armija u Turskoj Carevini.
[19] šenlučiti – veseliti se, slaviti.

znam ni sad. Vidim samo, kao kroz polusan kako se handžinica zanjiha, pa, padajući udari zatiokom o ivicu stola, iz glave joj bljusnu krv, a ruke, ispružene uvis klonuše kao podsečene.

Starčić zaćuta. Nešto mu je mrgodno i teško, i trom je da govori dalje.

– A posle, ne dovrši ti, starče,

– Phi, pljuje on u stranu, i kao gleda nekud u ogranke šumske kroz koje se naslućuje blag oval planinskog venca. Tako, kako slutismo. (Nije pseto uzalud zavijalo pod njenim pendžerom!) Handžinicu ostaviše na tlu, u krvi, nas iskundačiše, a i zapretiše da će nam izbiti zube, ako te noći pisnemo. A nju, Miru, odvedoše kao jagnje. (Sirotica verovala je da će u haps!) Digosmo handžinicu, osvestismo je kišnicom. Umismo je. Ona nas gleda i ne poznaje, a bunca o detetu. Posle se primiri, a samo jeca, gorke su joj suze, lice joj se ne suši, a sve tako tiho, kao da je dete. Posle i mi polegosmo po tlima, da smo ženi pri ruci, ako se u noći probudi. Sve po jedan na odmenak ne spavamo. A šta je suđeno, suđeno.

– A u zoru (a proleće je kao ovo sad, i izranjena se šuma diže pod mlakim suncem) još nismo čestito ni oči protrljali, a Mira banu na kapiju. Nekako se njiše u pasu kao da je udarena, noge teško vuče, da su od olova lakše bi ih kretala, u krstima je savijena, lice joj došlo od voska, tamno, pepeljavo, usne ubledele, a oči mutne i zenice stoje kao da ih je neko ustavio. Sva je blatnjava, košulja i pregača krvavi, pucad na jeleku pokidana, pa ispale iz njih izgrižene dojke i opustile se kao da su preko noći ocvale. Gleda je mati i ne veli ništa; odsekle joj se noge, a jezik zanemeo. »Nano, daj vode!« veli Mira, a glas kao iz zemlje, kao da mrtvac govori. Handžinica, još ukipljena, gleda u kćer, i ne poznaje je. »Nano, vode!« dreknu, onda devojka. A mati je uze za glavu, drži je, tako

tužnu, u bolnim rukama i misli da će Mira da zaplače. I šapće joj: »Ne plači, sinko, ne vredi; bog je stari krvnik naš, znam ja; ne plači; idi, dete, u sobu; lezi, odmori se, sinko!«

– Tako ona. A mi jedan za drugim na prstima, kao iz okuženog doma. A Veliki je petak, dan stradanja Hristovog i ljudskog, sećam se dobro. Gledamo u dan, i ne vidimo ga. Samo što nas neko zovnu pod pendžer. Kad tamo, a ono majušno pseto, što je tolike noći zavijalo, crklo, smirilo se.

HASAN KIKIĆ

DRUGO LICE ČOVJEKOVO

Bî rano jutro kad ga okovaše debelim lancima. On pomodri kao čivit.[1]

Diže se grad zvizgom. I ne potrča, već graknu i zaurla – pa poleti vileno. Sve tragom po bijelom brašnu. Probudiše gradske pandure da ponesu lance. Kršo, rekoše, pokrao Hadži-Stevinu magazu, pa prenio sve u svoju kuću. Vidi se trag, vidi, viču i mlataraju. Tako se podigoše i razbiše vrata na kući Kršinoj. Nadade ciku žena Joka, nadade vrisku petoro djece... a Kršo izvali oči golemo. Takvog ga vezaše i okovaše. Takvog ga popljuvaše i bacahu se na takvog blatom i kamenjem. Pa nahuškaše i svu mesarsku paščad.

– Hrsuze[2], hrsuze, hrsuze!...

– Kamenjem ga treba ubiti kao psa!

– Blatom ga ulijepiti!

– Neka ga paščad ujedaju!

– Hrsuza, kradljivca, skota!

Pane tako kamen na glavu, mljacne ga blato u obraz, u oči. Bol kaže mučeno lice. Batrlja on tako obješene glave i modar kao čivit. »Ovo me ova čaršija pravi lopovom, sav ovaj svijet. Ao, Gospoda im, šta je, šta!? Zar se čovjek ni najesti ne smije! A krepati? krepati se smije zar?! Od gladi?! Oooo, oo, o!« Udari ga baš evo Hadži Stevo golemim kamenom, prsnut će mu oko... »Lopove, hrsuze, skote! puci ga, Liso, ahhah, ahhah, puci-pucc-c!« Mljacnu mu za vratom ša-

---

[1] čivit – modrilo, modra vrsta boje, indigo.
[2] hrsuz – lopov, kradljivac.

ka blata i strese ga... vidi on, umlatit će ga evo ovaj svijet što se sjatio, prebit će mu Jovo pandur kičmu cipeletinom. Posrće on pod udarcem, jooj, jooj, jooj... škrgutne kutnjacima i potrese teškom glavom, zubima bi klao da je slobodan. Bub! pljus! pras! Jao, majku vam lopovsku, jao, što bih vas klao! Nahuškaju Rundu i Lisu i svu paščad, pa ujedaju zajedno sa njima. Koljeno mu evo raskinuše. Uzletješe ledeni trnci uz njega. »Marš, marš, marš« – Marš, ti, marš, hrsuze, marš lopove, sojsuze...« Bub, pljus, pras, vau vau-vau vau vau... Škrgutne on da zube podrobi – i gazi pred Jovom pandurom ao! boli ga kičma kao da je pripečena vatri. I gazi tako cestom bijelo brašno Hadži-Stevino. O stupu vise njegove teške ljestve i gaznjača, neće više visiti o njegovom ramenu nikad, čini mu se. Pa obilazi Kršo pred Jovom pandurom Hadži-Stevinu magazu – zinu obijena vrata pred njim i udari dah suhe šljive. Zapale mu se oči kao žišci i zakrče crijeva gladno. Otme se on i pane po šljivama, pa zahrokti... zdrobi tvrdu košticu kutnjakom. Bubne ga Jovo pandur cipeletinom i presamiti kao gujavicu.

– Hrsuze, zar i na naše oči kradeš!

– Govori kako si obio, govori!

– Govori, govori!

Njega zapeče prebijena kičma kao da procuri. I pade mu mrka tmura na oči i na dušu. Tako on ne ču više ništa.

Probudi ga Manda štapom kroz rešetku. On se uhvati rukom za kičmu.

– Kako ti je, Kršo? hoćeš li im kazati da sam i ja, hoćeš li, Kršo? Govore po čaršiji da si ti najveći hrsuz što ga oni pamte, eto šta govore. A ja, ja šutim, Kršo, ne smijem ništa da reknem. Hoćeš li im kazati da sam i ja bila s tobom? Ova je noć, Kršo, kao i onda, pun grad magle. Gore opet fenjeri, svejedno što si ti u zatvoru, pali Mutap, upalio je i onaj kraj magaze...

– Što si ti došla? – bole Kršu i uši, pa da je ovaki sluša – što si ti to došla, aa?!

– Hoćeš li im kazati da sam i ja?

– Čuva mene Jovo, bježi, čut će... što si došla ikako?

– Baš mi je on i rekô, baš! Hoću, kaže, da mi dođeš za drva, da se malo zgrijem, eto...

– Prebit će ti kičmu, evo meni je prebio... zar se ne bojiš?

– Moram, Kršo, moram, kaže da ne smijem više ni s kim, ako ne htjednem s njim...

– Pa i nemoj ni s kim.

– A hljeb?! šta ću jesti, Kršo? Vidiš da ne daju ni najesti se... eto tebe i prebiše, a kažu ti i da si hrsuz, svi ti kažu. A što si i nosio kući?

– Djeca u mene plaču, Mando, djeca i žena Joka, gladni su i oni...

– Hoćeš li im kazati da sam i ja? Hoćeš li?

– Prebili bi te da kažem, evo ovako kao i mene... pa neću, neću, Mando, ni ti nisi kriva što si gladna, neću. Oni su eto gori lopovi i neljudi. Eto i taj Jovo, pa i Hadži-Stevo prodade Babića kuće, eto. Je l' de da su oni neljudi?!

– Može biti baš, može biti...

– Eh, pa ti i ne znaš ništa ako to ne znaš... jesu neljudi, jesu eto! – Pa teško potrese glavom da potvrdi sam sebi. I uzavre u njemu krv do bijesa, nagonski. Ćuti on dobro da se evo baš od jučer promijenio. Posve. Bukne evo ova njegova nutrina kao užarena. Pa mu navali i neka krvina u oči, u glavi, i čini mu se da pocrni od jeda kao zift[3]. Predobro on osjeća da u njemu ova 'apsana[4] rađa nekog drugog, nekog koga Kršo do sada nije poznavao. Nekog drugog, koji je kivan, go-

---

[3] zift – vrsta veoma crne smole, prirodan katran.

[4] hapsana – zatvor.

rostasan i strašan kao kamenjak. Nekog koji hoće strašno da zaurla, da ugrči teške ručurde i da zamlatara njima kao gvozdenim maljevima. Rađa 'apsana u njemu svakog sata, svakog minuta, svakog sekunda, mrka i bijesna kolosa u kojeg je navalila maglena krvina u oči, u zjenice baš. I ćuti on, Kršo, mjesto bola u kičmi, orijašku snagu u svojim plećima, u svome vratu, u zubima, u prstima, u čitavom sebi. Pa se izbeči kao bronzana statua, a glavu ukosi hajdučki. Napnu se debele žile na vratu, nabreknu vene u ručnim zglobovima, kresnu se zdravi kutnjaci, i da ne zvekne teški lanac, Kršo bi zarevao od siline.

– Odoh ja, Kršo, evo Jovo ide po mene...

On bulji.

Magluština je zajahala grad kao putena vještica steonu kravu.

Mokar je mjesec u granju orahovu kao zabreknut, pa čini se da paščad i zavijaju na njega. Ili na pijana druga što tetura. Ili na kurvu Mandu što se nudi da sjutra ima za što kupiti lepinju i pet ćevapčića. Ili na Jovu pandura koji svojom teškom cokulom prebija kičmu. Ili, na ... na boga, oca svoga koji je rađajući ih rodio s njima i tolike lopove da im otmu oglodanu kost ispred gladne njuške. Ili, ili na sve ovo što postoji... na sve na ovome svijetu. Ili, ili... ne, ne, laju na svijet i na Hadži-Stevu, na Jovan-bega, na Mrmka, na Đuragu, na... na... na sve njih, na sve njih redom, jer su neljudi. Cio je svijet njih pun, cio svijet... neka laju, neka, lajat ću i ja i ujedat ću ja njih, klat ću ih ovim zubima, kao janjad ću ja njih klati! Mene oni pošte-nja-ci... ahhahhaa haa... napraviše hrsuzom, htjedoše da skapam od gladi kao šugavo pseto čaršijsko i popljuvaše me, i kamenovaše me, i blatom se nabaciše, i prokleše me, jer ne htjedoh skapati, jer se najedoh, jer htjedoh da onu kukavčad nahranim ao-ohh! tresne ukipljeni Kršo pa zveknu debeli lanci, òkrunē zid.

– Hoćeš li, hrsuze, da se odriješiš, haa?

Krvno Krši munu pred očima kad ga ču.

– Majku li ti tvoju razbojničku da ti majku tvoj-ju!

Planu Jovo. Planu pa zakrenu ključem i odškrinu gvozdena vrata.

– Evo ti, evo... nah!

Jooj!

Presamiti se Kršo i savi u klupko, ruke mu same pritisle trbuh. Je li to pandurova cipeletina ostala u njegovim gladnim crijevima? O-oh ao-oh ao-ao! Upeče i u kičmi. Lanu mu kroz demire Jovo pandur krupnu kletvu opet. Ao-oh ao! Pomrča mu pred zjenicama, pokrvavi. Zaljuljaše se zidovi. Nape se u njemu. I ruknu on, pa đipi, tresnu truntavo, drmnu golemom glavom, zagrize u gvozdene demire[5] i zareva pobjesnjelo. Izbeči se u njemu onaj crni gorostas, podbuhli i krvooki kolos, napeše se žile na vratu, buknu strašna snaga u kičmi, nabreknuše krupne vene u zglobovima, pa kao da trže storuko – tako padoše s njega debeli lanci. Polomi mesinganu šteku, zagrize jakim zubima, okrvavi se. Zareva opet, zagrize kao da kolje, kao da trga živo vruće meso, tako hropće. I sune od zida do zida, udari u svaki tvrdom glavurdom, grune ukrućenom pesnicom.

– Lezi, hrsuze, lezi, to ne pomaže!

Puče u njegovoj ruci demir jedan, popucaše svi zaredom. Ispade on kao strašna zvijer iz krletke. I dreknu stoglasno...

Propade Jovo pandur u maglu, zabija se u sokake i pobuni noć teškim bâtom svojih cipeletina. Čuje ga Kršo i kao da ima pseću njušku, naginje za njim. Čuje mu bât cipeletine. Sa ovom cipeletinom mu je on prebio kičmu i presamitio trbuh s crijevima! Cikne Kršo za to. Jave se i čaršijska paščad. I potrče ona zajedno sa Kršom – i njuše; njuše i štekću zloslutno.

---

[5] demir – gvožđe, željezo.

Laje i Kršo zajedno s njima i stišće goleme svoje ručurde. I da ne čuje bat Jovine cipeletine, njušio bi kao i oni, njegovi drugovi... njušio bi, pa bi ga stigao. Zato on i ne ide, već se odbacuje i skače, a korak mu je svaki golem, čini mu se kuću bi prekoračio. Đipaju pred njim njegovi dobri drugovi i štekću. Vijaju se oni i tamo i amo, a čuju bat Jovine cipeletine... blizu, pa bliže, i posve blizu. Nape se u Krši, pomrča mu u očima i ču miris krvi. Osjeti joj vrelinu u stisnutoj pesnici. Pa nabreknuše široke vene i proigra svaki mišić na njemu. Evo skače Jovo u magli... Podiže ga to kao perku da ga zgrabi za volovski vrat i za onu cipeletinu kojom mu je prebio kičmu i presamitio trbuh. I izdiže tešku ručurdu, skočiše bijesna paščad, posrnu Jovo... – zajaukaše paščad, jeknu Kršo i upi jake zube pod Jovino grlo...

Kako se Kršo učini sam sebi golem kad zakorači gradom. Jekne pod njim korak,ugnu se kuće, da široki Kršo prođe... pa i ova se magla evo ugiba, zavlači nekud za uglove ulične – samo da Kršo može proći. Grmne pod njim trontav korak i odazove se među kućama! Zar se može, gospode bože, biti ovako jak! – čudi se Kršo sam svojoj silini, pa stegne ručurdu. Škripnu zglobovi i prosrži mu cijelo tijelo, usna mu je još vrela i krvava kao da je pod Jovinim grlom. Neka se uginju kuće, neka, to se s njima uginju i svi oni neljudi koji ga učiniše ovakvim, evo, au-uhh! – Zgrozi se on sam nad sobom, nad ovom Jovinom krvlju, što mu je ostala na usni. »Probudili ste u meni kurjaka, kurjaka, bijesnog psa. Hijenu ste u meni probudili... sve životinje bjèsnē sad u mojim žilama!...«

Ne gore po raskršćima fenjeri, ne laju ni paščad, ni magle nema na ulici... Kršo se širi kao ranjeni Polifem i trešti sobom. »Pocrkajte sad odstraha, kao štenad na ciči pocrkajte, jer ću vas ja klati kao pilad, gnječit ću vas kao mrave, ujedat

će vas ovi probuđeni kurjaci u meni, ova bijesna paščad iz mene, ove krvožedne hijene što laju kroza me...! Ja, ja-a s njima, – a oni sa mnom, crkavajte – eh! Lajte, mili moji, lajte ujedajte, pucipucc... puci-pucc...! ahhah, ahhah...« I vidi Kršo evo – odjednom niče ulica ljudima kao mravinjaci mravima... i svi su oni zablenuti, premrli, obeznanjeni i kao skamenjeni od golemog straha. Pa se gužvaju među sobom, gaze se, naginju nekud, jauču... vidi on tako jedno zamršeno golemo mesnato klupko, kako se još više mrsi od straha pred njim. Pa rukne od siline, čini mu se zveknuše prozorska stakla kao sindžiri... Puci-pucc, ahhah, puci-pucc, ahhah. Pa izmahne i on svojim ručurdama i čini mu se samim zamahom zaljulja čitavu gomilu, puci-pucc... Vidi, evo ujeda Liso, ujeda Kudrov, ujeda Šargo, ujedaju svi redom... Jauče Kršino mesnato klupko i naginje, pa se rasprsne i razmili kao mravinjak pred kišu. Dahnu Kršo širokim dahom, pomilova Lisu, pomilova Kudrova, Šargu, pomilova svakog redom kao dobra druga. Evo se ove kuće još više razmiču, evo i ove magle nestade, čini mu se, baš posve. Kao da mre ovaj grad i kao da je Kršo u njemu i bog i sotona i sve. I kad god korakne, pod sobom čuje jek svog tvrdog koraka – zvone to njegovi koraci, čini mu se, posmrtnicu i Hadži-Stevi, i Đuragi, i Jovan-begu, i svima njima... a ova paščad, ostrvljena, kô da bi da im se napiju krvi ispod ugojenih podvoljaka.

Izađe on na raskršće. Uzdužile se četiri ulice kao četiri božija prsta, kao golem isheren krst. Raširi Kršo na njemu ruke kao Hrist.

Ja sam Kršo, rab božji, pasmandžija°... zar vas je toliko strah!? Da se ne bojite moje kape, mog drvenog ramena, mojih cokula, moje grbe?! Da se ne bojite moje djece, moje Joke, da se ne bojite njihova plača... ahhahhaaaa, ahhahha-

---

° pasmandžija – noćni čuvar čaršije.

aa... ahhah-ha-hahaa... Nije, nije, znam da nije, znam da vas nije tog strah, znam-znam-znam... ahhah-haaa. Niste vi ljudi da se bojite toga, niste vi ljudi, hej! Ne bojite se vi toga, ne. Strah vas popada od mojih zubi, od mojih ruku – evo od ovih raskršćenih ruku kao u oca Hrista... toga vas je strah. Mene, mene se vi bojite, mene, raba božijeg, čovjeka Krše, pasmandžije Krše. Jest, jest, ja to vidim. I bojte se! Boga se svoga ne bojite pa bojte se mene. Mene se bojte i moga boga, jer ja nisam kao vi, a moj bog nije kao vaš! Ja sam rab boga svoga krvnika vašeg. Nosim u sebi sve životinjske bjesove i žeđam vašu krv... ja, čovjek Kršo pasmandžija općinski, čija žena mre s petoro djece od gladi. Ja sam hrsuz Kršo, kome prebiše kičmu, jer se samo najede i jer htjede samo da nahrani druge. Ja sam evo kao kamenovani Hrist na ovom gradskom raskršću, na ova četiri božija prsta – ja sam brat Hristov! A brat moj, drug moj Hrist, i kad se ošugate, neće vas izliječiti, i kad oćoravite, neće vas pomazati, jer brat je moj čovjek kao i ja!

Čuje maglena noć raspetog Kršu, pomno ga slušaju njegovi pratioci psi. Oči je užižio kao dva krupna žiška i onako mrk i grbav, a širok kao kolos liči na diva u priči koji ždere ljude kao mrave. Upalila je ova noć u njemu divljinu kao golemu luč, pa ga ona podžaruje. I mozak mu peče i ove oči užižuje... pa ne ćuti on ništa oko sebe, ništa van sebe – sve je u njemu, sve je on... i ova vanjština, ove kuće što se uginju, ova magla što bježi, ovi drugovi psi, sve, sve je to on i sve je iz njega, sve je to radi njega, sve je to od straha pred njim tako... Čini se sam sebi kao glomazna ukovana neman koja se pobila u ovo kameno ulično tlo pa i ne miče... Već kao da ove ulice pronose kuću za kućom redom, da on vidi kako ga poznaju i kako ga se boje. Boje ga se sve redom, pa se uginju kao presamićene. Sve jedna za drugom – evo on pozna: ovo je Mrmkova, ao, kako se paski savila! – ovo je sada Jovan-

begova; ao, ao!, pa ova Đuragina, pa ova, ova, ova je... Hadži-Stevina... Ali šta to, šta!? Kao da se neće da ugne?! Već se isprsila kao stijena, kao krupnogruda beštija, ao-oh!... pa i ove pojate evo pored nje beče se, kao uhranjena kopilad se beče, ao-oh! Vidi to on, potkrvljeni Kršo. I čuje iz njih Hadži-Stevine ždrijepce kako ržu baš na njega i goveda kako se beuču i čivtaju, pa kako krvave očima. To kanda se žesti iz njih Hadži-Stevo, onaj isti Hadži-Stevo koji mu probi glavu kamenom, onaj isti koji ga popljuva, onaj baš koji ga ulijepi blatom kao nitkova. I evo baš ga još i sad hoće da ova njegova kuća-beštija zdrobi, tako mu se čini da mu se već primiče... pa ovi ždrijepci, pa goveda... I ne miče dalje kuća za kućom, sve je ukočila Hadži-Stevina magaza. On se zato mače. Javiše mu se pijevci cikom... i psi zavijanjem. Kao da ču ženu Joku, kao da se zakrevelji njegovo petoro djece, kao da ga pljusnu Hadži Stevo studenim blatom, zareza mu se tijelom kao leden i dubok ubod, upali mu vatra i ruku i oko – klisi tako vileno. A kad se vrati, donese svoje drvene ljestve na desnom ramenu i limenu gaznjaču[7] u lijevoj ruci.

Lanu li mu to neko krupnu kletvu u oči, ošinu l' ga to zaklani Jovo pandur cipeletinom u kičmu, prsnu l' mu to sljepoočnica od Hadži-Stevina kamena, oslijepi l' to on u desno oko od njegove pljuvačke... ili mu okrvaviše koljeno mesarski psi, ili ga opet zaklani Jovo pandur dernu u gladan trbuh, ili ga to opeče krv ispod grla Jovina?...

Pope se on na Hadži-Stevinu pojatu kao na općinski fenjer na raskršću, zali tavan gasom, kao da nakvasi fitilj u fenjeru... Ne ukresa samo jedno drvce, već upali čitav snop šibica i baci u sijeno, ne siđe niz ljestve kao s općinskog fenjera, već tresnu kao težak tovar. I iskrenu se... Cikće zaliveni

[7] gaznjača – lampa sa gasom.

krov. Javljaju sę rzanjem Hadži-Stevini ždrijepci, čivtaju se goveda i beuču.

Kikoće l' se to njegova žena Joka, laju li to njegova djeca ili se cerekaju?...

Liznu plamen kroz krov kao zmajev jezik, javiše se ždrijepci rzanjem i kopitom, beuknuše junad i čivtnuše se. Osvijetli mrku ulicu da se igle mogu brati.

– Kršo, kukavče! – uhvati ga Manda objema rukama za mišku i objesi se.

Ni ne trže se on, tako je drven. Kad ona zajauka, zgrabi je šakom za rame.

– Hajde, hajde sa mnom, hajde dok se vidi ulicom... Ovo sam ja upalio da rasvijetlim noć, samo da rasvijetlim, eto, hajde.

I povuče je.

Kad su bili daleko nad gradom, obazru se.

– Ono sam ja, Mando, upalio fenjer, znaš. Onaki su sad moji fenjeri, drugih ja ne bih ni znao više paliti... Čuješ li? I palit ću samo ovako, a one po raskršćima neka pali Mutap.

Ona se pripi uz njega kao štene uz toplu nogu.

(Iz započetog romana *Hrsuz*)

DJECA, PATNJA

SVETOZAR ĆOROVIĆ

U NOĆI

Pod tankim, dronjavim pokrivačem zgurio se Triša i trese se, dršće od studeni. Napolju zviždi vjetar, drma šljemenom kućnim i tupo zveči starim ćeremitima. Bubnjajući na počađali prozor, začepljen prljavim krpama, prokrada se i u sobu, igra se krajevima iskidane zavjese i vezenim peškirom ispod ogledala, podvlači se pod pokrivač i puše Triši uz noge, škaklji ga, štipka. Negdje u blizini kao da jauče nešto, cvili; čuje se kako u bašti krckaju zamrznute grane i udaraju jedna o drugu, a nedaleko, pod prozorom ili ispod tavanice, hršti okorjela daska pod miševijem zubima... Slušajući tu čudnu muziku grči se i stenje Triša pod tankim pokrivalom, plašljivo osluhujući: je li mu zaspao majstor, koji se nedavno vratio iz mehane, ljutit i pijan, i, ne svlačeći se, posrnuo na rasklimani krevetac.

– Što ne spavaš, pseto? – okosi se majstor iznenada, kao pogađajući da ga kroz pomrčinu traže sanjive oči djetinje. – Hoćeš li se smiriti jedanput?...

Triša zamrije, zaustavi dah. Bojeći se da mu se ne spusti na glavu majstorova papuča ili prelomljeni svijećnjak, brže-bolje zaklopi oči i pokuša da na silu zaspe.

Uzalud!

Vjetar šišti, bubnja na prozor, grane krckaju. Ispod strehe kao da nešto reži, suvo, promuklo, kao majstor kad se probudi i počne psovati. Zatim, jasnije i glasnije, kao da zabrujaše sva zvona sa crkve i meko brujanje kao snježnim pramenjem omotano, topi se u pomrčini, razliva i jecajući se gubi iznad nakrivljenog dimnjaka. Napošljetku kao da odjeknu

poznata pjesma Trišinoga sela: »Poljem se viiija ooj zor delii-ija«... Grub, oštar glas nečiji izvijao je pjesmu. – Triša je gotovo razumijevao riječi i ponavljao ih – dok ne završi jednim surovim vriskom od koga se zatrese kućno šljeme, a čađava stakla na prozoru sitno zaciliktaše...

Pjesmu je ovu pošljednji put čuo kad su ga poveli iz sela. Uz pisku i zviždanje oštrih kosa izvijala se ona iz grla radosnih, krepkih kosača, razlijegala se kroz modru uvalu i puzajući uz rumene grebeni lelujala se nad surim vrhovima, malaksavala... Tada je otac, vodeći ga za ruku tužna i uplakana, tješio ga i sokolio... Pričao mu nešto o teškom životu na selu, o mučnom radu, o znoju i motici. Zatim mu hvalio varoš, isticao nečuvene ljepote, spominjao razne gazde koji su odavna sišli sa sela na zanate kao goli siromasi, a danas žive kao paše i veziri.

– Bićeš srećan!... Bićeš srećan! – ponavljao je otac po nekoliko puta, neprestano ga koreći što još jeca i briše suze. Kad naučiš zanat i počneš raditi, bićeš srećniji od sviju nas... Za tvoje dobro, magarče, rastavljam te od kuće...

Nešto snažno kao da udari u prozor i stakla zajecaše, ciknuše... Huhuhuhuuuu, iznenada se zasmija neko i čitava bašta zasmija se za njim. Stotinu debelih jakih glasova kao da zadovoljno zagrohotaše: hohohooo. Oštar pisak kao odjek trube probi se kroz granje i uzleti uz dimnjak. I kao udaljena grmljavina da zamumla odozgo, za pomrčinom prekrivenih brda, i Trišin pokrivač zaigra, otrže mu se iz pomodrele ruke, kojom ga podržavao...

– Spavaj, životinjo! – okosi se majstor, koji se nemirno vrtio na krevetu i ječao kao ranjenik. – Zar se i od vjetra plašiš?

Ko da se plaši od vjetra?... Triša... Na selu se nikad plašio nije dok je spavao pod teškim gunjem, između svoje

braće i sestara, kraj niskog ognjišta, na kome hukti vatra i zalizuje uz mrki, neravni zid uskakujući čak do greda...

I on čisto osjeti kako ga ta vesela vatra poče zagrijavati. Osjeti i miris tamjana, koji se u plavičastom dimu razlijevao po kući klanjajući se ispred ikone. I kao da ugleda krupne oči sijedoga svetitelja kako ga pitomo i blago gledaju, kroz zasušenu granu ružmarina kojom je ikona uvijek bila okićena. Spazi i nekolike grivne lješnika i tri vijenca osušenih smokava, kako vise na zidu ispod čađave grede: mati je to sačuvala za materica da daruje djecu kada joj dotrče u gomili sa ovećim konopcem za leđima i, ljubeći joj uvele ruke, tokorse zaprijete da će je svezati... Toga časa kao da se dobro, nasmijano lice materino nadnese nad Trišu i topli prsti njezini kao da ga poškakljiše po čelu...

– Spavaj!...

Opet kao da počeše praskati ćeremiti, pucati... Zapomaga li neko, podviknu li?... Ćijukanje, tutanj, praskanje prolomiše pomrčinu, iskidaše je, rastrzaše... Nastade čudno komešanje, rvanje... Čitava kuća rve se, bori i, ne predajući se, drhti, trese se, lomi... Dimnjak poče krkljati, sruši se, zaorginja na krovu i sitna, oštra prašina sa tavanice zasu Trišu po licu, po kosi...

– Da mi je pobjeći!... – uzdahnu Triša umotavajući se sve jače... – Eh...

I pomisli: šta bi radili braća i sestre kad bi ga opazili?... Kao da ih gleda kako trče po avliji, po nerasprćenom snijegu, poskakujući, posrćući...Sa šubarama od snijega po bujnoj, neuređenoj kosi, sa pomodrelim jedrim obrazima i izgrebanim rukama viču, klikću i bacaju meke grude snijega jedno na drugo, guraju se, gone, vlažnim rukavima otirući suze, koje im od studeni i od smijeha udaraju na oči... Snažni, kosmati šarov, dašćući i lajući optrkuje oko njih, uskakuje im uz leđa kao da bi da ih obgrli jakim, prljavim šapama i zavaljuje

se u snijeg, premeće se, sa isplaženim jezikom i razjapljenim čeljustima kao, tokorse, prijeteći, da će nekoga ujesti, rastrgnuti...

– Što i ja nijesam s njima?... Rašta?... Zar sam našo neku sreću ovdje?... Zar ja nijesam tamo ostavio? – tužno protepa Triša, a suze mu navriješe na oči.

Okorjela daska sve jače hršti pod mišijevim zubima, majstor na krevecu prevrće se i ječi... Napolju, zapleten u smrznutim granama stenje neko, uzdiše, krиješti i tvrdim prstima grebe oko prozora. Prašina sa tavanice osipa se, prijanja po očima. Uz nogu mili nešto hladno, vlažno, kao puž balavac...

– Ako se ne smiriš, dobićeš ćušku... Jesi li čuo?

I majstor pokazujući stisnutu šaku opsova nešto krupno i opet jeknu...

NOVAK SIMIĆ

DJETINJSTVO IVANA KOŽARA

Trinaestogodišnji Ivan, pastorak opančara Ananije Zuzka, uspravi se na drvenom tronošcu, pogleda kroz otvoreni prozor u predvečerje. Nekad ga je sunce nježno milovalo svojim zlatnim, velikim okom; pijetao golovrat pozdravljao rašepureno i veselo, a crna kokoš, njegova miljenica, već je kljucala na vrata: došla je da snese jaje. Od svega najviše je volio nju; činilo se ona je to znala: toplo mu je, još lijenu jutrom, grijala noge, gledala ga ozbiljno staklenim, smeđe nahuknutim, ukočenim okom. Ivan bi se pritajio da poslije skupa s njom zakokodače i toplo bijelo jaje, što ga je ostavljala na njegovoj postelji, skrije u njedra. Koka je tada dolijetala njemu na krilo, tražila jaje, i on joj ga je morao pokazati. Potom bi skočila kroz prozor i pravo kokodakanje tek je tada započinjalo. Ivana je zvao mali Mitar sa njedrima punim rose i nakupljenog voća: držao je Šarulju na konopu. Odvodili su krave na pašnjake kroz raspušene livade, miris lijeska i gloga, pravili bunareve na malom potočiću što je tu proticao. Pričali su o zečevima i vozovima što noću crveni i zahuktani kraj Jelanske projure, puštali lađice niz potočić. A naveče čekala ga je vruća, žuta kukuruza zdrobljena u mlijeko, komad mladoga sira.

Nekad je Ivan imao oca. On je dimio na lulu, mirisao na željezničku postaju u kojoj je radio, i gdjekad psovao majku, i Ivana nikad. Ruke je otac (za razliku od majke) imao grube i crne, stiskao je snažno, pa je boljelo. Katkad je, kad je dolazio kasno u noći, naročito puno volio da govori: vonjalo je iz

njega oštro i zagušljivo. Majka je tada govorila: »Opet si se nalokao, nije te stid dijete buditi!« A otac je uzimao Ivana ne odvraćajući ništa, ljubio dječaka: »Šuti vještice, to mi je sin, a kome će ćaća nego njemu«, i uvijek bi se za Ivana našlo neko glođalo ili razmrvljeni kolač. Mnogo kasnije Ivan je naslutio zašto je otac pio i zašto ga je toliko volio: bio je prosti radnik, jednostavan i skroman, a ona je već tada voljela da ne radi i da misli o gospoštini. Tu je bilo napuklo.

Pred kućom rastao je i cvao bagrem, a na padini plela se vinova loza. U jesen rumenjeli su se po njoj grozdovi i teško visili nabijeni suncem i prozračnošću neba ocrtanog na sjaju boba. Ivan je sanjao o vozovima što su huktali u daljini čitave noći, tim vozovima o kojim je otac puno pričao: sijali su mnoštva krijesnica a danju sive dimove. Mislio je Ivan: kad odraste, bit će kočničar kao i otac: vozit će se sa kapom natučenom na uši i zviždaljkom u ustima; veselo će pozdravljati piskom stanice.

A onda je progutala sve neka siva i nerazumljiva riječ! Nestalo je i crne velike kokoške što je nosila jaja na njegovoj postelji, i pijetla golovrata, i lađice od papira. Svi su bili ozbiljni, nije se imalo šta da jede, a sve su odrasle obukli u neke čudne odjeće, koje nisu bile ni seoske, ni gradske, a ni onakve kakve nose željezničari, već su ponajviše sličile žandarskim, ali ni to ipak nisu bile. Rekli su: »Rat je, a to je vojska; svi treba da se bore za otadžbinu.« A ovi plavo obučeni čudnovati likovi odlazili su sa noževima nataknutim na puške (slične šumarevim, samo nešto manjim), trpali se u vagone, pjevali, dok su žene plakale, a starci gledali u stranu i šmrcali. Ivan toga svega nije razumio, ali se sjećao dobro kad je jednoga dana otac otišao zajedno sa tim plavim likovima i nestalo ga, da se više nikad ne vrati: rekli su, poginuo je.

Tog dana je majka puno plakala, a kad je došao feljbaba Ilija, otrla je suze i zatvorila se s njim u susjednu sobu. Prvo

je majka nešto tiho i tužno govorila, a Ilija se smijao, potom su postali glasniji i obadvoje se smijali, a najzad je zavladala tišina isprekidana stenjanjem i dihanjem. Kad ga je uveče majka udarila, Ivan se je sjetio oca (on mu je donosio kolača, milovao i tetošio) pa je i sam dugo plakao.

Zatim je rečeno: »Svršio se rat.« Vratili su se isti oni plavi likovi samo nekako prašni i umorni, bacali su svoja plava odijela, psovali znakove što su ih dotle važno nosili na grudima i trgali ih. Svi su bili radosni i oduševljeno pozdravljali druge neke likove, samo u žutim odijelima. Po kućama visilo je mnoštvo veselih šarenih zastava. One su namjesto prijašnjih žutih i crnih svojim crvenilom i modrinom razigravali ljudsku radost i povišavale oduševljenje. Na stanici je visila jedna vrlo velika, veća od njihove domaće ponjave. Pitao je Ivan (onako šestogodišnji), zbog čega se vesele? Majka je a i svi su odvratili: »Sada je Ujedinjenje«. Pravoslavni iz Jelaha silazili su u Begovićeve i draškali muslimane. Sloboda – vikali su, pokazat ćemo vam.

Ivan više nije na to mislio: gledao je golubove na mlinarevoj kući, sanjao: bijela golubica sa crvenim kljunom, nježna i drhtava, sletit će mu jednom na ruku i reći: ja sam kraljevna iz zemlje iza sedam rijeka (tako bar priča sluga sa stanice, Stjepan, kad sjedi naveče s djecom na »šliperima«), a golub grivnjaš što me prati: skriven je zmaj. »Došla sam tebi, Ivane...« Cviljenje volovskih kola prenese ga u javu: slijeće golub do goluba, svi modri, nađe se i pokoji smeđi kulaš, poneki sa bijelim krilima, a samo ona – golubica posve je bijela, nevina i čista: korača među njima poput tajanstvene ljepotice, i kad je Ivan nekoliko dana ne vidi, osjeti tešku tugu.

Glas majke sa upaljenom petrolejkom, što zove na večeru, vraća Ivana u stvarnost: on sada sjedi na tronošcu, zabija gvozdene čavle u nove opanke, rubi krajeve krivim kožarskim nožem. To je raščijanost snova u predvečerje: liježu di-

movi nisko na kuće, vraća se blago s pojila, i sva su sjećanja raspršena i daleka. Teško je Ivanu i često misli: zašto se više nije nikad vratio otac, zašto majka nikad nije pokazivala nježnosti prema njemu (kao da joj i nije sin), radi čega se preudala za ovog surovog Ananiju, koji vječno zaudara na bijeli luk i gnjile kože i vječito je pripit? I zbog čega njega Ananija (a to je glavno) ovako dušmanski tuče i muči?

A već prvih dana poslije očeve smrti, kad je počeo zalaziti njima u Jelansku, »da kupuje kože«, kako je govorio, Ananija je dječaka mrko gledao. (Sive i podmukle njegove oči što su gdjekada kao i kod svih pijandura postajale bezizrazne i skoro drvene, Ivan je često sanjao u mučnim neugodnim snovima kojih se nije volio sjećati: one su bile i u vuka što ga je htio rastrgati, i u čovjeka što je udarao ljeskovim prutićem, i u zmije što je htjela ujesti). »Kate«, – rekao je Ananija jednom majci nakon što su popili njih dvoje sami tri litre meke, koje im je Ivan pol litre po pol donosio iz krčme kod stanice. »Tebi je teško samoj sa ovom dangubom (zasvjetlucaše mu zlobno oči) a i meni bez igdje ikoga; preseli se k meni. Jedne vjere nismo, ali što se danas pitaju popovi. Ovoga ću izučiti opančarstvu, što će džabe smrditi po školi.« »He – nastavio je pjanski obuhvativši je teško oko struka i štipajući mlohava njedra – kud će suza neg na oko i dvoje ucviljenih nego da se udruže.«

Tako se Ivan nađe na izučavanju opančarije kod Zuzka. Svaki dan dobije kišu batina i psovki, utrnu pleća od pognutosti, a ako se ispravi, već čeka Ananijina runjava šapa. Teško je živjeti ovako pseći: dok oboje spavaju, i majka i Ananija, Ivan mora ustati, pustiti kokoši iz kokošinjca, patke natjerati u vodu. Štalu onda počistiti, kravi dati napoj, pomusti je, otjerati na pašu. A kad se sa novorođenim suncem vraća, Ananija sa praga žmirka, dere se: ovo nisi učinio, ono nisi uradio onako kako sam ja rekao, svinjo, ne misli da si u Je-

lanskoj, ovo je Rudanka – i sve tako. Sad kožu nosi na rijeku, pokiseli, razvuci liko! Svejedno što god uradi, Ananija psuje, a majke kao da se ništa i ne tiče. Kad plače pred njom, gleda ga zakrvavljenih očiju, bazdi kao i Ananija po rakiji: »Uči te redu« – kaže, pa Ivan tegli za njih sve troje. Dočekuje snaške sa jajima i kajmakom, cjenka se s njima za opanke, krpi poderotine, muti tutkal, pravi kroj za nove opanke, sjedi cijeli dan na tronošcu, ne miče se i sav je zgrbljen i žut od prenapornog rada: čini se ima mu dvadeset. Nikad odmora, a ako za ručkom zahvati više, već kriče: »Nikad da se najedeš, izjelico! Samo da ti je žderati! A zaradiš li toliko koliko pojedeš?« Gorak je Ivanu svaki zalogaj, sjeća se često oca i Jelanske, plače; pa tko zna šta bi bilo da nema rijeke što upravo protiče ispod njihove kuće, a koja ga još jedino tješi, pri kojoj katkad zaboravi na svoj mučni, pseći život.

Sprijateljio se s njom odmah čim je došao na Rudanku. Rekao mu je Ananija taj prvi dan kad je došao: »Otiđi niz baštu dolje do vira, pod kladom u plićaku ima koža, izvadi je na sunce neka suhne.« Vidje je tada prvi put Ivan. Istina, i kroz Jelansku teče potočić, ali šta je on maleni prema tim sporim ogromnim vodama. Široke i nepokretne činilo se da stoje i da nikud ne otiču. Dubok i modar vir upi mu se nijemo u zjene. Začuđen ovom mirnoćom bez šuma, bez hujanja u spletu mladih vrba i joha, Ivan se nagnu: ugleda u modrilu iskrenutog neba i rasutih leptirastih oblačića svoj lik kako raste sa obale. Nešto teško i nabijeno kuljalo je nevidno iz dubina, kao neko prigušeno pokretanje, skriveno talasanje što se ne odrazuje na površinu. Rijeka je tromo disala. Dugo je Ivan stajao zagledan zaneseno u vode: motrio ribe kako dolaze do površine, skaču za muhama i radama. Sletio bi koji list s vrba, prolelujao vilin konjic, toplo zalepetala ptičija krila, guknuo sa duda na protivnoj strani grivnjaš. To je carstvo tišine i mira: blagog sna.

Jer, odbacili su ga svi! Kad je prve nedjelje po dolasku prišao djeci da se igra, na ledini pred rampom, Nikola, sin Ostoje, trgovca svinja, pogledao ga je važno i upitao:

»Jesi li ti novi Zuzkov šegrt?«

Ivan odvrati: »Moja je majka s njim«.

»Šegrt si«, rekao je tvrdoglavo Nikola.

»Mogu i ja s vama«, uputio se Ivan među ostalu djecu kao da nije ni čuo Nikolu: prepoznao je pekarevu Mariju i svoga susjeda, slugu kod Velike Anke, Marka.

Ali svi su ga gledali hladno i neprijateljski.

»Šta ćeš nam ti, kožare«. Počeše začepljati nos: »Smrdiš po kožama... kožar... kožar... smrdo...«, gurali ga, a Nikola ga, ohrabren, udari po nosu.

Ivanu poteče krv i očiju punih suza, uvrijeđen i skunjen poput izbijenog pseta, on se odvuče od djece, ne gledajući nikoga.

»Smrdo... smrdo... kožare... Zuzak... zuu«.

Vrlo daleko (bio je već zamakao iza breščića pred rampom, rasijano motrio klasje zrelih žita pred sobom) ču bat nečijih koraka, isprekidano disanje... »Ivane!« vikala je za njim Marija. »Ivane!« Ivan zasta... Marija priđe i sva ga zadihana upita:

»Teče li ti još krv?«

»Ne!«

»Je li ti teško.«

Ivan je šutio.

Marija ga je gledala, svojim tihim, velikim očima: »Meni je za tebe teško«, reče mu ozbiljno, »zašto nisi odvratio Nikoli, zašto puštaš da te tuku? Trebao si ih sve«... i ona skupi odlučno svoje male djetinje ruke.

Išli su zajedno neko vrijeme, a onda Ivan, ugledavši povoljno deblo kraj puta, sjede. Suze su mu neprestano tekle i on ih nije brisao: gledao je u zemlju.

Marija ga uze za ruku:

»Više te neće nitko tući.«

»Ja više neću nikad ni doći da se igram!«

Opet su šutjeli, a kad se digoše, Marija mu se prinese i pogleda ga prijateljski:

»Ipak treba da se opereš, smrdiš sav po koži, ali ja ću se svejedno uvijek s tobom igrati.«

Otada je Ivan izbjegavao i djecu i Mariju. – Njega svi mrze, a i sama Marija kaže da smrdi po koži. A kako će da ne smrdi; drugog odijela nema pa svejedno je ako se pere. Najposlije, kud će on s njome tako zamazan bez presvlake, ukapan od loja i tutkala – pun svih mogućih mirisa, kad je tu Nikola uvijek čist i presvučen, obrisanih cipela, a nedjeljom čak nosi i duge hlače kao i otac mu Ostoja. Ne, on treba da je sam i da nikome ne smeta! Tu je rijeka: ona mu zamjenjuje i drugove i majčinu nježnost i onog poginulog dobrog oca. Skrije se Ivan za tih svijetlih nedjeljnih popodneva kad se ne radi, ućuti u vrbaku nad kakvim virom: gleda je kako protiče, promatra život njen, svaki dan opaža nešto novo što ga privlači i sve se više s njom sprijateljuje. Izađu lagano ribe na sunčanu površinu, najprije manje, potom veće, svrstaju se u redove, dječaku zastane dah. Evo: to su prvo klijenovi veliki kao pedalj, pa oni kao podrug ruke, a onda iz dubine važno dođe i po kakav žujan veći od Ivanova stegna – bjelasaju im se srebrno svijetli trbusi, rumene peraje; – potom tu su crvenooke plotice široke i čudne, mrke po hrbatu, šiljate glave: teško se hvataju na udicu; – pa nježni i blijedi bjelići, mršavi i jednostavni, ribe njemu drage i prisne: skupljaju se po kutevima blizu obala kao izopćeni od ostalih; najčešće su plijen lakomih štuka. Tu su i one tajanstvene, hitre, tamnozelene izdubljene glave, širokih usta poput pačjeg kljuna – pritajene pod kladom, među granjem: čini se spavaju – tako su se prišutjele, ne bi li se kakva neopreznica približila. Zadnji se po-

javljuju uski šljivari sa tamnomodrom njuškom naprijed, modrom poput zrele šljive pred kraj avgusta, dok po dnu migolje tanki brčići zalutalog somića. Svi oni skoro nevidno miču škrgama, lagano dišu nepomični i nedosežni, obliveni suncem, skriveni ogradom drveća i džbunova, žive nekim svojim drugim životom koji Ivan vidi, ali ga nikad neće osjetiti, nikad tajanstvenog proživjeti. Raskolačene su Ivanove oči, uzburkana krv, stoji mu dah. Ah, da mu je onog velikog kočopernog klijena, onu crvenrepu ploticu, onu zagonetnu štuku zanesenog, seljačkog bjelića! Sagradio bi im divan ribnjak, dolazio svaki dan da ih gleda i hrani. A šuštanj čijih koraka, krsak grančice u njegovom nehotičnom pokretu rasprši ih sviju: razlete se preplašene kud bilo, razbježe kao da nisu čas prije tu stajale, pa pri sunčevom zalasku ostanu samo one tmule, čudne dubine, spore i tamne vode, zatvorene u se i nespoznane.

Ivan onda ide na brzac: opet pritajenost, opet oprez, novo čudo! Pršte i huje veseli talasi, jure preko kamenja poput pustopašne razularene ždrebadi, kikoću se i pjene, da se zatim pijeskom razliju u srebrno treperenje, sjenčasto i raščijano lebđenje. Kako su bistre i divne te vode što neprestano nekuda bježe! Kako tu spora i uspavana rijeka postaje mlada i vatrena kao da to nije ona, troma i utišala, – ona – tamnomodra i voljena iz virova. Vesela je i brbljava, govori i priča a ribe neprestano putuju uz vodu, prolaze i prolaze i nikad se neće zaustaviti, nikad vratiti sa tog puta u nepoznato.

Putuju u jatima po veličini; tek omriještene, slične tankim nitima, bjelasavim sjajnim pjegicama, dok veće prolaze red po red poput tamnih otegnutih mrlja koje nestaju. Tu se vide i one što ih inače nikad ne viđa po virovima jer su vječno zakopane u pilu; crni, nadojeni otpacima smuđevi, spori i nespretni, – nakostrušeni i zdepasti grgeči što svježe djeluju tamnim zelenilom hrbata, zmijasti piškuri, žuti i neveseli li-

njaci. Svi oni promiču, sviju njih nestaje, jata za jatom, roja za rojem, bez odaha, zastoja, na tom vječnom putu! Kud putuju i šta traže? Je li to želja za nepoznatim ili onaj tamni skitnički nagon što huji i u hladnoj njihovoj krvi i koji im ne da da se smire? Vri rijeka u sutone, zadimljena rosom mraka i prvih isparenja večernje hladnoće, a sunce se raspline i nestane u talasima, oteče u hitrom romoru prelivši časovitim bakrom zalaska brzac. – Ivan često siđe tu na pijesak, kopa male bunareve u koje hvata rukom ribice i to mu je svakodnevna zabava poslije večere, dok ga ne oblije mjesečina ili prizove Ananijin glas: »Opet si, dangubo, na rijeci, ništa drugo i ne radiš nego piljiš u nju. Dat ću ja tebi…«

A Ivan zapinje svoje udice sa nezgrapnim tvrdim konopom što se poslije u vodi razmekša i olabavi, natiče ribiće, ostavlja ih razmještene preko noći. Mašta: o čeličnim oštrim udicama sa kojih riba nikada ne spada, o tankoj skoro nevidljivoj špagi, vitkom i lakom štapu od trstike kakve imaju ribari.

I večeras mu govori Ananija: »Uvijek si na rijeci, a nikad ništa ne doneseš, sve neku sitnež. Gledam, a ti mjesto da kiseliš kožu, kopaš gujavke na đubrištu, ali nećeš ti meni ako te samo još jednom zateknem! Vječno natičeš neke mrmke na udicu, pršti gnoj po odijelu, a tebi svejedno. Derem se, jok njemu do ušiju. Bulji u rijeku pa bulji a kad dobije šamar, onda se skupi pa podmuklo reži. Pazi se samo« – prijeti Zuzak… Ivan međutim to i ne sluša, ne vidi gole zaprašene verande sa trulim gredama u kojoj jedu, ispucalog drvenog stola; halapljivo skaču Ananijine čeljusti, sitno brsti majka baš kao pripitomljeni zečići kod Velike Anke kad im se da trave.

Po večeri se njih dvoje spremaju. – Ananija ide do Bogdana na lokanje, majka služavkama Velike Anke na brbljanje.

»Pusti Lisu s lanca, daj mu kosti.«

»Odmah legni.«

»Znat će ti rebra ako nekud odlunjaš« – dodaje Ananija.

Ivan osta tog večera kao i uvijek sam. Kad vidje da zamakoše i da se neće nijedno od njih slučajno povratiti, otrča do rijeke. Potraži u lišću crijeva od jutros zaklane kokoši, izvuče udice. Kad ih sve zape, odahnuvši sjede na obalu... zalepeta probuđena ptica, zasvijetli u granju trud, a rijeka se tajanstveno prelije upijajući svijetlu prostirku mjesečine. Šušte kukuruzi s druge strane, bliješte im svilene brade, a cvrčak resko pili, tiši, tiši. To krcka u granju, to struji u rijeci... plisne riba. Prenuše ga daleke dvojnice i nečija svađa gore na cesti. Sjeti se da bi se Zuzak već mogao povratiti, pregleda udice i pojuri kući.

Ugleda svjetlo u klijeti i sav protrnu. Skoči kroz prozor u opančariju gdje je spavao, pomisli da se zavuče odmah u slamnjaču. Ali Ananija je već sa svijećom stajao na vratima u dugim gaćama sa svitnjacima što su se vukli, sijedim velikim runjama po prsima.

Ivan vidje da se ne može tako u odijelu skriti i da ne bude smiješno, dohvati brzo šilo i pođe prema jednim nedovršenim opancima kao praveći se da je nešto htio da radi.

»Tu li si« – reče Ananija (ljut i bijesan što kod Bogdana nije nikog našao) – i zamahnu...

Dječak zaboravivši da drži u ruci šilo, prinese je licu da se zaštiti.

Razdražen, Ananija udari ga upravo po onoj u kojoj je držao šilo.

Ivan osjeti kako mu nešto oštro i tanko probode zjenu desnog oka: slap krvi šiknu...

To rijeka ostavi svoj znamen Kožaru Ivanu.

Poslije su kroz groznicu dječakovu (dok je ležao u klijeti zamotanog oka, u brdu povoja) proplivale velike štuke mut-

nim vodama vira pod njihovom kućom. Klijenovi su u beskrajnim rojevima hitali površini i on ih je mogao rukama dohvatiti, nisu bježali. Svi su, svi su došli, cijeli čudesni narod riba. I ploske neuhvatljive crvenooke, bjelići, šljivari, smuđevi, linjaci pa čak i kruške sa brane iznad mlina. Evo i zmije vođenjače i ronca. To su oni drugovi njegovi; brane ga od mrkog pogleda Ananijinog, rijeka raste, zapljuskuje obale, prelijeva se žuta i ogromna kao poslije proljetnih kiša: srdito diše. Ljuta je na Zuzka, poplavljuje njihovu kuću. Ona će se osvetiti Ananiji za Ivana, svi će se njemu osvetiti. I gle, dok Ivan stoji na brzacu, plahi valići mu ljube stopala i rijeka se preobrazuje, pretvara u tajanstvenu bijelu golubicu sa mlinareve kuće u Jelanskoj. Slijeće mu ona zagonetna na rame, gleda ga blagim očima, nježno govori: »Ja sam kraljevna iza sedam rijeka a golub grivnjaš skriveni je zmaj. Došla sam tebi, Ivane...«

I on prepoznaje, on zna tko je ona, on viče u ognjici: MARIJA! MARIJA!

ISAK SAMOKOVLIJA

MIRJAMINA KOSA

Djeca su je mrzila i rijetko da se vraćala kući neuplakana. Tukla su je, teglili za kose i bacali se prašinom ili blatom na nju. I Mirjama je bivala sve tiša i sve strašljivija. Sjedila je kod kuće, preturala svoje igračke i neveselo namještala lutke po minderu. Provirivala je sa prozora na sokak, slušala dječiju viku i čeznula da istrči napolje, da se i ona poigra s njima. Neće je tući, neće sigurno, nadala se, ali su djeca uvijek iznalazila što bilo da joj iskažu mržnju.

Zvali su je podrugljivo; bebica, žuta koza i sličnim imenima. A crni Avram, dječak, krupan i od nje stariji za dvije–tri godine, predvodio je ostale dječake i djevojčice i napadao malu Mirjamu.

– Udrite je – vikao je i trčao za njom, podmetao joj nogu pa stao nedaleko s rukama u džepovima, raskoračen, i cerio se gledajući kako se Mirjama plačući podiže i kako je djeca, pa i ona mlađa od nje, gurkaju rukama i prljavim nogama. Neke su djevojčice pljuvale na nju.

Ali kad bi koje dijete javilo: Mačoro! svi bi se dali u bijeg, gurali se kroz tarabe, bježali na kapidžike i sakrivali se po tavanima.

Mačoro je bio Mirjamin otac i poznat u mahali kao ljut i naopak čovjek. Teglio je za uši i udarao kaišem da su frcale suze iz očiju.

I malo koje dijete u mahali da nije osjetilo Mačorin kaiš i njegovu tešku ruku.

Zbog Mirjame bile su vječite svađe među očevima i majkama, pa se mržnja prema maloj lijepoj i plavoj Mirjami rađala i u starijih.

»Kô da niko nema djeteta osim njega. Nosi je na rukama kô da je princeza, magarčina jedna!«

»I nije drugo nego žuta koza. Ko zna čime joj mažu glavu, ja odakle djetetu onakva kosa!«

»Ne valja, ne valja što je toliko gledaju, kô da je bogataško, gospodsko« – govorile su starije i trezvenije žene.

»Pa da je muško, ajde de, al' ovako: curetina, i još izišla iz soja! Nesreća, nesreća!«

Mačoro je svejedno ukleto volio svoju malu Mirjamu. Kupovao joj haljinice i subotom je vodio za ruku i bio sav srećan. Obilazio je svu rodbinu da pokaže kakvu je haljinicu kupio Mirjami, kakve cipele nabavio. Mirjama je imala i mali šareni ambrel, imala je i dvije lutkice sa plavom kovrčastom kosom i očima plavim kao nebo. I sama je bila plava i rumena kao lutka.

U sokaku, u mahali, bila je kao pravo čudo među ostalom jevrejskom djecom sa crnom čupavom kosom, velikim tamnim očima, bosonogom, u starim zakrpljenim i zamazanim haljinicama.

Izlazila je plašljivo na avlijska vrata, očešljana, sa malom pletenicom i s nekoliko malih plavih uvojaka po čelu i po sljepoočnicama, u čistoj kecelji, u cipelama i dugim čarapama. Izvirivala je i gledala u sokak gdje su djeca skakala ili sjedjela na kaldrmi, igrala se kamenčićima, mijesila tijesto od blata i pravila zemljane kolačiće.

Vuklo je nešto neodoljivo da i ona sjedne u prašinu, da i ona svojim dlanovima zamijesi zemlju pa da iz njenih malih ručica iziđu okrugle knedlice, mali kolačići, i da ih reda po zemlji i meće u malu Mazaltinu pećuricu da se peku, da trči s djecom, da viče s njima i da se provlači kroz tarabe.

Stajala je na vratima i griskala kraj svoje bijele kecelje.

– Mirjamika, sjedi lijepo na prag i da nisi išla na sokak, znaš da su djeca zločesta – tepa i opominje majka prelazeći preko avlije zasukanih rukava i odignute suknje, ispod koje proviruju nogavice širokih porhetnih gaća.

Stoji tako Mirjama dok je ne opaze djeca.

– Eno žute koze! Eno Bebice, Kekice, Memice!

– Ima bijelu kecelju!

– Uh, kako se obukla kô da je Pesah!

– Žuto jare!

Mala Simha se šulja do nje i stade kraj vrata. Priđe i crni Avram. I dok je Simha prihvaća prljavim rukama za kecelju, zove je dječak:

– Hajde, Mirjama, idemo na česmu da donesemo vode za kolače.

I uze je za ruku pa povede. Njene plave oči zasjaše. Pođe.

– Na vodu, na vodu – viknu Avram zapovjednički i djeca se digoše. Lupaju šupljim loncima, trče i urliču. Kad stigoše na česmu, uze Avram jedan lonac, ubaci nekoliko pregršti prašine i napuni ga vodom. Rukom začepi rupu na dnu i dade ga Mirjami da nosi:

– Uzmi, ovo je voda za kolače.

Mirjama uze lonac, a mlaz prljave vode pljusnu po kecelji. Mirjama stajaše kao ukočena. Osjeti mokrinu niz čarape i u cipelama. Usta joj se razvukoše u plač. Oko nje se poređala djeca i gledaju je ukočeno i nesigurno.

– Začepi, začepi rupu, ludo jedna, iscuri nam voda – viče crni Avram. Mirjama pogleda u lonac i ispusti ga iz ruku. Otkotrlja se lonac, šobonjeći po kaldrmi.

– Jare žuto! Budalo! Ti nisi ništa drugo nego jedna beba. Imaš kosu kao beba, imaš i oči kao beba, i kecelju kao beba.

Ti si Švabica jedna. Nisi Jevrejka. Sram te bilo! – pljunu pa dohvati lonac i navuče joj ga onako blatnjava na glavu.

Mirjama poče da dreči. Davo, bakalin, proviri iz dućana da vidi šta je, a u to izleće iza ćoška, sva blijeda, Rena, Mirjamina majka.

– Svinjo! Ižo de una kopila preta! – viče i lomi ruke. – Gledajte što mi učini od djeteta! Dabogda krepô!

Djeca se razbjegla. Samo crni Avram stao usred sokaka i ruga se Reni mlatarajući rukama:

– Mirjama ti je kopile. Švabica, žuta Švabica. Beba, Pepa, Mepa… Ćora, Mačora, Ćora, Mačora…

Djevojčica se jednog dana razbolje. Pred večer je uze vatra. Stade da cvokoće zubima i pade u krevet. Rena, koja je služila kod Ušćuplije i tamo se naučila bogataškom redu, meće Mirjami obloge, daje joj mlijeka i kuha čaj nabavljen iz apoteke.

Odbolova Mirjama tri nedjelje, a četvrte joj poče naglo da opada kosa. Brižljivo skuplja Rena cijele pregršti zlatne kose i meće u maramu.

Da se što prije oporavi, iznosi je majka u avliju na sunce. Povezala joj glavu bijelim rupcem i tepa joj kako će opet brzo narasti lijepa, mekana kosa.

– Hoće li, mamo, zbilja narasti? Hoće li?

– Hoće, zlato, hoće!

– A je li, mamo, da neće biti žuta, nego crna. Je li, mamo da će biti crna, crna…

– Hoće, zlato, hoće!

Od toga dana vedrilo se djetetu lice. Stade da jede bolje, da sjedi na dušeku i da osluškuje kako se djeca igraju po sokacima. Kad je jednog jutra majka iznese u avliju i namjesti na dušek, zovnu je da joj nešto šapne u uho. Nadvi se majka nad nju, a dijete je obgrli mršavim ručicama i stidljivo zamoli da joj zovne djecu:

– Nek uđu u avliju pa nek se ovdje igraju. Zovni ih, mamo, zovni!

Rena ispeče slanih kolača i zovnu djecu. Jedva se dvoje-troje usudi da dođe. Ostala su provirivala na vrata.

– Hodite unutra! Mirko, Rafičo, Blankita!

Po podne se sakupilo njih desetak. Sjedjeli su oko dušeka, sjedjeli mirno i jeli kolače.

– Što se ne igrate? Evo vam igračaka. Smijete se i s bebama zabavljati.

Djevojčice su uzimale lutke, razgledale ih, odizale im haljinice, opipavale glavu, gladile im kosu, namještale ih da sjede i podizale im ruke.

– Kako su im rumeni obrazi!

– Je li ovo svilena haljina?

– Gledajte, ovoj su noge prišivene za trbuh.

– Daj da vidim. Pusti! Rikica, pusti!

Padaju tako razne primjedbe i djeca se otimaju.

– Daj meni da vidim!

– Moši, da im napravimo kućicu! Ima kod nas sanduk. Mali sandučić. Ogradićemo, pa napraviti dvije sobe, jednu za crnu, a drugu za žutu bebu.

Dadoše se djeca na posao. Kupe kamenčiće, trgaju travu i cvjetiće. Rafo ode po limene kutijice, a Miko nosi sandučić. Hanika našla kockasti komadić letve:

– Ovo će biti stolica.

– Ovo minder.

– Evo bočice za vodu. A šta ćemo za leđen?

Usred igre otvoriše se naglo vrata i u njima stade crni Avram.

Mirjama se strese, sva problijedi, a onda ga piskavim glasom zovnu da dođe.

– Kako si mršava! Je li te boljela glava? – pita Avram pa prilazi i nepovjerljivo se ogleda po avliji.

– Sad me ništa ne boli. Sad ću ozdraviti pa ću se igrati s vama.

Avram je stajao pred njom i zagledao joj se u oči. Učini-še mu se kao da su izblijedjele i prazne, a pod bijelom mara-mom koja je glatko bila povezana preko oble lubanje izgleda-lo mu je mršavo lice još mršavije i bljeđe.

– Gdje ti je kosa? – upita Avram začuđeno.

– Opala, opala – kaže Mirjama živahno, pa mršavom ru-čicom skide maramu s glave. Ukaza se mala gola glavica sa finom rijetkom i kratkom plavom kosom iz koje se rumenjela tjemenjača. Sitne tanke dlačice zlatile su se na suncu. Prođe ručicom po tjemenu.

– Opala je žuta kosa, opala i sad će mi narasti crna, crna kao u Rikice!

Sva djeca pogledaše u Rikicu, a ova se zbuni. Udari joj krv u debele obraščiće, a crne velike oči zasjaše prelivene su-zama. Ukazaše se dvije jamice pokraj usta. Male nabubrene usne pomakoše se od vreline i rumeni. Crna gusta i čupava kosa prelijevala se na suncu u neku modrikastu metalnu bo-ju. Dijete stidno obori glavu.

– Kao u Rikice? – upita Avram sumnjajući.

– Crna, crna!

Nastade tajac. Mirjama je gužvala bijeli rubac u rukama. Avram se pomaknu, podiže se na prste, htjede nešto da kaže, ali se opet spusti na pete. Zatim priđe Rikici, uze je za ruke i pođe prema vratima.

– Hajdemo na sokak, u zerdelije[1]!

Lagano i tiho, sve jedno po jedno, ukradoše se djeca iz avlije. Osta sama Mirjama, na dušeku, gužvajući maramu. Oko nje razbacani kamenčići, bočice, šarene krpice, ostaci slanih kolača. Kraj sandučića leže lutke izvrnute na trbuh.

[1] zerdelija – vrsta rane šljive.

Mirjama je bila stisnula zube i spremala se da grčevito zaplače. Ukazaše joj se suze i padoše dvije–tri niz blijede obraščiće. U to utrča u avliju Miko i pruži se da uzme sanduk. Kao strijela baci se Mirjama po dušeku i vrišteći prihvati jednom rukom sanduk, a drugom lutku i stade njom udarati Miku po glavi.

– Svinjo, debela svinjo – javi se Rena sa vrh basamaka, sva u pokretu.

Jedva stiže Miko da sa sandukom izleti na vrata i skrene u sokak, kad za njim udari u kaldrmu nanula i prebi se u dvoje.

– Dabogda te mrtvog vidjela – psuje Rena i juri na sokak vitlajući drugom nanulom. – Mrcino jedna! Čekaj, doći ćeš ti meni ruku jednom, doći ćeš...

Na ćošku iza fenjerskog direka viri crni Avram i kucka kamenom. U tome taktu deru se i ostala djeca: Ćora Mačora! Ćora Mačora... Ćora...

Mala se Mirjama prostrla po dušeku, plače i prstima čupa nemilosrdno jednoj bebici sitne plave uvojke.

ZIJA DIZDAREVIĆ

MAJKA

Stoji iza mene daleko, petnaest i više godina daleko, prigušeno bosansko djetinjstvo.

Da li se sjećam? Bila je jedna kutija – soba, i po njoj išlo napaćeno mršavo lice, noge u papučama, izblijedjele dimije i blag predan pogled. Majka! Od zida do zida, od vrata do peći, od ručka do večere, od jeseni do proljeća, u zidovima, među četiri zida, uzidan, tekao je nelijep ženski život.

Sjećam se: bilo je sunce, mnogo sunca oko nas kad su dječije igre i crne poderane seoske košulje prolazile avlijom i ispred prozora. U polumraku »zelene odaje« čamila je mati i krpila. Duvarevi tamni, u sjenci pili su krv iz ženskih obraza.

Sjećam se: jurili smo po vršajevima za konjima, preko trave i kamenja, kroz dječije razigrane prostore, zaboravljajući otići pet puta na dan u džamiju i – poslije su očeve batine bile svršetak radosti. Mati je sumorno poslušna i prigušena kao i mi, suzila: »Svoj je otac, kad malo i udari... poljubi ga u ruku, pa klanjaj, sinko,«, a na svaki udarac i jauk lice joj se trzalo i glavu je okretala.

Isprebijano, polomljeno djetinjstvo, nedoigrane igre, žena sakrivena u tami i očev nemilosrdni pogled. Stražarska sablja što je goropadno gonila kroz sokake... Rasli smo.

– Da mi se nijesi maknuo ispred kuće. Jes' čuo. Nemoj da te ja špruljom[1] pitam đe si bio! A sad – abdest[2] pa namaz[3].

[1] šprùlja – dugačka motka kojom djeca sa zemlje mlate voće.
[2] abdest – ritualno umivanje prije molitve kod muslimana.
[3] namaz – muslimanska molitva koja se obavlja pet puta na dan u određeno doba.

Zid prema sitnim dječijim željama.

Učiteljeva šipka bila je duža od očeve, a djeca su u školi zaplašeno ćutala. Moj plač... Sjećam se majke: blijedila je.

Sakrivena iza žalosnog crnog vela, »vale«, uvijena u široko platno, zar[4], krila se od ljudi kada je u rijetke dane trebalo proći ulicom. Kroz naš »halvat«[5] prolazile su tetke, daidžinice, nane, babe, žene i žene, donosile na licu mrke vale, u zjenicama pokornost. Ispijale su kahve, razgovarale o košuljama i smjerno zaklanjale lica kada bi otac naišao.

Čuđah se: jesu li imale oca. Jesu li ikad bose skakale po livadama.

Tada smo smjeli, da ne smetamo po kući, izići na sokak. Igrali smo se pred kućom i čežnjivo zurili u daleke vrhove brda što se miluju sa oblacima.

I rasli smo.

Svake druge godine po jedno dijete došlo bi među nas. Majka bi tada obično ležala. Samo ne znam zašto sam sve češće bivao mlaćen, zašto majčine oči postajahu dublje i zašto smo izjutra suh hljeb jeli...

Žene su ipak dolazile. I igre s njima. Igre: klis, »top«, ćiza, prašina. Bježali smo iz odaja na sokak i od kamenja pravili snove. Zaborave.

Da. Četiri su jabuke u našoj avliji, petnaest puta su odonda cvale, a ja ne znam pravo je li se baš tada pretrgnulo moje djetinjstvo.

Sjećam se: bijaše ljeto. Na prozoru, iznad prašine u kojoj smo sjedjeli, bila je majka. Savijena ulica u suncu, žuta, opustjela, zabavljala se s nama. Jedan stari zid nagnuo se nad ku-

---

[4] zär – ženski zavitak u kome su muslimanke zamotane i pokrivene izlazile na ulicu.

[5] halvat – velika prostrana soba u prizemlju starih kuća koja se smatrala intimnom porodičnom sobom, u kojoj je kućno čeljade sigurno od svakog uznemiravanja;

lu od kamenčića koju je Fikret lijepio okvašenom prašinom. Tiho i vruće.

Onda nešto snažno i otegnuto dreknu. Čudno! Čekali smo da ponovo počne. I čusmo: tu-uu-uu! tu-u-u: dva puta.

– Baš k'o truba u Ante Micinog – otkrio je Bajro.

– Nije, vala veg' k'o kad Mešan pjeva. Eno...

– Tu-uu! tuu-uu!

Zabavljao nas je, a bilo je sve bliže. Kao iza našeg avlijskog zida. Sjedeći u prašini okretali smo glave prema zvuku.

Zašto je mati tako uporno udarala na prozor.

... Fikret je imao zelene, kratke, otrcane hlačice...

A odjednom pred nama je ogromno crno tijelo aždaje. Ili nemani. Sunce je blještalo iz staklenih očiju koje su išle na nas. Sasvim blizu... bliže. Očajno brzo! Tuu!

– Tonobil! – prestrašeno je skočio Bajro.

Ne znam da li se iza prozora začuo silan i beznadan urlik. Ni šta je bilo sa kulom od kamena. Jesu li Fikret i Bajro bili sa mnom ili nisu. Tek kad se pribih uza zid i kad ga osjetih pod noktima zgrčene ruke, sjetih se...

Sve je to bilo brzo kao tren. Okrenuo sam se. Vidjeh još samo kako malaksalo ručica mahnu ispod točka. Kao da je u ušima odjekivao rezak slomljen krik.

Guši u grlu. Čije je to srce onako lupalo.

Auto je pregazio Fikreta i zaustavio se. U prašini sam nazirao zelene... nešto zeleno. Ljudi i djeca. Žagor. Užas.

Iskrivljenih poluotvorenih usta bez vale i zara izjurila je mati i stala podignutih ruku nad zgnječeno tijelo koje se prestalo trzati. Ja ne znam... gledao sam samo nju, nisam se micao i htio sam, očajno sam htio da pobjegnem od tog strahovitog trenutka i duboko, duboko začinjala se luda misao; možda sve ovo i nije ovako... nije istina.

A majka je imala široko razrogačene oči. Okamenjen pogled bio je visok nad krvavom prašnjavom zemljom i sve oko

mene, i ja, svi smo se utopili u taj bolan pogled. Ja se ne sjećam da li je, najzad, bilo sunca i prašine i auta i ljudi, ali znam da je bila, i u meni još uvijek kao teret da počiva beskrajno rječita ukočenost majčinih očiju.

Zatim je došao otac. Stajao je zaprepašten, malo ćutao, onda vidjevši majku nepokrivenu, namrgodio se:

– Zar ne vidiš da te vas dunjaluk[6] gleda. Šta si izlazila brez vale[7]. Unilazi.

Sjećam se: polazio sam »na škole«. Mati je grcala ispraćajući me:

– Pripazi, sinko, grad je dušmanin[8]. Ne iđi sredinom đade, satrće te štogod, ama nemoj ni plaho uz kraj – da te, boj se, ne udari nešto s krova, vego[9] hajde 'nako, 'nako...

Dalje nije znala. Ili nije mogla?...

---

[6] dunjaluk – svijet, svi ljudi na zemaljskoj kugli.
[7] väla – crni veo na licu.
[8] dušmanin – neprijatelj, protivnik.
[9] vego – znači nego.

BOSANSKOHERCEGOVAČKA PROZA

II

NOVA BOSANSKOHERCEGOVAČKA PROZA

NOVA PROZA

Poslije rata i narodne revolucije Bosna i Hercegovina je počela da napreduje ekonomski i kulturno. Razvija se i književnost, nastavljajući se na onu koja je već postojala prije rata. Razvijaju se svi književni rodovi, a proza osobito. Ivo Andrić objavljuje veliki dio svojih radova upravo poslije rata. Pored njega, pojavljuje se još mnogo novih pisaca, od kojih su neki počeli da pišu još prije rata i bili aktivni u revoluciji, kao B. Ćopić. Drugi se javljaju ubrzo poslije rata, da bi vrhunac svoga stvaranja dostigli u najnovije vrijeme, kao na primjer, Meša Selimović.

Ta prozna književnost koja nastaje sada nastavlja se na onu predratnu, ali donosi i nove vrijednosti. Shodno onome što je učinio Andrić prije rata, unijevši u pisanje svojih proznih radova mnogo osjećanja za složenu psihu[1] čovjeka, koncentrisavši se više na njegova unutrašnja preživljavanja a manje na spoljašnje pojave, ovi pisci poklanjaju znatnu pažnju nemiru modernog čovjeka, njegovoj težnji za punijim doživljajem svijeta i života i njegovoj patnji kad nije u stanju da ih dosegne. Najvažniji problemi koji su mučili bosanskohercegovačke prozaiste u prošlosti narodna revolucija je riješila, tako da oni više ne iskrsavaju u prvi plan. Bez sumnje, oni se još uvijek, tražeći teme za svoja djela, okreću prošlosti, ali samo da bi govoreći o prošlosti izrazili ono što ih muči u sadašnjosti. Oni i dalje nastoje da njeguju posebne kvalitete tzv. bosanskog govora, nastojeći da ga učine još bogatijim, punijim, i sposobnijim da izrazi nove sadržaje. Govoreći o ljubavi, na primjer, oni pokušavaju da, uz emocije, unesu više razmišljanja, da ljubav shvate kao dramu[2] čovjeka u kojoj se pokazuje najbolje njegova suština,[3] bez obzira da li su ovu

---

[1] psiha – to je ono što se u narodu obuhvata riječju duša tj. čovjekova sposobnost da misli i osjeća.

[2] drama – književno djelo u dijalogu koje se izvodi na pozornici; ovdje znači potresno ili teško zbivanje ili događaj.

[3] suština – ono što je najvažnije, najbitnije u nekoj pojavi.

dramu izazvale neke spoljašnje sile kao rat, ili međuljudski nesporazumi. Istovremeno, u njihovim djelima osjeća se stalno iskustvo proteklog rata koji se javlja kao njihova opsesija.[4] A onda kad govore o sadašnjosti, oni pokušavaju da unesu što je moguće više kritičkog duha[5] i misli, da karikiranjem, humorom,[6] ironijom[7] ili satirom[8] provociraju čovjeka koji se prepušta lijenosti, mirnoj svakodnevnici i mehaničnosti praznog života.

TRAŽENJE, LJEPOTA, SMRT

Da ne bi prazno bitisao, čovjek bi morao da bude opsjednut nekom idejom o nečem višem i boljem: traženjem određenog smisla života koje ga često dovodi do spoznaje da je nešto apsolutno veliko i lijepo kao san i nemoguće naći. Do takve spoznaje dolazi junak pripovijetke Ćamila Sijarića *Bunar.* On, taj Džimšir Tuhovac, nije Bosanac ni Hercegovac, već je rodom iz Sandžaka, jednog dijela naše zemlje koji se po malo čemu razlikuje od bosanskohercegovačkih predjela, a njegov tvorac, Ćamil Sijarić, pisac je koji odavno djeluje u bosanskohercegovačkoj književnosti. A pošto za moderne pisce nije toliko važno odakle potiče njihov junak (jer su za njih važnija njegova preživljavanja nego opis sredine), to i Džimšira Tuhovca možemo lako da prenesemo u neki dio bezvodne Hercegovine koji bi bio u potpunosti sličan pustoj Pešteri, u kojoj on kopa bunar i traži vodu. To traženje vode za njega nije samo neki puki svakodnevni posao, već čežnja da ostvari svoj san o nečem čega nema. To bi moglo isto tako da bude i traganje za nekom lijepom ženom iz snova koja bi oličavala nešto idealno.[9] Zato je razumljivo i njegovo razočare-

---

[4] opsesija – obuzetost nečim, nekom mišlju ili idejom od kojih se čovjek ne može osloboditi.

[5] duh – svijest, sposobnost mišljenja; kritički duh – razmišljanje koje je praćeno analizom pojava, sposobnošću da se nešto ocijeni i sagleda u potpunosti.

[6] humor – vedro raspoloženje, šala koja je praćena i izvjesnom primjesom bola.

[7] ironija – prikriveno ismijavanje ili izrugivanje; a pridjev od ove imenice jeste ironičan – prikriveno ismijavački.

[8] satira – književno djelo u kome se izvrgavaju ruglu ljudske mane i nedostaci, ismijavanje ljudskih poroka; pridjev je satirički – koji ismijava, podrugljiv.

[9] idealno – ono što je savršeno, što nema mana.

nje kad je pronašao vodu. On je najedanput postao bolan i skrhan, jer je spoznao da se njegov san ostvario i da je umjesto tog sna u duši ostala praznina koju je nemoguće nečim drugim ispuniti.

Traženjem spasa za brata, koji je u zatvoru, i stalnom mišlju na smrt ispunjen je i život derviša Ahmeda Nurudina u prozi Meše Selimovića *Zavjera.* Između i jednog i drugog ispriječila se iznenada lijepa žena kojoj ga je odvela želja da spasi brata. I misli Nurudinove koncentrišu se na taj objekat ljepote koji istiskuje mračno razmišljanje o smrti i nastojanje da spasi brata. Tako se Ahmedu Nurudinu stalno čini, obuzet ljepotom žene koja se neočekivano našla pred njim, da ono što je bilo glavno i čim je bio opsjednut prije toga odjedanput postaje sporedno. I njega muči savjest zbog toga. Stoga, stalno se naprežući, nezadovoljan onim šta čini i kako čini, lukavstvom i igrom on ipak uspijeva da s tom lijepom ženom skuje nešto kao zavjeru, tj. on uspijeva da se s njom prećutno sporazumije da će nastojati da se njen brat liši nasljedstva, a da će ona pokušati da nešto učini za njegovog zatvorenog brata. U sjenci svojih misli o smrti i te sklopljene zavjere, derviš je zasjenjen ljepotom žene i vanrednim oblicima njenog tijela. Kad ga vidimo kako zgranuto stoji pred igrom njenih sjajnih ruku, koje su, kako kaže pisac, »nježno padale, poput zaljubljenih ptica, na atlasno koljeno, opet zagrljene, nerazdvojne, srećne u svom sastavljenom ćutanju«, mi mislimo na čežnju sevdalinki. Ali uočavamo i razliku od njih i predratnih pisaca koji su pisali o sličnim temama, sa izuzetkom Andrića. Ovdje nema potpunog predavanja čežnji, već je uvijek, kao kod svih modernih pisaca, negdje u pozadini misao koja ovu kao da kontroliše. I taj sukob čežnje i misli izaziva u čovjeku neopisivu patnju.

O toj patnji izazvanoj mišlju na smrt voljene žene govori i pripovijetka *Ladina smrt* od Vitomira Lukića. I junak pripovijetke ne može da se pomiri sa tom smrću, već traga za voljenim likom koji polako počinje da prekriva zaborav. On nastoji da se bori sa zaboravom time što pokušava da u svijesti rekonstruiše iščezli lik, mišlju, voljom i osjećanjem. Tako se njegovo traganje pretvara u traženje voljene žene, u čežnju za nečim što je iznad čovjekovog dosega. A takvo traganje mora, jasno, da se suoči sa smrću kao nesavladivom preprekom, što u junaku pripovijetke izaziva beskrajan bol. Pošavši u pripovijedanju događaja od trenutka kad je Lada umrla, junak se stalno vraća, opsjednut traženjem dragog bića i smrću kao preprekom, na ono što je već bilo i miješa ga sa onim što se dešava u tre-

nutku dok priča. Ali to ne treba da nas iznenadi, jer je takav postupak[10] u pripovijedanju mnogih savremenih pisaca.

RAT, LJUBAV, OTPOR

Nije samo neka slučajna smrt razdvajala voljena bića u djelima naših pisaca, već i ona vrsta nasilne smrti koju su donosili ratovi. Takvih smrti i razdvojenih ljubavnika ostavio nam je mnogo posljednji rat, i o njima su često pisali bosanskohercegovački pisci. I to tim više što se najveći dio borbi u NOB-u odigrao upravo u planinama Bosne i što sa ovog terena potiče divna narodna pjesma o smrti dvoje ljubavnika, Omera i Merime. Kad je čula za Omerovu smrt, Merima se i sama ubila. Slične situacije sretamo i u djelima današnjih naših pripovjedača iz Bosne i Hercegovine, i u njihovim pričama nama se čini da odjekuju zvuci pjesme o Omeru i Merimi. Samo što zaljubljena mlada bića ovdje razdvajaju ne samo roditelji već i ratna katastrofa. No, posljedica je ista: samoubistvo ili ludilo zbog izgubljenog dragog.

Tako u prozi Anđelka Vuletića *Što ga nisam voljela kad sam ga voljela* već iz naslova odzvanja ono što je srž nasilno prekinute ljubavi. Ivanka je voljela Dinka, ona je s njim provela, možda, najljepše dane svoga života. Međutim, nije mu se predala: u pitanju su bili roditelji i okolina, a onda je izbio strašni rat i njemu se zameo svaki trag. Došli su osvajači i tuđini, i jednoga dana su joj nasilno oduzeli čistotu i nevinost, i to njih nekoliko. Tada je ona osjetila dubinu svoga pada i strahotu obeščašćene ljubavi. Njoj se odjedanput učinilo da je u svijetu, u ratu, potpun haos. I kao u narodnoj pjesmi, izgledalo joj je da je sunce potamnjelo i da se oko njegove sjajne površine obavila strašna zmija koja prijeti da proguta cio svijet, kao što je uništila njenu ljubav i njenu čast i sreću. S tom surovom mišlju vajkanja zašto svog Dinka nije do kraja mogla da voli, zašto mu se nije predala onda kad su bili na pragu najveće sreće, kad ga je stvarno voljela, ona se, kao Ofelija iz čuvene drame *Hamlet* engleskog dramatičara Šekspira, baca u vodu i na površini ostaje samo »vrisak njen nedorečen«, »žut kao usamljen a osušen cvijet maslačka«.

A osamnaestogodišnja kćerka siromašnog Jakova, Kata, u pripovijeci Nenada Radanovića *Baštovanova kćer*, zavoljela je njemačkog vojnika. Ljubav ne zna za granice, to je već stara istina, ali ljudi

---

[10] postupak – način na koji se nešto vrši, ovdje način pripovijedanja.

u ratu teško da tako što mogu da shvate. Zato nju prezre sva okolina u gradu koja neprijatelja smrtno mrzi. Pred kraj rata njen otac Jakov ubije tog vojnika, a Kata poludi. Razumije se, pisac nam ovu baladu[11] o ljubavi nije ispričao ovako pojednostavljeno. On je na diskretan[12] način pokazao kako se povučena djevojka pod djejstvom ljubavi preobražava. Mi je jedino vidimo kako kao pahulja lebdi pored mladog i lijepog neprijateljskog vojnika. Njen obilazak kasarne nema ničeg zajedničkog sa obilascima drugih žena, prostitutki[13] jer je motivisan dubokim osjećanjem ljubavi. A okolina to ne vidi, tu veliku razliku. Za nju, kao i za Katinog oca, vojnik je neprijatelj i svaki odnos s njim je izdajstvo. A naš čovjek je oduvijek mrzio izdajnike i sve one što održavaju neki ponižavajući odnos s neprijateljem. Tako je gest Katinog oca, koji ubija njemačkog vojnika i razdvaja zaljubljene, sasvim opravdan i hrabar. I pisac ga ne okrivljuje zbog toga, već rat koji dovodi do tako nečeg i koji surovo uništava ljubavi i ljude.

Taj gest ide u kategoriju onih hrabrih činova što su ih u ratu izvršavali naši ljudi. Takav je gest i mladića u priči Mladena Oljače *Sin*, koji ubija maljem njemačkog oficira, i to pred ŕakom. Ovaj postupak izgleda tim veličanstveniji što je maljem trebalo da ubije vlastitog oca, da bi mu oficir poklonio život. Mladićeva mržnja prema neprijatelju bila je jača od straha pred smrću. Isto tako, on nije htio da se ponizi pred obijesnim strancem i da ubije vlastitog oca kako bi zadovoljio jednu želju neprijateljskog oficira. Hrabri krajiški gorštak bira ono što bi učinio samo najhrabriji čovjek, i u našim očima taj mladićev posljednji i iznenadni čin izaziva beskrajno divljenje, jer je ispunjen veličanstvenim patosom. A ova kratka priča djeluje kao pjesma o jednom bezimenom herojstvu.

Ali nisu pisci iz Bosne i Hercegovine prikazali samo svijetle strane rata koji je bio tako surov na našem tlu. Oni su otkrivali i onu drugu stranu prikazujući i one koji su slučajno zalutali među borce, nadajući se da će tako izbjeći kazne koje su ih očekivale zbog uči-

---

[11] balada – lirsko-epska pjesma tragičnog, tj. tužnog sadržaja koja se obično završava smrću nekog od junaka; takva je balada poznata narodna pjesma *Hasanaginica* ili *Smrt Omera i Merime*.

[12] diskretan – koji umije da čuva tajnu, neupadljiv, koji se ne nameće, obazriv.

[13] prostitutka – naziv za ženu koja prodaje svoje tijelo da bi živjela.

njenih djela. Takvog jednog »slučajnog borca« prikazao je Erih Koš u pripovijeci *Sledećeg časa.* Pisac za njega kaže da je »ubojica, opasan i nezgodan čovek«. Međutim, njegovo ponašanje među borcima, njegov spoljašnji izgled (»Izgledao je prijatan, mek čovek«) odaju sve drugo samo ne to. Zato, kad saznaju da ga je štab osudio na smrt, u borcima se javlja sažaljenje i potajna ljubav prema tom čovjeku. Oni znaju da se učinjeno djelo, pogotovo u ratnim uslovima, mora kazniti, ali njih obuzima osjećanje straha da će taj lijepi i prijatni čovjek, koji s njima razgovara, biti ubrzo mrtav. I kad iz štaba dolazi čovjek da ga sprovede, a to znači i da izvrši kaznu, oni se uznemire, obaraju oči i ne govore ništa jedan drugome. Pisac tako uspijeva, jednostavnim riječima, prećutkujući ono što je najstrašnije i ne govoreći o tome ništa, da opiše ljudsku dramu u revoluciji. Pisac neće da bude sudija u tom šta se zbilo. Njegov je cilj da prenese utisak koji ostavlja jedan događaj iz partizanskog ratovanja, u kome su se stalno sukobljavala pravila čvrste discipline, bez koje nema pobjede, i ljudske slabosti koje su morale biti kažnjene.

HUMOR, SATIRA, IRONIJA

Branko Ćopić je stvorio niz likova iz NOB-a koji posjeduju u najkritičnijim trenucima duh vedrine i smisao za šalu i humor. On u tome nastavlja Petra Kočića, koji je takođe stvorio više humorističkih junaka i koji je podvrgao oštroj satiri austro-ugarsku vlast u Bosni. Pored Ćopića, i drugi bosanskohercegovački pisci njeguju sličan način humorističkog, satiričnog i ironičkog izražavanja. Takav odnos prema stvarnosti svojstven je uopšte čovjeku iz Bosne. On voli da se šali, ali voli da »ujede« kad nešto nije u redu i njegov je jezik kao stvoren za okolišno kazivanje stvari, kakvo je svojstveno ironiji. To dolazi iz njegove ljubavi prema istini i svako odstupanje od ove jezik registruje u obliku šaljivih ili ironičnih obrta, uobličavajući nekad i likove nezadovoljnika ili deformisanih[14] ljudi i veselih šaljivdžija.

U pripovijeci Branka Ćopića *Slijepi konj* sa izvjesnim humorom dat je lik djeda Rada. Ali, kao što je to inače slučaj u Ćopiće-

[14] deformisan – dolazi od riječi deformacija – kvarenje oblika, izobličenost, nagrđenost; deformisan stoga znači iskvarenog oblika, izobličen, nagrđen.

vim djelima, taj pomalo smiješni djed ima toplo srce za sve živo. On se sprijateljio i sa slijepim konjem koga je neki Zekan doveo nakon što je bio odveden i proveo negdje u ratu duže vremena. I za tog Zekana konj je kao ljudsko biće. On razgovara s njim kao sa čovjekom, što u čitaocu može da izazove smijeh. A djed Rade je toliko srastao s konjem da bi kad bi njih dvojica nekud krenuli na put, ukućani govorili: »Odoše starci«. I razumije se, stari čovjek nije mogao da preživi smrt konja. On je unuka uvijek pitao da li čuje u tamnoj noći rzanje. Za njega je smrt životinje, njegovog prijatelja, značila i nagovještaj vlastite smrti, a taj slijepi konj javlja se u priči i kao simbol smrti koja će da odnese i starca. Tako se u ovoj priči stalno miješaju šaljivo, vedro, ozbiljno i tužno, a utisak koji čitaocu ostavlja čitanje priče *Slijepi konj* jeste neka blaga toplina i ljubav prema nemoćnim i plemenitim živim bićima.

Međutim, nije uvijek humor bosanskohercegovačkih pisaca tako blag i dobrodušan kao u ovoj pripovijeci. On je češće, kakav je bio i u Kočićevim djelima, jedak i oštar, naročito onda kad se kritikuju neke anomalije[15] u društvu i uopšte životu našeg čovjeka. U prozi Derviša Sušića *Postavljenje* humor je tako jedak i prelazi u satiričku kritiku nekih pojava u društvu. Glavni junak te proze jeste Danilo Lisičić, nekadašnji borac, čestit i neobrazovan čovjek koji ne može da se snađe u poslijeratnim mirnodopskim uslovima. Njega nervira sve što nije moralno čisto, kako je to bilo u ratu. Zato je on ogorčen kad vidi na ulici kako u isto vrijeme običan svijet u malom gradu izlazi i šeta, kako se kiselo pozdravljaju poznanici, često neiskreno. Ne može da razumije svoju ženu Malinku i sina Ibrahima. Oni govore nekim novim jezikom koji se ne slaže sa njegovim priprostim načinom izražavanja i govora. Ali ga najviše ogorči kad čuje da je postavljen za direktora nakon ženine intervencije (putem pisama). To je za njega, bivšeg ratnika, porazno. On ne razumije takvo društvo koje je to dozvolilo, a i ponižavajuće je istovremeno da bivši ratnik dolazi na takav način za direktora. Tako pisac, prikazujući lik Danila Lisičića, kritikuje neke negativne pojave u našem društvu.

No, i Ćopić i Sušić pišu na klasičan[16] humorističkosatirički način, govoreći o stvarima direktno i jasno. Međutim, poslije rata po-

---

[15] anomalija – odstupanje od pravila ili zakona, nepravilnost.

[16] klasičan – dolazi od riječi klasika – umjetnost i kultura starih Grka i Rimljana, pa se, shodno tome, upotrebljava ta riječ za savršena književna i

javilo se i nekoliko bosanskohercegovačkih pisaca koji o anomalijama u ljudskom životu govore indirektno,[17] nastojeći da pojave karikiraju, da stvore čudne situacije i likove koji djeluju izvitopereno, čak nevjerovatno i neshvatljivo. U pripovijeci Rista Trifkovića *Samo jedna bubuljica* susrećemo se sa jednim takvim likom. To je neki službenik iz »Opšte Kartoteke Sumnjivih«. On vodi prazan usamljenički život, stalno misli o bubuljici na nosu. Pisac ga ironično karikira[18] i mi gotovo kao da prisustvujemo preobražavanju ljudskog lika, usljed te koncentrisanosti na sebe, u neko čudovište. Pisac govori o tome kako se on prosto zaljubio u bubuljicu: za njega je ona nešto kao žena, što je sve nevjerovatno. Ali je baš u tome smisao karikature. Čak i njegovi snovi, prouzrokovani grozničavim razmišljanjem o sebi i svojoj »ljubavnici« bubuljici, znače piščevo karikiranje jednog nenormalnog ljudskog života. U skladu sa takvim ironično-sarkastičnim[19] prikazivanjem deformisanog čovjekovog bića jeste i smrt ove karikature od čovjeka. Umro je zato što je bubuljica operacijom odstranjena. A to znači da taj nesrećni činovnik nije imao više čim na sebi da se bavi. Drugim riječima, iz ove naizgled sumorne priče mi izvlačimo jednu sasvim pozitivnu poruku, koja znači i piščev kritički odnos prema stvarnosti: ne treba se baviti samo samim sobom, već se povezati i sa okolinom i naći neki smisao i u nečem što je van nas samih.

Ne tako oštro, ali uvijek sa primjesom ironičnog gledanja na deformacije porodičnog života, pišu prozne radove i mlađi bosanskohercegovački pisci, i u njihovom pisanju prisutna je uvijek izvjesna ironična distanca. Oni nastoje da za predmet svojih pripovjedaka izaberu neki sasvim jednostavan događaj, u kome nema ništa nevjerovatno, i da upravo ironičnim preobražajem situacije stvore utisak

---

umjetnička djela; pridjev klasičan odnosi se na stare Grke i Rimljane i njihova djela ili znači nešto što je opštepriznato; ovdje upravo to znači: opštepriznat i uobičajen način prikazivanja stvarnosti pomoću šale i ismijavanja.

[17] indirektno – suprotno od direktno, tj. posredstvom nečeg drugog.

[18] karikirati – to je glagol koji dolazi od imenice karikatura – opis ili crtež koji prikazuje nekoga ili nešto namjerno unakaženim i smiješnim; karikirati znači, prema tome, prikazati nekoga namjerno smiješnim, tj. izvrći ruglu pretjerujući u isticanju smiješnih crta.

[19] sarkastičan – pridjev dolazi od imenice sarkazam – zajedljiva pakosna šala, tj. vrsta krajnje zajedljive ironije; sarkastičan znači krajnje zajedljiv i pakostan.

neke čudnovatosti i često nerazumljivosti. Sead Fetahagić u pripovijeci *Dugo kratko vrijeme* prikazuje poslijepodne dvoje mladih supružnika. Ukazujući na monotoniju njihovog života, on priča kako je muž otišao da kupi cigarete i nije se vratio, a žena riješila da se uda za bivšeg prijatelja oficira. Na kraju, nakon mnogo godina, on se vraća i nosi kupljene cigarete. To je, bez sumnje, ta vrsta ironične igre[20] koja piscu omogućava da u vidu šaljive priče o običnim stvarima stvori gotovo fantastičnu priču[21] iz koje možemo da pročitamo i lažnu pozadinu tog na izgled sasvim normalnog i običnog načina života.

Isto tako i Nedžad Ibrišimović u priči *Događaj* ironično govori o ljudskoj težnji da se obavezno doživi nešto novo, da se pronađe neki »događaj« koji će uzbuditi. Zato on, kao što to inače čine pisci satiričkih i ironičnih djela, iznalazi situacije i ljude koji djeluju gotovo neprirodno. Ovdje je to u priči *Događaj* jedna grupa mladića na čelu sa Asimom Šamilom. Oni su pronašli u vagonu usamljenu Gospođu, koja treba da rodi vanbračno dijete. Počeli su da je opipavaju, ponašajući se kao lutke: za njih je ona ubrzo postala »događaj«, a ne žena, i oni su riješili da »događaj« čuvaju i njeguju, kako to čine ljudi čiji je život prazan, pa neprekidno čuvaju neku sliku ili uspomenu iz prošlosti. Sve što je pretjerano na kraju postaje smiješno. A pretjerano je zato što se hoće imati nešto po svaku cijenu. Stoga se u ovoj priči susrećemo sa jednom fantastičnom situacijom: ta Gospođa počinje da pljesnivi. Jasno, tako što je u stvarnom životu nemoguće, ali pisac ovdje govori indirektno o stvarima. Za nešto što se dugo čuva i njeguje mi i kažemo u svakodnevnom govoru da se ubuđalo. Zato je i pisac ovdje htio to da kaže, ironično ukazujući na ljudsku težnju za novim i njegovanjem onoga što se doživjelo: da im se to ubuđalo. I vjeran tim neočekivanim i čudnim obrtima, on će na kraju saopštiti da se žena porodila, a to na mladiće više neće djelovati: žena je postala opet nešto normalno, a ne više »događaj«!

Tako vidimo da se humor, satira i ironija ogledaju u djelima današnjih bosanskohercegovačkih pisaca na razne načine. A način

[20] ironična igra – ironično poigravanje nečim, tj. takvo ismijavanje nekoga da to liči na poigravanje s njim.

[21] fantastična priča – fantastičan znači nevjerovatan, neobičan, maštarski; priča koja sadrži neke nevjerovatne i neobične događaje pune mašte zove se fantastična priča.

koji primjenjuju najmlađi pisci među njima, nov je, kao što ta proza u cjelini predstavlja, nastavljajući se na ovu, nešto novo u odnosu na predratnu. A u čemu se to »novo« ogleda, bilo je riječi na početku i moglo se vidjeti iz analize njihovih odabranih proznih stranica.

Radovan Vučković

TRAŽENJE, LJEPOTA, SMRT

ĆAMIL SIJARIĆ

BUNAR

Voda je sva krenula naprijed, zatalasala se – bistra, široka, i u njoj se zaljuljao crven mjesec, i kraj njega zvijezde, crvene i one, duboke. Vjetar je duvao kroz travuljine, širok i blag, povijao ih tu nad vodom, među njima jedan cvijet, bijel, pod zvijezdom. Zabodeno u toj vodi, golo i samo, i nekako strašno u pustoj noći i tim travama, ono isto dijete koje se Džimširu i prije javljalo, ovako u snu, stajalo je i sada sa šipkom u ruci, i prijetilo: ne da ono vodu, do samo ovako, u snu, da je vidi pod tom travuljinom. Jedan talas, velik, zasukao se pravo od tog djeteta, ispod šipke njegove, i sav plav, od zvijezda, skočio pravo Džimširu na prsa da ga poplavi, u toj noći punoj travuljine, i vode, nad kojom se ljuljao cvijet – bijel. On je stigao da čuje samo smijeh djeteta, i da vidi njegove oči – strašne od sjaja, i velike, kako ga gledaju kroz taj smijeh i kroz tu vodu, dignutu svu gore – i skočio iza sna, sav prestravljen, i mokar od znoja. Gledao je u mrak i vidio ženinu bijelu košulju, crnu glavu ženinu na jastuku, do nje djecu, i dolje, u ćošku, šaren ženin sanduk, i kroz prozor granu drveta. Drhtao je, jer talas vode i sada je, dok on sjedi tu, budan, na dušeku, očiju širom otvorenih, jednako išao pravo na njega, i da nije vidio tu ženinu glavu i taj sanduk, on bi ciknuo, vrisnuo bi izglasa, od te strašne vode i djeteta u njoj, a ovako stišao se, držao se rukama za čelo, slušao konjsko grickanje zobi, dolje u izbi, pod patosom, koje ga sasvim rastriježni od sna.

Sjedio je skrštenih nogu, glave oborene i teške, i sad, u tišini, uz to konjsko grickanje zobi, mogao sasvim dobro da ču-

je kako tamo, u drugoj sobi, njegov brat Sejdul broji pare, i da dobro vidi kako te pare propadaju nekud između prstiju, bježe, i više ih nema, ostaje samo pust glas bratovljev, i prazna ruka. Ni do čega Džimširu više nije bilo – ni do kuće, ni do trgovine, ni do te crne ženine glave, potonule u bijeli jastuk, tu pokraj djece – jer snovi o vodi odronili su ga, izjeli sasvim, i legne li samo, spusti li samo glavu na jastuk, na torbu, na travu, ona je tu, valovita, omeđena travom, u njoj dolje nebo i zvijezde, na njima cvijet – bijel.

Leži ta voda negdje pod zemljom, a gdje – to se Džimšir pitao stalno od kad mu se počela da javlja, ovako u snu, i od tada on nema mira, ni pameti, niti zna za kuću i za ženu, zna samo za svoju karavanu[1], žednu, umornu, koja stalno gazi kroz suhu Pešter, i kojoj se on vezao za rep još onda kad je bio momčetom. Išao je on tako za konjima, mrtvim od žeđi, po cio dan ljetni – žedan i sam, i svi bi, i on, Džimšir, i ti konji pred njim, plazili suhe, krvave jezike, kroz cijelo Ugljansko i Melajsko polje. I zna za tu vodu što je gleda u snu, negdje pod zemljom u suhim poljima, niz koja ga stalno vuče karavana.

Jednom je, tako, za karavanom, noćio u suhom Melajskom polju, u tvrdoj travi, pod divizmom, i noću čuo pod zemljom vodu, kako klokoće, javlja mu se jasno: evo me tu, duboko dolje ispod ove suše – ili je to bio samo san jedan. Od tada ga ti snovi stalno muče i stalno vodi jedna misao: da kopa zemlju, da vodu traži, dok ne umre. Našao je vještake, dao im pare, prošli oni svud Melajskim poljem, gledali zemlju, mrvili je prstima, kidali travke i žvakali, i najzad rekli: sve je uzalud, nema vode tu nigdje, ne traži je.

---

[1] karavana – povorka robom natovarenih kola ili konja.

A vode su u snu stalno dolazile, i u njima to golo dijete, i taj cvijet – bijel, i plašile ga svojim talasima, velikim, koji su išli pravo na njega, na njegova prsa, da ga potope.

Išao je od tada kao sjenka – zanesen tom vodom.

Njegova snaga počela je da kopni, od tog stalnog suhog lutanja sa karavanom kroz ta duga polja – Ugljansko polje i Melajsko polje, i od tih stalnih snova o vodama, i danju i noću, čim glavu spusti na jastuk, na torbu, na travu.

Nije vjerovao vještacima.

Ni svome bratu, koji mu se smijao i bojao se da on ne poludi od tih snova i te karavane, žedne, pred njim, niz polje. Ležao bi tako nasred trave, s uhom privijenim uz suhu zemlju, i slušao – ali se voda nigdje nije čula, do ono jednom, kad je ležao pod divizmom, noću, s mjesecom gore na vrhu neba, s karavanom privezanom za plot. On je razmišljao: voda bi se tu morala naći, duboko, pod zemljom, jer cio ovaj kraj pešterski nema nijedne tekuće vode, do izvor pokoji, i to malen, iz kamena, koji ljeti ispije sunce, isušu vjetrovi. Pobjegnu tada odatle ptice, i na suh pijesak, ispečen suncem, popadaju mrtvi leptirovi. Karavana tu ipak zastane, kraj suha izvora, i dvori – oči konjske gledaju suho, gubice dotiču suhu ploču, znojava tijela od nešta zadrhte, osjete studen od vruće žeđi, od znoja, izgube snagu sasvim, u tim poljima. Da je mogao, on bi nekud pobjegao, iz tih polja, u kraj drugi, vodan, zajedno s bratom i djecom, da ne gleda ta mučenja konjska, na tim golim suhim ledinama, da svemu tome jednom kaže: idi, bijedo. Ali ne može, jer ne daju mu ti snovi o vodi, i odluka što ga svega ščepa, za gušu, za prsa, za živac svaki – da traži vodu u tim poljima, da kopa zemlju, duboko, dok ne umre. Nađe li je – on će biti srećan: karavana više neće žednjeti, ni on, ni putnik, ni ptica.

Od tada ga snovi hvataju sve češće.

Tako, u snu, najednom, nasred polja izraste žena, pravo iz zemlje, bijela sva, visoka, diže se gore i sve je tanja, dok je on začuđen gledao, ona se obrete sva u vodu, u bistar mlaz vode, pjenušav, visok, koji poslije otiče poljem, niz divlje trave, pod suncem. Stane karavana pa pije tu vodu, i on je pije, i pije je ptica, i vuk. Da poludi. I on i oni kojima to priča.

Osvanuo je tako sjedeći, kraj ženine glave na jastuku, i glava dječijih, gledajući u sanduk i slušajući kako dolje u izbi zoblju konji. Cijelo vrijeme on je razmišljao: gdje da kopa zemlju i traži vodu, koliko duboko i kojim parama, jer pare su bile sve u brata. On ustade i pođe k njemu, u drugu sobu, da mu ispriča šta je naumio i da se isvađa sa svojim bratom, koji je bio škrt na pari. Prolazeći uskim hodnikom, koji je dijelio dvije sobe, i iz kojega se, kroz otvoren prozor, mogao da vidi cio Novi Pazar, on ču kako dolje šumi voda, kraj vodenice, i još jednom se zareče u sebi da neće bratu popustiti nego će još danas kopati zemlju, tražiće vodu. Njegov brat Sejdul još je spavao. Otvarajući lijeno oči, koje su svu noć gledale u pare, i tarući ih blijedim prstima, koji su svunoć te pare brojili, on odmah pomisli da će i sad Džimšir da mu priča svoje lude snove, i jutros htjede da ga otjera. Ali on ne poče jutros o snovima, nego o novcu, i priča ispade tako strašna, da Sejdul skoči pravo na noge i zagleda se bratu u lice, kao da hoće da ga oplače, jer je poludio. Džimšir je stajao sasvim mirno, zagledan tamo, preko brata, u ono dijete i onu vodu, i u vodi silnu travuljinu, i odluči da ne popusti, ma koliko Sejdul kukao za novcem. To što je Džimšir rekao bratu, značilo je propast trgovini, koju su dotada zajedno vodili – stariji Sejdul držao dućan, a mlađi Džimšir išao s konjima, vodio kroz Pešter karavanu, dvaput u nedjelji, otud i odovud, i uvijek žednu.

Iako mlađi, Džimšir je od brata izgledao stariji – hodio je tromo, korakom odnekud uvijek jednakim, gledao u zem-

lju i preda se i onda kad hodi tu po gradu, jer se naučio tako za konjima. Brijao se rijetko, i to samo onda kad ga, tako ponekad, natjera žena – da takav, čupav kao jarac, ne izlazi na pazarski sokak, među svijet i prijatelje.

Jutros je pred bratom stajao čupav, i njemu ga od srca dođe žao, gledajući ga tako jadna, i sada, eto, bez pameti. I malo, pa se sva kuća dade u kuknjavu, jer će se braća dijeliti, i jer karavana, i Džimšir za njom, više neće gaziti kroz Pešter niti sa Bihorom trgovati. Žena Džimširova bila je najgora. Udata za njega prije deset godina, ona je bila željna svoga muža, jer zbog toga njegova lutanja ona je rijetko bivala sa njim – onda samo kad se vrati s puta, kaljav i umoran, i uvijek čupav, da prenoći samo i rijetko dani, nemajući vremena ni toliko da se ispava i račune svidi. Ona mu je zborila da će pobjeći i da će mu kuću ostaviti, i djecu, jer je ovako kao i bez muža, a jutros se na to i zaklela, kroz plač i vrisak, ako se samo odvoji od brata i zakopa gore u ta suha polja, gdje će izgubiti sve što ima, imanje svoje i svoj život, da najzad gladan pođe po svijetu, i on i djeca mu.

A on je vidio samo vodu, i samo mokru travuljinu, i nad njom cvijet – bijel. I samo je jednu riječ rekao, i to bratu: da se podijele ako ne da pare.

Tri je dana kuća Sejdulova bila tužna kao da je iz nje ispraćen mrtvac. Bio je tužan i sam Džimšir, i ni s kim nije govorio, do sa svojom djecom, držao ih je stalno na koljenu i pričao im o Duridanu, a pri tome mislio na vodu, veliku, negdje pod zemljom, gore u suhom Melajskom polju, kud provodi žednu karavanu. Od nje mu je ostala samo polovina, od karavane; petoro konja, i prazni sanduci, i džepovi puni para.

Za njim je kroz grad trčala žena onda kad je kupio ljude da mu u polju kopaju bunar, i da je samo ponečem smjela, ona bi glasno zapomagala da se ljudi ne primaju posla, jer

njen je muž sasvim poludio, ali je očaj ipak odavala mahanjem ruku i čupanjem ruha, javno, na čaršiji, pred tolikim svijetom. Oni što su čuli koliko plaća, i šta će imati da se radi, ostali su na mjestu kao ukopani, i samo svoje bečili oči, od čuda dvostruka, jedno zbog nadnice koja je velika, a drugo zbog posla koji je lud. Gledajući ga i slušajući, onako čupava i zanesena, tu pod jablanom, na čaršiji, mnogi su mu u sebi otpjevali pjesmu sa žaljenjem: zbogom, tugo. A Džimšir ih je jednako zvao, i dvostruko digao nadnice, ostavljajući utisak očajan: da moli ljude da se prime posla koji mu se i samom čini mahnit i lud. A kad su se ljudi stali da javljaju da će mu ipak kopati tu zemlju, i to ne zbog toga što će naći vodu, jer u to niko vjerovao nije, nego zbog toga što dobro plaća i što će se u njemu nešto popraviti kad ostane bez para i vidi propast, on je opet, tu nasred čaršije, vidio ono golo dijete, zabodeno tako u vodu, a oko njega mokru travuljinu i cvijet – bijel.

Kuća ga je s kuknjavom ispratila – pred tim radnicima, koji su se smijali, pred lopatama i trnokopima, pred svojim konjima s tovarima hrane – na čijem je čelu, jašući danas prvi put na sedlu, išao Džimšir, mahnit od radosti, kao da za sobom vodi jaz vode. Kroz tupu jeku kopita, i muklo režanje trnokopa, privezanih za konjske samare[1], on nije čuo kletvu svoje žene da će otići svojoj braći, i kuću njegovu ostaviti mu da propadne, i pri tome plakala uz zvek željeza na samarima.

Tako je te sušne godine, prije no što će balkanski ratovi, po ljetnjem danu i prašini, Džimšir Tuhovac, iz Novog Pazara, izašao u Pešter da traži vodu, u sušnu polju gdje niko pametan nije držao da ima vode.

Radnici su kopali cijelo ljeto, i cijelo ljeto Džimšir im plaćao, nimalo tužan što pare troši i što od toga koristi nema,

---

[1] samar – drveno teretno sedlo koje se stavlja na tovarne konje.

jer još ima i polja i para, i jer se još u snu pojavljuju vode, i oko njih guste travuljine, i nad njima cvijet – bijel.

Melajsko se polje obrete u džombe. Sve jednu rupu iskopaju – duboku, široku, crnu, pa je opet zagrnu zemljom, i počnu drugu tamo gdje Džimšira odsiječe pamet da bi tu voda morala biti, jer je baš te trave vidio u snu, i baš tako dolinasto mjesto. A trava mnogo, i dolina mnogo, i on po njima hodi izgubljeno, i čini se nigdje neće stati dok ne naniže bunar do bunara, ili ne naiđe na živu vodu, iznenada, kao u snu. Za njim se pomjera i sva ta gungula: radničke staje i kuhinje, i ona mučna dosada ljudi koji rade posao glup, i u kojem ne vide smisla, sem to jedino što primaju nadnice, i to uredno, na vrijeme, svakog petka čim izgrije sunce.

Džimšir je pare davao od srca, i samo bi se tada osmjehnuo kad ih stavlja radniku na ruke. To bi radnike pomalo zbunilo, jer su zbog nečega vjerovali da para data slatko i veselo, neće nikad otići uzalud, i trunka nade, baš u tu vodu, prosjala bi negdje u dnu duše, i s prvim kopanjem već se ugasila. Postajao im je taj čovjek čudan, i sve čudniji što više blijedi, što čili, polako a stalno, kao da ga jede sama ta zemlja koju kopa. On se nekako saživio s tom zemljom, tako crnom i suhom , on žut sav, lak, ona golema, teška, bez kraja. Leži on po njoj, sjedi, privija uho dolje među trave, ili noću gleda u nebesa, u zvijezde, a, u stvari, vidi opet zemlju, tu pod leđima, pod travama. Zborio je malo – samo ljudima kad se pozdravlja, i činilo se da nema ni kad od tog stalnog gledanja u zemlju.

Svako kopanje novog bunara unosilo je u njega radost. A zatrpavanje već iskopanog nije ga mnogo žalostilo. Nikad nije postao očajan, niti mu je posao dojadio. I činilo se upravo tako kao da drugog posla i nema i nikad ga ni imati neće – do to kopanje crne tvrde zemlje, tu pokraj džade karavanske,

na čemu će ostati do smrti. Tako su zborili svi tamo na džadi kad bi zastali da vide radove. Ljudi su ga žalili.

A žena njegova, u Novom Pazaru, nije prestala da sanja snove – u kojima joj njen muž Džimšir, lud potpuno i mokar sav, gologlav i bos, i raspasan, izlazi pred oči i ruga joj se što nije otišla svojoj braći. Zanesen traženjem vode po poljima, on je rijetko silazio kod nje, a kad bi sašao, bio je ćutljiv i izgubljen, kao da više nikom ne pripada, ni toj ženi ni toj njenoj djeci, do samo gore tim poljima, i tim radnicima što ih kopaju. Sada je bivao još čudniji, i sav je zemljom mirisao, nekim travama teška zadaha koji bi dugo ostao u kući, u postelji njegovoj i kosi dječijoj. I gledao je samo dolje, u šaren ćilim i dječje noge, i vidio samo ono golo dijete, oko njega vode i travuljine, i nad njima cvijet – bijel. U čaršiju nije izlazio, jer bi mu se rugali i smijali – a prijatelji njegovi žalili ga i odvraćali od luda posla, koji će ga dovesti do prosjaka, i njega, i ženu mu, i djecu. Uzeo bi pare i vratio se – da opet sjeda među trave, sve žući, bljeđi, sam i nijem.

Jednom je i Sejdul izašao da vidi šta li mu to brat gore radi. Jašući na konju i vrteći glavom, on je obišao redom sve jame, one otvorene i već zatrpane, i za bratom plakao kao da je mrtav. Vidio je svu njegovu propast. U razmacima, ne rijetkim, svuda tamo gdje je kopana zemlja, crnjeli su se krupni lišajevi, na inače zelenoj ledini, kao da je neko, džinovskim stopama, gazio tuda po tvrdom polju, i još mnogo ima da gazi, i da za sobom ostavlja stope – uvijek suve.

Prišao je bratu pod slamnu staju, u kojoj je ležao i sjedio, na krevetiću spletenu od pruća, i šutio sa njim dugo, gledajući u svoju obuću. Džimšir u zemlju. Prvi je gledao u strašnu bijedu koja će mu brata zadesiti, a drugi, Džimšir, ono golo dijete, i one mokre travuljine, i nad njima cvijet – bijel. Nijesu imali ništa da zbore, ništa da jedan drugome požele, sem

toliko samo da se uzgred vide, ovako šuteći, gledajući preda se.

Zborili mnogo nijesu ni prije, sem toliko dok svide račune, a danas nemaju ni tih računa, nego svaki ima svoj posao, jedan da u gradu vodi trgovinu, drugi da ovdje prevrće zemlju.

Ipak mu je Sejdul najzad rekao da mu je posao sav uzaludan, i da je vidio da tu vode nema – zalud troši i sebe i ljude, a on mu kratko odvratio da mu na konju nije stegnut kolan, neka to vidi, preče mu je.

Na tome im se i svršio susret, prvi poslije njihove diobe, i brzo pao u gluh zaborav, kao da se nijesu ni sastajali. Posljedica toga ipak je bilo, i to loših, koje Džimšir, uz svu upornost i nastojanje, nije mogao da otkloni – naime, radnici, videći da u rad koji radi ne vjeruje ni sam brat Džimširov, i sve to kopanje, dosadno i mučno ionako, postade im sada odvratno, i u njemu oni sami glupi i smiješni, jer čine ono što mudar ne čini – idu za pameću jednog čovjeka za koga svak veli da je poludio. Neki odmah pokupiše alat i odoše kućama, pošto u petak, po izgrevu sunca, primiše isplatu Džimširovu, uz onaj njegov veseo osmijeh, koji se jedino mogao da vidi tada, u petak, kad radnicima izdaje nadnice. Druge on zadrža – time što im povisi nadnice, i iznajmi nove radnike.

Ova stvar ga – odlazak radnika, nimalo ne zbuni i ne uplaši, jer Džimšir Tuhovac je ovaj svoj posao gledao kao i karavanu – ići će on za njim polagano, korakom jednakim ali stalnim, kao što ide za karavanom, koja nikad nije zastala niti ikad put promijenila otkad joj se on svezao za rep. On se navikao da na kraju puta, koji se ponekad činio beskrajan, osjeti sreću pobjedničku, i dolje u gradu, noću ili danju, po zimskom mrazu ili ljetnjoj žezi, uplovi sa svojim teškim tovarima, koje je vodila njegova ruka. I sa ovim kopanjem stići će

na kraj – tvrdo je u to vjerovao Džimšir, a kraj, taj će biti samo voda, treba joj ići, duboko, pod zemlju.

I Džimšir Tuhovac je išao tim putem, i za njim su stope ostajale: crne, veliki lišajevi uz polje, kao guvna. Strast mu postade to traženje vode, i uživanje neko tiho, onako kao kad čovjek hodi, sam, polako, i zna kud ide, ima cilj svoj, i sve mu je bliži. Pri tome on na sve zaboravi, dolje u gradu na ženu i kuću, a prije toga na samog sebe – i zapusti se nekako strašno, sav zakosmati, uzeleni od trava, ucrni od zemlje. Takav je gazio po ledinama, takav ležao u travama – uočljiv samo onda kada stoji, jer je bio sav kao trava, kao zemlja.

Svi su mislili da ti glupi radovi neće trajati dalje od jeseni – srešće se do tada Džimšir s pameću. A on baš tada, u tu jesen, smisli nova i dublja kopanja, i nadnicu nimalo ne smanji, iako su dani bili kraći.

Radove su prekinule jesenje kiše, i Džimšir se, sav kaljav i čupav, vratio u grad s radnicima, naoko ni tužan ni uznemiren što nije uspio da izvadi vodu. Kao da je on na vojni bio – takav je Džimšir izgledao po povratku sa pešterskih polja: zelen i blijed, i mršav, satrven brigama i lošim življenjem, ali neveseo nije bio, ni tužan, no nekako upravo onakav kao kad se vraćao sa svojom umornom karavanom – to jest ćutljiv i nečim zanesen; tom vodom i travom, svom mokrom, nad kojom se dizao cvijet – bijel.

On takav ostade cijele zime.

Ali više niko nije držao da je on ćutljiv i zanesen zbog toga što vodu nije našao, nego što je sad sasvim propao – ostao bez novca.

Bila je ta zima snjegovita.

Planinom se nije putovalo. A s karavanom baš nikako. Pa ipak se Džimšir usudio i jednoga dana pošao s konjima, ali se vratio sav premrzao, slomljen i bolestan, i zatim dugo bolovao sa izgledima kao da se neće više ni dići na svoje no-

ge. I baš tada, dok je bio u vatri, najviše su ga morili snovi – sve neke vode, velike vode, potekle iz svakog njegovog bunara, i sve neke trave, mokre trave, i nad njima cvijet – bijel. Budan opet on je očima, zabodenim u tavan od šašovaca, gledao sebe i karavanu, tu, pred sobom niz tvrdo polje, i u tom polju on skreće nadesno, ne mnogo, jedva jednu stotinu koraka, i tu na česmama poji karavanu, i voda mu sve teče oko nogu, sve po nekom bijelom kamenju, nad kojim se roje leptirovi.

Brat Sejdul mu je dolazio često, i šutio dugo uz njegov dušek. Pošto bi se nagledao brata, i brat njegov gore šašovaca, on je odlazio. Jednom je ipak pitao Džimšira ne sanja li više o vodama, a on mu nije htio da kaže da će na proljeće opet kopati.

I s prvim proljećnim maglama nad gradom, žut od bolovanja i iscrpljen, Džimšir je opet stao da skuplja ljude, a žena njegova stala da kuka pred bijedom u koju je vodi muž. I kad bi to išlo, i kad bi to smjela, ona bi onakva – grlata i jaka, stala na čaršiju, odmah kraj jablana, i vriskala bi, zapomagala da što je muško i što nju čuje skoči i uhvati njenog muža, jer sasvim je skrenuo s uma, prevrće polja i ledine, i kuću svoju hoće da uništi – aman. Ovako, ona se samo jela u sebi, i kukala u šake, i noć cijelu plakala nad djecom, kraj jastuka, na koji joj glava nije padala, ni u dvije noći. Njemu nije smjela ništa da kaže otkad mu je ono kazala lani: da će mu kuću ostaviti, i djecu da će mu ostaviti, i braći otići, pa slagala. Otkad je počeo da računa troškove, i brigu brine otkud će i kako učiniti tolike pare, on je često gledao u njen fes na glavi, opšiven do pola dukatima. Džimšir Tuhovac prodade konja, uštavljene kože i grdan vosak što ga pripade pri diobi s bratom, i ne rasu ženine dukate. Za sada se svršilo sve na tome što ih je Džimšir samo prebrojao i pitao u gradu koja im je ci-

jena. Pred put svoj gore u pešterska polja, on pregleda sve po svojoj kući i više ne nađe ništa vrijedno za što bi se mogla otkinuti para. Ni za čim nije zažalio – jer sve su to bile smrtne stvari, vijeka kratka i ništavna, a vječan je samo put pešterski i karavana koja njime gazi – i vječna će biti ta njegova voda, a ona mu se i sada u snu javlja, i sve neke mokre travuljine, i nad njima cvijet – bijel. Kopanje je počeo uz te magle proljećne, kroz koje Džimšir izađe tajke, tako ga u gradu niko ne opazi, i ne isprati, do jedino njegova žena svojim kukanjima, sad nešto glasnijim, jer je bila magla.

Na polju pustu, presječenu putem s kraja na kraj, po kojem su rasle prve trave i prvo cvijeće, i čučale magle nedjeljama – desno od puta, više jama zatrpanih lani, izrastoše iz zemlje crne staje, sa dimom gore, i opet se zacrnje prevrnuta zemlja, na ledini što se zelenjela. Kopalo se lijeno, kao iz bijede, i umaralo vrlo brzo, jer niko ne shvaća to što radi, niti u tome vidi kakva smisla.

Liježući po mokroj zemlji, i ostajući dugo s uhom u travi, Džimšir se prokašlja, i slab i onako od zimušnje bolesti, požutje brzo i ucrnje, gore nego lani. Slušajući ga tako kako kašlje, i gledajući ga kako žuti i crni, radnicima se i on, i posao njegov, učini tužan i žalostan, i da svim tim sam đavo upravlja.

Sada je mogao svak da vidi da se i život Džimšira Tuhovca, i kesa njegova u njedrima, brzo svode na sve tanju žicu, i da dugo nijedno neće istrajati, i čim se prekine samo jedno – prekinuće se i glupi radovi, i ostaće o njima samo priča.

Zapadno od polja Melajskog crne se šume. Na vrhu planine, prema nebu, te šume se čine kao češalj. Tamo su se prvo iščešljale magle, pa niski oblaci tjerani vjetrom, pa najzad počele guste kiše s tamom, tjerajući niz polje putnike kao prutom. Ta kiša potraja cijelu nedjelju, i voda ispuni iskopa-

ne jame, prekinu radove. Staje i busare[1] prokapaše, ljudi se nagrčiše oko vatre, nažmirkaše u ljutu dimu. Sa svoga kreveta, ispletena od pruća i dignuta visoko od zemlje, savijen u klupko i umotan u jorgan, Džimšir bi dugo gledao u kišu ne misleći ništa i ne ljuteći se što ta kiša nikako ne prestaje – i tako bi, u stavu sjedećem i sav u jorganu, i zaspao, očiju napola otvorenih – snom zečijim, da je teško bilo pogoditi kada spava a kada je budan. Ustao bi samo kad je obrok – i radnici bi tada vidjeli da on na tom pruću i u tom jorganu spava obučen i obuven, da mu je glava sva začupavila i krv iz lica sasvim pobjegla, pa postao bijel i providan kao džam. Vlaga ozdo i kiša ozgo – jer busara je prokišnjavala, ispiše iz njega svu snagu i zdravlje i načiniše ga pravim bolesnikom, kojem su dani odbrojani. Pa i takav, kroz rosu na travi i kroz maglu, kašljući stalno i kišući, on bi poslije svakoga ručka obišao jame i gledao koliko se u njima napunilo vode. Ono što je Džimširu Tuhovcu, još kod prve kiše palo u oči, biio je da zemlja nije svud jednaka, da neke jame dobro drže vodu, a neke je sasvim propuštaju, iako se zemlja, kad se okom gleda, činila svuda jednaka i ista.

To ga je zbunilo.

Dugo bi stajao nad tim praznim jamama i razmišljao otkud je to – i sam sebi davao odgovor: tu je zemlja rjeđa, tamo je tvrđa – drugo ništa ne može da bude.

Tamo, preko brda i planina, lomili su se polako oblaci, otvarali bunarevi vedra neba, i kroz njih se probilo sunce. A sutra je osvanuo dan čist, nad poljem koje je bilo sve mokro, bijelim maglama poprskano. Lijeno i bezvoljno radnici su opet stali oko jama, i stajali su dugo, grijući se sunca poslije kiše, pod kojim se sa trava dizala para, vruća i slatka. Čekao ih je posao do očaja kaljav, i niko mu nije mogao da priđe. A

---

[1] busara – koliba, zemunica pokrivena busenjem.

Džimšir je bio čovjek takav – nikad on nije tjerao radnike da rade onda kad im se ne radi, pa je i sam stajao na suncu, i ostao tu dugo, šuteći. Jer na silu ne može se ništa – držao je Džimšir Tuhovac – ni voda naći, ni radnici tjerati, nego u tome treba naći korak, onaj sitni a odlučni korak kojim je išao za karavanom i uvijek stizao kud je htio. Toga dana Džimšir je rekao da kopaju samo suhu jamu, onu što je vodu propustila, jer on je držao da ta voda pod zemljom mora da ima i svoj otok, i htio je da ide za ńjom. Radnici su se samo zgledali, i nijedan ne sađe u jamu, jer nešto luđe od ove odluke nijesu mogli zamisliti. Cio dan su sjedili na suncu, sušeći svoja iskisla ruha i pričajući dokone priče – gledajući pokatkad Džimšira kako i sam sjedi uz staju, ni trunke jedne ni ljut ni zabrinut što ne rade, kao da je sve to on predvidio, i da baš tako treba i da bude.

Sutradan je osvanuo petak, i on im rano, u izgrev sunca, kao i uvijek, isplatio nadnice za cijelu nedjelju, tako da je sve to izgledalo kao kakva čudna dječija igra, u kojoj ipak neko propada – on, Džimšir. U toj igri, na tvrdoj ledini, on jedini nije bio priseban – bio je izgubljen i zanesen nečim: tim snovima o vodi, negdje pod zemljom, oko koje su grdne travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet – bijel.

Od toga drugoga dana poslije kiše radnici su kopali samo u dubinu, i grdna zemlja, izvučena gore na travu, zacrvenje se na zelenu polju kao rana. Niko nije znao gdje će se stati, ni gdje započeti nova jama, jer to – činilo se – nije zavisilo ni od čije pameti, do jedino od volje čovjeka kojega sam đavo za ruku vodi i uči ga kako će propasti.

I što su te jame bivale dublje, i broj njihov rastao uz polje, kesa Džimširova bila je sve tanja, tako da on oko pola ljeta prodade najzad i ženine dukate pošto se ona nakuka za njima, i on našutje pred njenim krilom, postiđen, i kriv, i zanesen, zagledan u vode i travuljine, i nad njima cvijet – bijel.

Nikad se Džimšir Tuhovac ne rastuži za parama, ni za tim ženinim dukatima, a niti mnogo obradova – kad mu u dva maha njegovi radnici javiše da čuju pod zemljom vodu, i zakleše se svojom djecom, ali se oba puta prevariše.

Sjedeći tu u svojoj staji, žut, bolestan i čupav, on se od svega u svome životu najradije sjećao karavane, a ta sjećanja bila su svijetla, puna puteva i konjskih kopita, i sad eto umire, polako, zbog te iste svoje karavane, tražeći joj pod zemljom vodu.

Izlazeći iz svoje staje, poslije prevruća ljetnjega dana, Džimšir Tuhovac osjeti nemoć u nogama, i nije mogao da ode do novog bunara i posluša čuje li se voda, jer su se radnici opet kleli djecom da je čuju, pa sjede, blijed, i crn, i tih, zagledan u brda u daljini, niz koja je, kroz sklopljene oči, vidio samo tešku karavanu, i čuo joj bronzu, suhu, žednu. Cijele večeri mislio je na vodu, sjedeći tako uz kolibu, bez nogu i snage, stalno kašljući i slušajući kletve u djecu da se voda čuje.

Poslije vrućina noć je bila hladna, i Džimšir se osvježi, tako da je mogao svu noć slušati lajanje pasa u dalekim selima, i misliti da laju na karavanu.

Ražalošćen zbog svoje bolesti, on pomisli da ga oni lažu, i da niko dolje nije čuo vodu, i odluči da sam sađe u bunar, ovako bolestan, čim svane, i može biti da dolje i umre.

Džimšira Tuhovca spustili su u bunar na konopce da se uvjeri u to što su čuli, i on se dolje, na dubokom krugu žute zemlje, prvo iskašlja i izječa držeći se rukama za čelo i prsa, a poslije privi uz zemlju uho, zažmuri, i vidje odmah mokre travuljine, i nad njima cvijet–bijel, onaj iz sna. On se i sad, pred vodom, koju je dobro čuo u zemlji, osjeti isto onako usamljen kao kad je išao za karavanom i sanjao snove o vodi, jer je vidio da umire, naglo, u tom polju kraj vode, i da za njim ništa ne ostaje do ta voda i ta karavana. Slušao je dugo,

žmureći, s jagodicama na studenu busenu, i dobro čuo dolje klokot vode, čini se jak, dolazi odnekud i nekud bježi, neviđen i nečuven, a stvaran, i živ, i tu blizu, pod uhom. Nikakvu drugu radost ne ispolji Džimšir Tuhovac do kratak osmijeh na blijedu licu, onaj što bi se uvijek javljao kad bi petkom plaćao nadnice, niti se ikakva razlika nasluti u tom čovjeku gore na travi. Nadali su se punim kotlovima mesa, ali ne dobiše nijednu riječ, do samo nadnice, jer je bio petak, i to zbuni radnike i naljuti, tako da cio dan ne sađoše u bunar, niti im on to reče, nego se povuče i leže u staju. Ležao je cio dan, šuteći, slušajući cvrčke pod koljenom i čekajući samo još jedno – da vidi tu vodu. A baš ti posljednji radovi u zemlji bili su najteži i najopasniji. Spušteni dolje na konopcu, pomoću skele, koja se ljuljala, i čekrka, koji je škripao, radnici su kopali zemlju ne stajući na nju svojom nogom, jer se svak bojao da ne propadne, bilo u vodu bilo u pećinu, pa se radilo tako viseći, i stoga sporo i vrlo dugo – još tri puna dana.

Slušajući pręd noć, uz vrevu cvrčaka kraj koljena, kako su radnici dolje u bunaru stali da kliču i halaču, i drugi gore da skaču po zemlji i padaju, Džimšir Tuhovac, ležeći tako na krevetu od pruća, shvati da su to došli do vode, i sad piju. On se ni sada ne pomače s mjesta, ne mrdnu, ne trepnu. Jednu kapu, svu mokru od vode, izbaciše ozdo iz bunara, i ona, teška, kao žaba, pade gore na rub bunara, i neko je donese Džimširu. On je uze, i ruka njegova postade mokra, pa koljeno, pa krilo cijelo, jer je on polako cijedio kapu, zagledan u vodu što iz nje toči, a poslije kaplje, polako kaplja po kaplja, tu, u suhu i tvrdu Melajskom polju, u zalazak sunca, kraj crna puta karavanskoga. I vrati kapu bez riječi, bez ikakve promjene na licu, kao da se ništa ni desilo nije, i ostade zagledan u mokru ruku, koju ne obrisa.

Džimšir Tuhovac se tek sutradan nadnio nad bunar i vidio vodu. Cio bistar potok, sa klokotom, išao je s jedne stra-

ne na drugu, dosad neviđen i nečuven, do samo tako u bolestima, u snovima, za karavanom. Svi su je pili, do on – Džimšir Tuhovac. On ne htjede da pije te vode, samo se tako poigra njom, isprska se sav po ruhu, po licu, poprska trave i skakavce u njima, kao dijete. Džimšir Tuhovac je odlučio drugo, da prvo ozdravi, a zatim da stane za karavanom, i da je žednu, tu, u tom polju, okrene sa džade na tu svoju vodu i napoji, a poslije i sam se napije, žedan i zdrav, i prvi put tako – sa karavanom. Misleći na to, njemu dođe u svijest: »travuljine, travuljine... i nad njima cvijet – bijel«.

Prije nego što pođe kući, on isplati da se ozida bunar, da se na bunaru načini vajat i da se načini takav čekrk[4] koji će vodu iznositi gore, u korito, da lakše pije karavana, i on, i putnik, i ptica – i pođe ženi da boluje, i svojoj djeci, misleći samo na postelju, gore nad izbom, kraj ženina sanduka, i dolje u izbi na svoje konje, kako zoblju.

Nikog ne pozdravi, ništa ne reče, vode se ne napi.

Blijeda, čupava sva, ljuljala se na konju njegova glava, da se nigdje uz put ne okrene, ne nasmije, ne pogleda nikoga, do možda jedino karavanu, umornu, pod sanducima.

Džimšir Tuhovac dođe kući tek sutradan – i žena ga njegova dočeka s kuknjavom, prestravljena bljedilom i čupama, strašnim, na licu zemljastu, kao mrtvu.

Sjedio je u ćošku kraj ženina sanduka i ćutao, sad miran, prazan, s očima negdje u prazan prostor u kojem nije vidio ništa – ni svoju vodu, ni travuljinu, ni cvijet – bijel. Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan – jer je bio pust sasvim, bez tih snova što su ga nosili, i bez muka što su ga držale – i on poželje da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet – bijel.

---

[4] čekrk – sprava za dizanje tereta u visinu namotavanjem užeta na kolo.

Noću je ječao mjesec cio, i opet šutio tako s bratom, kraj ženina sanduka u ćošku, slušajući kako konji zoblju, dolje u izbi. Nikada više on ne stade za njima.

MEŠA SELIMOVIĆ

ZAVJERA

Kad bi Bog kažnjavao za svako učinjeno zlo,
ne bi na zemlji ostalo ni jedno živo biće.[1]

Sve je počelo da se zapliće prije dva mjeseca i tri dana, računajući vrijeme, izgleda, od te đurđevske noći, jer je ovo moje vrijeme, jedino koje me se tiče. Brat je već deset dana ležao zatvoren u tvrđavi.

Hodao sam ulicama toga dana, pred sumrak, uoči Đurđeva, gorak i uznemiren preko mjere. A izgledao sam miran, na to se čovjek navikne, išao korakom koji ne otkriva uzbuđenje, tijelo samo misli na to skrivanje, ostavljajući mi slobodu da u tami razmišljam što se ne vidi, budem kakav hoću. Najradije bih krenuo izvan kasabe, u ovaj tihi predvečernji čas, da me noć zateče sama, ali me posao vodio na drugu stranu, među ljude. Zamijenio sam bolesnog hafiz-Muhameda, pozvao ga je stari Džanić, naš dobrotvor. Znao sam da leži bolestan mjesecima, i da nas možda zove pred smrt. I znao sam da mu je zet kadija Ajni-efendija, koji je napisao nalog da se zatvori moj brat. Zato sam rado pristao da pođem, nadajući se nečemu.

Išao sam kao i obično, dok su me vodili kroz avliju, kroz kuću, naviknut da ne vidim ono što me se ne tiče, tako sam bliže sebi. Ostavljen na dugom hodniku, čekao sam da glas o meni dopre gdje je potrebno, osluškivao tišinu, potpunu, kao da niko nije živio u ovom velikom zdanju, kao da se niko nije kretao po hodnicima i sobama. U muku prigušenog življenja, uz samrtnika što još diše negdje ovdje, u nečujnosti koraka što umiru u prostirci, i tihih razgovora što se vode šapatom,

---

[1] moto na početku uzet je iz Kurana.

jedva čujnim cijukom rasprskavalo se staro drvo prozora i tavanica. Gledajući kako veče polako opkoljava kuću svilenim sjenkama i drhti na džamovima posljednjim odbljescima danjeg svjetla, mislio sam na starca i na ono što ću mu reći na posljednjem viđenju. Nisam jednom govorio s bolesnicima, nisam jednom otpremio samrtnika na veliki put. Iskustvo me uvjerilo, ako je za to potrebno ikakvo iskustvo, da svako osjeća strah pred onim što ga čeka, pred nepoznatim što već kuca, neotkriveno, u obamrlom srcu.

Ništa nisam riješio, kad su me uveli u jednu od soba, mlada djevojka me vodila, išao sam spuštenih očiju, da joj ne vidim lice, da smislim ma šta. Lagaću ti, starče, Bog će oprostiti jer ću govoriti ono što očekuješ a ne ono što zbunjeno mislim.

Ovdje ga nije bilo. I ne podigavši pogled, osjetio sam da u sobi nema teškog bolesničkog mirisa, koji se, nakon dugog ležanja, ne može ničim istjerati, ni čišćenjem, ni vjetrenjem, ni kađenjem.

Kad sam pogledao, potraživši dugotrajnog bolesnika što ne miriše na smrt, ugledao sam na sećiji lijepu ženu, što je podsjećala na život više nego što može biti dobro.

Čudno je možda što to kažem, ali je zaista tako: osjetio sam se nelagodno. Razloga je moglo biti đosta. Spremao sam se za viđenje sa starcem, samrtnikom, pritisnut i sâm mračnim mislima, a našao se pred njegovom kćerkom (nikad je nisam vidio, a znao sam da je ona!) Nevješt sam razgovoru sa ženama, pogotovo sa ženama njene ljepote i njenih godina. Oko trideset, čini mi se. Mlade djevojke zamišljaju život i vjeruju riječima. Starice se boje smrti i s uzdahom slušaju o raju. Ovakve znaju vrijednost svega što gube i dobijaju, i uvijek imaju svoje razloge, koji mogu biti čudni, ali su rijetko naivni. Njihove zrele oči su slobodne i kad se obaraju, neugodno otvorene, kad se skrivaju trepavicama. Najneugodnije je što

znamo da one znaju više nego što pokazuju, i da nas mjere svojim neobičnim mjerilima, koja teško saznajemo. Njihova neobmanuta radoznalost, što zrači i kad se skriva, zaštićena je njihovom neprikosnovenošću, ako to samo hoće. A mi pred njima nismo zaštićeni ničim. Uvjerene u svoju snagu, koju ne koriste držeći je kao sablju u koricama ali im je ruka uvijek na balčaku, gledaju u nama mogućeg roba, ili prezreno stvorenje bez razloga ponosno na svoju nekorisnu snagu. Ta luda samouvjerenost toliko je ubjedljiva da djeluje i kad je preziremo. Ostaje strah u čovjeku, i pored pouzdanja, u neku nepoznatu mogućnost, u neku vradžbinu, u neku tajnu silu iblisovu.

Ova žena imala je i neku posebnu snagu koja nije njena već soja kome je pripadala. Njen stav i njeni pokreti, sigurni, zapovjednički (tako mi je pokazala da sjednem), izgledali su ublaženi, umekšani nečim što nisam znao da odredim, dugom navikom, mekanim sjajem surmom osjenčenih očiju u prorezu jašmaka, rukom što je savijena kao labudov vrat držala jedan kraj tanke tkanine, čudnom draži što izbija iz nje kao čarolija.

Iblisova kći, mislio je u meni seljak, proklinjao derviš, začuđeni obojica.

Mrak se uvlačio u sobu, bijelio se samo njen veo i njena ruka. Sjedili smo gotovo na dva kraja sobe, između nas je nedovoljna razdaljina sobe i mučno očekivanje.

– Pozvala sam hafiz-Muhameda – rekla je, zaštićena polutamom.

Bila je nezadovoljna. Ili se meni tako učinilo.

– Molio me da dođem mjesto njega. Bolestan je.

– Svejedno. I ti si prijatelj naše kuće.

– Jesam.

Htio sam da kažem više, svečanije: ne bih zaslužio lijepu ljudsku riječ, ako ne bih bio, nedostojan pažnje našeg do-

brotvora, u našim srcima ova kuća je zapisana i tako dalje, nešto kao u pjesmi, ali je ispalo sakato.

Djevojke su ušle sa svijećama i posluženjem.

Čekao sam.

Svijeće su gorjele između nas, na peškunu, sa strane. Izgledala je bliža, i opasnija. Nisam znao šta sprema.

Mislio sam da su me pozvali zbog njenog oca, došao bih i da se nisam nadao čudu, nekoj skrivenoj mogućnosti, nekom srećnom slučaju, da pokušam spasti brata. Između razgovora o smrti i raju, smjestio bih negdje riječ kojom bih tražio milost za njega, možda bi pomoglo, možda bi učinio sevap, pred veliki put o kome ništa ne znamo, možda bi podigao sebi zadužbinu. Možda. Jer pred smrt se sjećamo da nam dva anđela sjede na ramenima i zapisuju naša zla i dobra djela, i stalo nam je da popravimo svoj račun, a teško da se može korisnije umrijeti nego sa plemenitošću koja ostaje svježa i neukisla iza nas. A mogao bi lako pomoći i sebi i meni. Ajni-efendiji je više stalo da se ne zamjeri bogatom tastu nego da zadrži u zatvoru nekog jadnika, ako bi Alijaga odlučio da mu njegovo jednostavno oslobođenje, bez žrtve i bez muke, bude stepenica na putu u raj. Nikad ništa lakše ne bi zaslužio i ne vjerujem da bi odbio.

A o njoj ništa nisam znao, ni o čemu bi mogla da govori sa mnom, ni za što bih mogao da joj poslužim. Nikakvu vezu između sebe i nje nisam uspio da sagledam.

Stajali smo jedno prema drugome, kao dva ratnika sa skrivenim oružjem iza leđa, kao dva protivnika sa skrivenim namjerama u sebi, pokazaćemo se kad krenemo u napad, čekao sam da vidim šta hoće da zauzme, šta hoće da oduzme, nada je još živjela u meni ali nije bila čvrsta kao maloprije, ova žena je suviše mlada, i lijepa, da bi mislila na anđele što bilježe naša djela. Za nju je postojao samo ovaj svijet.

Nije dugo oklijevala, nije dugo tražila riječi, bila je zaista ratnik što polazi u bitku ne zadržavajući korak, ne osvrćući se. To je od njenog soja, ali i zbog mog. Preda mnom se ne ustručava, ako se ikad ustručava. U početku sam s pažnjom pratio njen namjerno tihi glas, boje zurne,[2] i slušao govor što je ličio na vez, na nizanje bisera, riječima i sklopom sasvim drukčijim od čaršijskog, pomalo uveo ali kićen, s mirisom ovih starih odaja i dugog trajanja.

– Nije mi lako da ovo kažem, i ne bih rekla svakome. Ali ti si derviš.[3] Vidio si i čuo sigurno svašta, i pomagao ljudima koliko si mogao. I znaš da se u svakoj porodici dešavaju stvari koje nikome nisu drage. Ti poznaješ moga brata Hasana?

– Poznajem.

– O njemu bih htjela da govorim.

Rekla je tako, počinjući, sve što je trebalo: polaskala, pokazala povjerenje, pozvala se na moje zvanje, pripremila me na ono što će reći, a što nije lijepo, uključivši u to sve porodice, da ne zaboravim da su ružne stvari svačije, a ne samo njihove, pa iako je tako zlo veće, sramota je manja, jer je opšta, i može se o njoj bez zazora govoriti.

Iza tog nekorisno lijepog uvoda slijedila je prilično nam poznata žalba zbog šugave ovce u porodici, zbog velikih nada koje su sramotno iznevjerene. Toj porodičnoj zalutaloj ovci ne smeta njena šuga, a za njih je to tuga i nesreća, sramota pred svijetom i strah pred Bogom. Tu lijepu tužbalicu pjevaju pred nama ponekad iskreno, nadajući se pomoći, koju obećavamo ali rijetko ispunjavamo, a najčešće da budemo svjedoci pred ljudima kako su oni učinili sve što su mogli, čak su i božje ljude pokrenuli i nije njihova krivica što je zlo neiskorjenjivo.

---

[2] zurna – vrsta svirale sa jakim piskavim glasom.

[3] derviš – pripadnik derviškog reda; obično se pod tom riječju podrazumijeva skroman i povučen čovjek.

Napamet sam znao tu priču, odavno nam je već pričaju, i moje zanimanje je odmah splasnulo čim sam je čuo, i slušao sam je s lažnom pažnjom, prikrivajući to prividno budnim izrazom. Bez razloga sam očekivao nešto neobično, nešto nesvakidašnje što će me iznenaditi. Ništa me neće iznenaditi, ona će reći ono što je red da kaže, požaliće se na brata i zamoliće me da razgovaram s njim i da pokušam da ga urazumim. Ja ću sa saučešćem primiti to tobože tužno ispovijedanje, i obećaću da učinim sve što je u mojoj slaboj moći, uzdajući se u božiju pomoć. I sve će ostati na istome, ona će biti mirna jer je izvršila dužnost i znaće se za to, ja ću govoriti s Hasanom trudeći se da ne ispadnem smiješnim, Hasan će nastaviti da živi kako mu se sviđa, srećan što njegova porodica zbog toga bjesni. I niko neće imati štete od svega. Ni koristi. A najmanje ja, i moj zatvoreni brat. Jer ona govori bez stvarne potrebe, bez izgleda na korist i uspjeh, sa mlakim osjećanjem društvene obaveze, namijenjenim za tuđe uši. Ja treba da ga obznanim. Ali to je samo lijepo ophođenje, stav koji odgovara ugledu porodice, opravdanje za neokužene, ograđivanje od krivca, njegovo isključivanje. Ona dobija malo, ni izdaleka toliko da bih za uzvrat mogao tražiti milost za svoga brata. Ovakvih odmetnika od porodice, kao što je Hasan, bivalo je sve više, izgledalo je da im je dosadio red i ugled očeva, i Hasan je samo jedan od mnogih, pa to i nije bila neka naročita sramota, već pojava kao i mnoge druge kojima je ljudska volja teško mogla da upravlja.

Neudubljen, neuvučen u njenu priču, kojoj sam znao kraj čim sam čuo početak, nisam bio nimalo ganut njenim žaljenjem jer je neiskreno, a i ona je znala da održi mjeru, ne želeći da pretjera. Dovoljno je da kaže. Bilo je neke prihvatljive bezobzirnosti u tom vršenju dužnosti koju srce nije tražilo.

Kad već nisam imao razloga ni mogućnosti da je slušam s pažnjom, počeo sam s pažnjom da je posmatram. To sam činio sa zanimanjem, mogla je misliti da je to zbog njenih riječi, i tako smo izgledali pristojni oboje.

Gledao sam je, doduše, od samog susreta, iznenadila me ljepotom glatkog lica što se prosijavalo kroz tanku tkaninu, i stišavanom svjetlošću velikih očiju što su otkrivale vrelu naglost i teške sjenke u njoj. Ali to je bio letimičan pogled, uznemiren, nesiguran, u očekivanju onog što će ona reći, i više je govorio o meni nego o njoj. A kad je skinula sa sebe opčinjenost, kad sam se ušančio u sigurnost tobožnjeg slušanja, povukla me da je vidim očima a ne strepnjom.

Nije to bila obična radoznalost, da bolje sagledamo ova neobična stvorenja, toliko izvan našeg svijeta, a koju rijetko zadovoljavamo, ili je čak i ne osjećamo u susretima, iz razumljivih obzira. Iznenada sam se našao u položaju da je posmatram skriven, ne remeteći ništa u odnosu, ostajući pred njom derviš koji uvažava njenu volju i njeno gospodstvo. Malo nadmoćan u sebi zato što znam šta misli, i što je slobodno gledam, a ona mene ne vidi. Ne vidi, i ništa ne zna o meni. To je prednost koju bi čovjek uvijek mogao da želi, a rijetko je ostvaruje. To je ona stara njegova želja da bude nevidljiv. A ne činim ništa ružno, gledam mirno i sabrano, i znam da se u meni neće pokrenuti nijedna misao koje bih se sjećao sa stidom.

Prvo sam zapazio njene ruke. Dok je pridržavala jašmak, prisilnom kretnjom, koja je određena, bez mnogo mogućnosti, bile su razdvojene i neizrazite, jedva su se primjećivale. Ali kad je pustila tkaninu i sastavila ruke, one su odjednom oživjele, postavši cjelina. Nisu u pohod polazile naglo niti su se kretale živo, ali je u njihovom stišanom mirovanju, ili laganom lutanju, bilo toliko snage i nekog neobičnog smisla da su neprestano prikivale moju pažnju. Izgledalo je da će sva-

kog časa učiniti nešto važno, nešto presudno, stvarajući tako napetost očekivanja, stalnu i uzbudljivu. Mirovale su u krilu, sastavljene, obgrljene, kao da se dave u tihoj čežnji, ili čuvanju jedna drugu da ne odlutaju, da ne učine štogod nerazumno, nepomične u neprestanom talasanju što se jedva vidjelo, slično nemirnom drhatu, lakom grču od preobilja snage. Onda su se bez žurbe razdvajale, kao da su se dogovorile, i samo trenutak lebdjele, tražeći se, pa nježno padale, poput zaljubljenih ptica, na atlasno koljeno, opet zagrljene, nerazdvojne, srećne u svom sastavljenom ćutanju. Dugo je tako trajalo, i jedna se pomaknula, prstima što su se sporo i strasno grčili počinjala da gladi atlas ispod sebe, i kožu ispod atlasa, i druga je ležala na njoj, priljubljena, utišana, osluškujući nečujno pucketanje glatkog kumaša[4] nad okruglim mermernim koljenom. Samo ponekad bi se otkinule i jedna bi pošla u samostalan pohod, da ovlaš dodirne minđušu na kraju uha stidljivo skrivenog ispod crne kose crvenkasta odsjaja, ili bi se zaustavila u vazduhu, da čuje neku riječ, pa bi se povlačila, bez mnogo zanimanja za razgovor, idući u susret onoj drugoj što je ćutala, uvrijeđena tom malom nepažnjom.

Pratio sam ih, iznenađen izrazitošću njihova osamostaljenog života, kao dva mala stvora što imaju svoju vlastitu životnu putanju, svoje prohtjeve i svoju ljubav, svoju ljubomoru, čežnju, blud, u jednom trenutku oduševljen, u drugom uplašen, zbog lude misli o zatvorenosti i besmislenosti tog sitnog života, sličnog svakom, ali je to bila brza i bezopasna misao, trenutni otkucaj drukčijeg života u meni, koji nisam želio da budim.

Gledao sam ih i zbog ljepote. Počinjale su od zglavaka, oivičene halhalama[5] i vezenim rubom svilene košulje, nježno

---

[4] kumaš – vrsta starog svilenog platna, stari svileni atlas.

[5] halhala – narukvica u obliku koluta, od zlata, srebra ili kojeg drugog metala.

oblih i nepojmljivo tankih zglobova, prozračnih članaka. Najljepši su bili prsti, dugi, gibljivi, svijetle kože salivene u pravilne čunjeve sa sjenkama pregiba, začudno živi kad su se polako širili ili skupljali u prozirnu čašku, kao latice.

Ali ako sam prvo obratio pažnju na ta dva mala stvora, dvije životinjice, dvije sipe, dva cvijeta, nisam ih primjećivao same, ni u početku dok sam najviše u njih gledao, ni poslije kad sam je otkrivao kao nepoznatu zemlju. Sve je na njoj bilo skladno i nerazdvojivo: pogled očiju lako oivičen crnom bojom, što se spajao s pokretom ruke jedva skrivene providnom tkaninom košulje; meki nagib glave; kad bi zatreptao zlatom obuhvaćeni smaragd na čelu, i nesvjestan trzaj noge u srebrnoj papuči, lice bez neravnina, po kome se razlivala blaga svjetlost nekud iznutra, iz krvi što se preobraćala u tople odsjaje: vlažan blijesak zuba iza prividno lijenih, punih usana.

Imala je samo tijelo, sve drugo je njime potisnuto. Nije u meni probudila želju, ne bih to sebi dopustio, udavio bih je u samom začetku, stidom, mišlju o godinama i zvanju, sviješću o opasnosti kojoj bih se izvrgao, strahom od nemira koji može da bude teži od bolesti, navikom da vladam sobom. Ali nisam mogao da sakrijem od sebe da je gledam sa zadovoljstvom, sa dubokim i mirnim uživanjem kojim se gleda tiha rijeka, nebo u predvečerje, mjesec u ponoć, procvjetalo drvo, jezero moga djetinjstva u zoru. Bez želje da se ima, bez mogućnosti da se potpuno doživi, bez snage da se ode. Ugodno je bilo gledati kako se love njene žive ruke, kako se zaboravljaju u igri, ugodno je bilo slušati je kako govori, ne, nije trebalo ništa da govori, dovoljno je bilo da postoji.

A onda mi je došlo do svijesti da je opasno i ovo radosno posmatranje, nisam se više osjećao nadmoćan, ni skriven, oživjelo je nešto neželjeno u meni. Nije to bila strast, već možda gore od toga: uspomena. Na jednu jedinu ženu u mome životu. Ne znam kako je isplivala ispod naslaga godina,

nije lijepa kao ova, nije joj ni slična, zašto je jedna dozvala drugu, više me se tiče ona daleka koja ne postoji, dvadeset godina je zaboravljam, i pamtim, dolazi u sjećanje kad neću i kad mi ne treba, gorka kao pelin. Dugo je nije bilo u meni, odakle sad da se javi. Da li zbog ove žene s licem iz grešnih snova, da li zbog brata, da ga zaboravim, da li zbog svega što se desilo, da se prekorim? Da se prekorim što sam ispustio sve mogućnosti, i više ne mogu da ih vratim.

Oborio sam pogled, nikad čovjek ne smije misliti da je siguran, ni da je umrlo što je prošlo. Ali zašto se budi kad mi je najmanje potrebno? Nije ona važna, ta daleka, sjećanje na nju zamjenjuje skrivenu misao da je sve moglo biti drukčije, pa i ovo što me boli. Odlazi, sjenko, ništa nije moglo biti drukčije, i našlo bi se nešto drugo da boli. Ne može biti drukčije pa da bude bolje u ljudskom životu.

Ova što me pokrenula, vratila me sebi.

– Slušaš li?

– Slušam.

Je li primijetila da sam se izgubio?

– Slušam, nastavi.

Slušao sam zaista, to je sigurnije. Slušao i čuo, iznenađen što ona ne priča sasvim običnu priču, nije doduše ni neobična ali nije dosadna, i vrijedilo je slušati, vrijedilo više nego gledati. Moja nada je odjednom digla glavu.

Ispričala je, a to sam znao, čudnu sudbinu svoga brata, što je svršio školu u Carigradu i dospio do položaja koji je odgovarao i njegovu znanju i ugledu porodice (jedno je možda precijenila, drugo potcijenila, jer položaj mu nije bio visok, ali je tako izravnala dobitak i gubitak). Bili su ponosni na njega svi njegovi, pogotovu otac. A onda se desilo nešto nenadano, niko to ne umije da objasni, niko ne zna da kaže pravi razlog, čak ni Hasan: izmijenio se, sasvim. Kao da ni-

kad nije ni sreo u životu onog divnog mladića, rekla je. I svi se zaprepašteno pitaju, kud je otišlo njegovo znanje o kome su i muderisi govorili s priznanjem, kako su se bez traga izgubile tolike godine, gdje se to pripremalo zlo. Ostavio je službu, ne obavijestivši o tome nikoga, došao ovamo, oženio se kako mu ne odgovara, počeo da se druži s prostim ljudima, okrenuo da pije i da razbacuje imetak, čuda pravi po kasabi sa svojim društvom, kod čengija[6] (glas joj se utišao, ali nije klonuo) i na drugim mjestima koje nije lijepo ni pomenuti. A onda je postao kiridžija (u glasu joj gađenje, gotovo užas), dogoni stoku iz Vlaške, iz Srbije, i odgoni u Dalmaciju i Austriju, za druge trgovce, kao pretrga, tuđi sluga. Ištetio se, upropastio, imanja nestaje, pola je prodao što je od majke ostalo, otac se izbezumio, zbog Hasana je i u postelju pao, uzalud je molio, uzalud prijetio, niko ga s tog puta ne može odvratiti. I otac više neće da zna za njega, ne dopušta ni ime da mu se pomene pred njim, kao da ga nema, kao da je umro. Ona je oči isplakala pred ocem, ali ništa nije pomoglo. Tada je rekla ono što je probudilo moju pažnju: zurna je zasvirala zanimljivu pjesmu. Otac je odlučio da ga isključi iz nasljedstva, da sastavi testament pred uglednim ljudima i da ga se javno odrekne. I eto, da se to ne bi desilo, da ne biva grđe nego što jest, moli me da govorimo s Hasanom da se on sâm, dobrovoljno odrekne nasljedstva, da ne padne očeva kletva na njega, i da bude manja sramota za porodicu. O tome, dodala je, njen Ajni-efendija ništa ne zna, neće da se miješa između oca i sina, i ona čini sve na svoju ruku, da umanji nesreću, a mi joj možemo mnogo pomoći, jer, čula je, Hasan dolazi u našu tekiju,[7] i to joj drago, da makar ponekad porazgovara s pametnim i dobrim ljudima.

---

[6] čengija – kafanska igračica, plesačica.

[7] tekija – derviška zgrada u kojoj se obavljaju derviški obredi.

Bio sam joj zahvalan što se tako razgolitila preda mnom. Pokazala je doduše da me ne cijeni mnogo, jer se ne ustručava, ali svejedno, važnije su stvari bile u pitanju.

Neka je blagoslovena hafiz-Muhamedova sumnjiva bolest, stvorila mi je priliku o kakvoj nisam mogao ni misliti. Ni njen otac, pred smrt, ne bi imao više razloga da mi pomogne. Bilo mi je jasno da Ajni-efendija zna za sve ovo, da je možda i smislio riječi koje je njegova žena sa zadovoljstvom izgovorila. On je mogao znati da nije lako lišiti jedinca sina nasljedstva bez stvarnih razloga. A da je bio siguran, da su bili sigurni, ne bi se mnogo brinuli za ugled porodice, i ne bi nas zvali u pomoć. Pa dobro, mislio sam, gledajući je s pažnjom koju sam joj u početku ostao dužan, i nastojeći da mi izraz lica ne bude suviše veseo. U nevolji smo i ti i ja, zbog braće. Ti svoga hoćeš da upropastiš, ja svoga da spasem. Želimo to više od svega, oboje, samo što je moje pošteno, tvoje prljavo. Ali neka bude, ne tiče me se. Ništa ne znam o vama, a čini mi se da jasno vidim koliko možeš da budeš nadmoćna nad svojim beskrvnim kadijom, koji poštuje tvoju snagu i tvoje bogatstvo, jer nema ni jedno ni drugo. Jedna njegova stidna noć, i jedan tvoj odlučniji zahtjev mogli bi da izmijene sudbinu moga brata. Tako malo ulažemo, a toliko mnogo dobijamo.

Gotovo da sam joj otvoreno rekao: u redu, nemamo više razloga da se krijemo. Daću ti Hasana, daj mi moga brata. Tebi do tvog nije stalo, ja bih za svog učinio i mnogo više.

Nisam rekao, naravno. Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti, ne vole je kod drugih.

Rekao sam pristajući na njenu molbu, da Hasan zaista dolazi u tekiju, da je prijatelj hafiz-Muhamedov (što je bila istina), i moj (što nije bila istina), i da ćemo s njim govoriti da učini što ona traži, jer sam dirnut njenom sestrinskom žalošću i njenom brigom za ugled porodice. Jer ako su oni oštećeni, svi smo oštećeni, i moramo pomoći da ne padne ljaga na

ono što je među nama najbolje, da spriječimo zlurade podsmijehe kad se uglednima dešavaju nesreće. A obavezuje me i zahvalnost prema dobrotvoru tekije (pomenuo sam njenog oca namjerno, kad kći neće). I mislim, da je dobra ne samo njena namjera već i zamisao, jer bi sve drugo bilo nekorisno. Teško je razbaštiniti prvog nasljednika bez krupnih razloga.

– Krupni razlozi postoje.

– Govorim o sudu. Hasan trguje stokom, to je istina, ali to nije nepošteno zanimanje. Troši, ali ono što zaradi. Pola imanja dao je svojoj bivšoj ženi, a nije prodao. Teško da ima ikakvih razloga, a ne krupnih.

Osjećao sam se siguran, sigurniji od nje, izmijenio sam odnos u samome sebi. Nismo ono što smo bili u početku, ona gospodska žena lijepih očiju, a ja skromni derviš, vječni seljak, već dvoje jednakih što govore o poslovima. Tu sam jači od nje. Ali dok sam se saglašavao s onim što je govorila, gledala me blagonaklono, bilo joj je to sasvim razumljivo, ali kad sam rekao ono što nije moglo da joj se dopadne, luk njenih obrva počeo je da se grči, pogled joj se zaoštrio. Moje suprostavljanje joj je izgledalo glupo i inadžijsko.

– Otac će ga razbaštiniti, sigurno – rekla je prijeteći.

Nisam se mnogo brinuo da li će ga otac razbaštiniti ili neće. Niti me mnogo uznemirila svojom ljutnjom. Htio sam samo da joj razbijem sigurnost, da postignem ono do čega mi je stalo.

– Može ga razbaštiniti – rekao sam mirno. – Ali otac je star i već dugo boluje. Hasan može podići tužbu za obaranje testamenta, i dokazivaće da je otac bio slab, nemoćan, da nije pri punoj svijesti donio odluku, ili da ga je neko nagovorio.

– Ko bi mogao da ga nagovori?

– Govorim o tužbi. Svejedno ko. Bojim se da bi presuda ispala u Hasanovu korist. Pogotovo što se ne bi sudilo ovdje,

zbog Ajni-efendije. A ne smijemo zaboraviti da i Hasan ima veza.

Gledala me ćuteći. Skinula je jašmak davno, još kad su svijeće donesene i kad je počela svoju ružnu priču. Na lijepom licu od mjesečine oči su sjale u uglovima žiškom odsjaja od plamena svijeća, drhtavo i nemirno. To nije njen drhtaj, ali ga primam kao njen. Malo sam zlurad. Znam da sam je uznemirio, nije vjerovala da ću njenoj zamisli natovariti na vrat ovolike teškoće, mada je sigurno znala za neke.

Posmatrala me netremice, kao da nastoji da vidi trag šale na mome licu, nesigurnost uvjerenja, moguću nedoumicu. Ali vidi samo sigurnost i žaljenje što je tako. Činilo mi se da njena ljutina raste, kao iz ponornog izvora, još teža, što nije mogla da se suprotstavi dostojnim razlogom, i namjerno sačekavši da je preplavi, spriječio sam da izbije. Pristao sam na sve što je htjela, ali su opravdane zamjerke ostale:

– Treba ga nagovoriti, da sve prođe bez tužbe.

Mislio sam da će ustrajati u svome prkosu, osporavaće mogućnost ma kakvog parničenja i mijenjanja očeve volje, a onda će otpočeti drugi razgovor, koji joj nudim.

Odustala je, međutim, od otpora odmah. Žurilo joj se. Upitala je, otkrivajući svoju neuvjerenost:

– Da li će pristati?

– Treba pronaći dobre i pametne razloge koji ga neće ni naljutiti ni uvrijediti. S njim je teško na prkos.

– Nadam se da možete naći dobre i pametne razloge.

To je podsmijeh, ili nestrpljivost. Mislila je da će sve biti lakše.

I ja sam tako mislio.

– Pokušaću – rekao sam.

Ne znam da li je u mome glasu osjetila nesigurnost, kolebanje, sumnju. Ne znam. Ali moje oduševljenje je zaista klonulo.

– Ne vjeruješ da će pristati?

– Ne znam.

Da sam izdržao samo još trenutak, da je moja ljubav prema bratu bila malo jača od moralnih obzira u meni, sve bi se svršilo dobro. Ili bi bilo gore. Ali bih možda spasao brata.

Nisam lako odustao od svoje želje, kao što bi moglo izgledati. U jednom jedinom trenu našao sam bezbroj razloga i za jedno i za drugo, i da pristanem i da odbijem, i često je to bio isti razlog, i dok je ona čekala, u kratkom razmaku vremena, koliko da se odahne, bjesnila je u meni oluja. Odlučivao sam o svome i bratovljevom životu. Predaću joj njenog lakovjernog brata, nasješće na savjete prijatelja. Naplatiću za trud i izdaju, ne suviše veliku, jer bi i bez mene učinila što hoće, a ja bih mogao pomoći da sve ipak izgleda ljepše. Zašto da se stidim, zašto da predbacujem sebi? Brata spasavam!

Samo, trebalo je da vičem jače, i uvjerljivije, da nadvičem drugi glas koji me opominjao. Ne znam šta je brat učinio, ne znam koliko je kriv, ne vjerujem da je išta teško, suviše je pošten i mlad za veće zlo. Možda će ga i pustiti uskoro. Ali ako i neće, čak da sam i siguran da neće, mogu li pristati na ovu nepoštenu zavjeru protiv čovjeka koji mi nikad ni ružnu riječ nije rekao? Nije u pitanju imetak, nemam ga i ne poštujem ga mnogo ni kod drugih. U pitanju je nešto drugo, nepravda, prljav postupak, nepoštenje, nasilno oduzimanje prava. Ne cijenim mnogo njenog brata, površan je, lakomislen, čudan, ali i da je gori nego što jest, kako ću se opravdati pred sobom ako ovoj bezobzirnoj ženi pomognem u ovoj hajdučkoj pljački?

Šta sam onda govorio drugima tolike godine? Šta ću reći sebi poslije svega? Živ brat će me neprestano podsjećati na moj ružni čin, koji više neću moći popraviti. Ništa nemam osim uvjerenja da sam častan, ako i to izgubim, biću ruševina.

Tako sam mislio, zaista. Možda će nekome izgledati čudno kako sam mogao da se kolebam između te dvije nejednake stvari, da učinim sitnu izdaju da bih oslobodio brata. Ali kad je čovjek naučio da mjeri svoje postupke strogim mjerilima savjesti, bojeći se grijeha možda i više nego smrti, onda to i nije tako čudno.

Osim toga, znao sam, potpuno sam bio siguran, treba samo da odem Hasanu i da mu kažem: odreci se, zbog moga brata, odrekao bi se, odmah.

Ali nisam mogao, nisam htio ništa da joj kažem dok s njim ne razgovaram.

Požurivala me, razbijajući moje kolebanje:

– Ne bih zaboravila učinjenu uslugu. Stalo mi je da se ne diže buka oko naše porodice.

Čime bi vratila uslugu, veliki Bože!

Ustani, Ahmede Nurudine, ustani i izađi.

– Javiću ti – rekao sam, utirući put za ponovno viđenje.

– Kada?

– Čim Hasan dođe.

– Vraća se za dan-dva.

– Onda za dan-dva.

Ustali smo u istom času.

Njena lijepa ruka nije se podigla da sakrije lice. Bili smo u zavjeri.

Nešto se ružno desilo među nama i nisam bio siguran da sam ostao potpuno čist.

VITOMIR LUKIĆ

LADINA SMRT

I došao je na koncu dan kada je Lada umrla. Dovuklo ga je moje nestrpljenje. Znao sam to odmah onog istog jutra kad sam otvorio oči i pogledao u mutan dan koji je visio u prozorima. I nije trebalo dugo da me neko zove. Premda sam tako pozorno otvorio usta sačekavši da se zloslutno i odmjereno ponovi u tišini prozorskih kapaka moje ime glasom nekog od one plave djece iz njihove kuće, kada sam izašao na vrata, sve sam pročitao na licu maloga koji očigledno nije prospavao noćašnju noć i nisam mogao ni da se iznenadim ni da zaplačem.

A zašto je ona umrla baš gore? – pomislio sam. Krevet kome sam se bez razloga ponovo vratio, bio je naš. Te iskrivljene, bijele stranice u koje je upadalo čas moje, čas njeno tijelo. Gnijezdo gdje su se rodile najluđe i najopasnije riječi. I noći, te duge, slatke plovidbe od jednog Ladinog osmijeha do drugog. A odjednom, ona je umrla tamo među tamnim, masivnim stvarima gornje sobe. Popila je živu koja je od razmrskanog toplomjera nepažnjom dospjela u njen čaj. Jednom smo je od tog spasili. Da, jednom. I smijali smo se užasno i glupo izigranoj smrti. A ovoga puta se izgleda nećemo smijati.

Mali je ušao i kazao: »Ona je umrla noćas. Gore vas čekaju.«

Htio sam da idem sam. Ovo je posljednja naša šetnja prugom pored razbarušenih i užasnutih topola. Smrt se desila danas, a mogla se desiti i juče, ili kroz nekoliko godina. Nisam pomislio potresno: ona me više neće sretati s pregnutim

džemperom, ona me neće zvati zbog nekog glupog sna i, pomalo podbuhla i ošamućena, razgledati moje lice, tražiti onaj nakrivo izrasli zub, ali nešto kao mali nastup vruće tjeskobe, kao neki vrutak toplog i prigušenog vjetra, prošao mi je utrobom. Nisam to pomislio, ali sam osjetio koliko bi nesreće mogla donijeti misao da se ništa više neće ponoviti. Mogu sada da odem pod odrinu i da je prizivam željom u koju smo oboje vjerovali, ali se ona više neće pojaviti. Ovog momenta ona leži. Ne bih je više mogao nasmijati ni pričom o tome kako smo gađali strica dok je čučao nad vodom, ni nekom novom anegdotom o Martinu. Ona bi jednako bila neshvatljivo ozbiljna sa onim poraznim osmijehom razmaknute vilice, sa onim izmoždenim humorom i istaknutim očnim jabučicama u čije se doline nalila ljubičasta sjenka zemlje, koliko se sad mogu sjetiti, nekoliko riječi – možda najsnažnijih od svega – koje ću do kraja pamtiti, iako ih se sada ne mogu sjetiti. Smrt je velika upravo zato što nastupi u jedno jutro, ni svijetlo, ni tmurno, dok kosci kose otavu i odzvanjaju čekići u kamenolomu. Velika je jer je u prvi mah primamo za šalu. Pa onda počinjemo da rušimo sve što smrću treba da se izmijeni, idemo joj naruku u ludilu neshvatanja i intervalima ukočenog izmirenja.

Ako Lade zaista više nema (bio sam već kod njihovog prelaza), zašto da idem gore. Ja sam volio Ladu upravo zbog svega onog čega kod nje jutros nema: istrzanih pokreta, cvrkutanja ili onih jesenskih priča kad su kiše padale. A volio sam uzdržavanja jer sam je beskrajno htio i za to sam bio u stanju sve da žrtvujem, pa i sama ta prolazna iskušenja odricanja. Bio sam siguran da će se vratiti u jednom neodoljivom drhtanju vilica: svi naši smušeni rastanci na dvorištu, oteti zagrljaji, odgađana ušća ruku, ali sad kada u to više ne mogu biti siguran... Da li sam u stanju da nešto tako učinim? Ako ne učinim, ja sam egoist i čudovište? Ne, ako učinim, ja sam

slabić; bojim se grižnje savjesti i duhova! Jer ja sam taj kome će ljudi reći: ti si gad i monstrum, prepustio si raspadanju i samoći tijelo koje si u časovima ekstaze pretpostavljao svome. Zapravo, Lada više ne osjeća prijatno i neprijatno, i za nju moja nježnost post mortem ne bi postojala. Ona više ništa ne osjeća. A čijim osjećanjima da ugađam? Osjećanjima koje bi ona imala da može osjećati? Ili osjećanjima svijeta? Pošto sam ja taj kome je stalo i do jednog i do drugog, – onda: svojim osjećanjima. Misao »to je egoizam« došla je ovoga puta alarmantno i zamalo što nije bila razlog da se vratim.

Tu, na ovome mjestu odakle sam mislio da opet istim putem odem nazad do brvine, ona me sustigla u spavaćici one noći kada su sitni, iracionalni pokreti, izrečeni toliko zagonetnim i nervozno glasnim jezikom tijela, učinili da sam se polako odlijepio od nje i, pijan od sna i bolesnog razočarenja, uputio kući. Kao da činim neki gest vraćanja, samo neku obavezu, ja sam mirno pošao gore, uz put, isto onako kao što sam se vratio te noći noseći je u naručju i govoreći da je luda i da je moja sreća i grijući je svojim nestrpljenjem i dahom. Ispunjavajući tu obavezu ja sam mogao da plačem. Bio sam sasvim ravnodušan prema svemu što bi se protiv toga pobunilo. Vraćao sam se, dakle, s njom u naručju po drugi put istom stazom. Dan je počeo da se rasanjuje. Magla se dizala iz uvala. Bilo je smiješno što nas je jedan tako ćudljiv razlog spriječio da u takvo jutro prošetamo uz rijeku. Ali ona zaista nije smjela umrijeti! Ovo sve skupa je samo jedno iskušenje – nasmijao sam se, a ja sam imao i težih iskušenja. Zar je ovo prvi put da je neko umro nakon dugotrajne konvulzije u mojim mislima? Ovo je samo zbog toga da bismo se iznenadno susreli dolazeći iz ništavila i biće lijepo ako joj večeras mognem reći ili čak ako to samo pomislim: »Lado, pod onu sliku s anđelima što pjevaju kada se navije opruga, večeras ću zapisati: ovaj dan bio je lijep.« Ona zna šta znači ta slika. Koli-

ko smo izrekli svagdašnjih riječi, koliko je simbola ostalo iza vezivanja slučajnih pojmova na koje smo srljali i sve to, dakle, ostalo samo literatura, ako se može vjerovati glasu što me jutros zvao.

Kod prvih kuća nije me ništa dočekalo. Pas je bio nekud uklonjen. Djeca su preplašeno skrivala iza uglova svoje gole trbuščiće. Nikakvih koraka na verandi, koju ne smijem ni da pogledam, nikakvih glasova, vike dječurlije i Ladinog smijeha, po čemu sam prepoznavao njeno prisustvo svaki put kada sam dolazio.

Ako i nisam stalno mogao da mislim na smrt, jedva da me je tada zaobišla slutnja da se nešto neobično dogodilo. Osjećao sam, prije nego što sam još i dospio da prekoračim suhi potok koji je vodio njihovoj kući, ono zlokobno, bešumno komešanje ubrađenih crnih žena. One su me na dvorištu izbjegavale kao psi koji nešto skrive. Mislim da su me po leđima pekli njihovi pogledi, da mi je u ušima pucketalo njihovo snebivačko kršenje ruku dok sam neodlučno stajao pred stepenicama koje su vodile u razuvjerenje. Ali ipak sam pomislio: zašto čovjek ima potrebu da se pred smrću takvim pokretima uništi? Je li to izvinjavanje? I pomislio sam još na bijelom platnu mirne izgubljenosti kad sam usputnim pogledom spazio ljestve: mi više nećemo skidati s tavana počađale jabuke, i odmah mi je to izgledalo smiješno. Ali znao sam: to je smrt. Ona je sveobuhvatna, grana se u krvi i sjećanju kao rak, svaki čas je otkrivamo kako djeluje u nekoj misli i doživljenom detalju. Ona na što još uvijek ne smijem da se odlučim samo je polazna tačka, dakle, to žuto lice iz koga probija ubjedljiva nijansa trave. usta zalijepljena i osušena uz zube, taj osmijeh izvan skale živih osmijeha, onaj gorki i užasavajući humor samog čina: mudri i nemoćni smijeh hladnog, gluhog mesa.

Lada je morala ležati na dva mala stola sastavljena i prekrivena čaršavima. Voštanica u nekoj čaši puzi čelom, izlijeva i ulijeva sjenu u očne duplje, pravi jezivu mimiku usta, izdužuję, leluja i uvlači nos i čuje se kako pucketa. Svijeće uvijek imaju monopol na tišinu. One ponište naša disanja, osude svaki pokret i tako smo u tišini, kojom gospodare, prisiljeni da bešumni hod duže uskladimo s njihovim smoljenjem. To nije metafora ako kažem da svijeće plaču. Kako to mnogo znaju oni koji mole! I u nastojanju da odagnamo tminu pred smrt, ili kod same smrti, mi samo uspostavljamo onu zapanjujuću žilavu borbu između tmine i usamljenog žiška koji se uporno odupire gutanju. Tmina vraški poigrava svojim granicama, čas ih spušta niz zidove i primiče tlom, čas bježi u tavanicu i uvlači se u uglove. Nekad svijeća najednom zatreperi – užasna kriza granica – i kad ste zažmirili da dočekate ono što vas inače čeka, danas ili sutra, ona snažno zaplamsa i povuče za sobom ritam vaših misli.

Vidio sam kako stari ljudi koji bdiju uz mrtvaca imaju nepogrešiv instinkt za kraj svijeće, za ono predslućenje tmine, i ako su drijemali, začas se trzaju i pale užurbano novu svijeću govoreći pri tome nešto što je upereno protiv poplave mraka.

Ako Lada leži, njene sjenke su tanke. Napolju se iz magle rađa sunce. U danu koji se rascvjetava nema ništa što bi podsjećalo na smrt. Uz nju sjedi sigurno neka od onih bezimenih žena i moli. A Lada ih se uvijek toliko užasavala. Sveta voda u debeloj, okrnjenoj šolji sa šimširovom grančicom. One vjerovatno mnogo mole. Lada je zgriješila. Išla je noću gola ispod zvijezda. Govorila je bogohulne riječi, ležala je na leđima blijeda od strasti na travi koju su jele njihove krave i tako trovala mlijeko koje su pila njihova djeca. Zaticali su je s mojim usnama iza plastova, između mojih laktova u žitu, prala je svoje bijelo i grešno tijelo u ovim bistrim i hladnim

vodama planinskim u koje se stavlja sveta so. I one mnogo moraju moliti da joj budu otpušteni dugovi, njoj koja je druge uvodila u napast. Ali ipak je glupo ovo razbojište svjetla i tame na njenom hladnom tijelu. Mi se nismo plašili tame. Sve mislim, kad bi mogla da se ugasi ta svijeća kojoj se ona osmjehuje i pravi grimase, zasjale bi Ladine oči.

Na pragu nije bilo nikakve igre sjenki, nikakvog šapata u sobi kad sam stupio. Bile su samo nepospremljene postelje, njena spavaćica preko uzglavlja, nedopijene šolje hladnog čaja i aspirini. Na stolu je ležao nedočitan, sa komadićem papira blizu kraja, »Doktor Faustus«. Adrijan Leverkin, o kome je toliko govorila, uspio je da je nadživi za onaj tanki sloj stranica što je još preostajao do svršetka. Iako je nigdje nisam vidio, te stvari su govorile da je ona mrtva. Sjeo sam na stolicu gdje smo uz petrolejsku lampu proveli onaj jedinstveni početak jeseni, obnovu početka, zapravo samo jednu njegovu iluziju, kada je »riječ tijelom postala i prebivala među nama« i otvorio sam njenu tašnu. To je bila ona tašna s remnikom, krcata notesima, sitnicama i nekim od mojih pisama. Govorio sam sa jedne stranice, nekad, bez ikakve slutnje da će umrijeti. Bio sam dobar, vješto sam izigravao humor, imao sam uvijek iznad svega namjeru da je zabavim i zbog toga nemam ništa da sebi predbacujem. Još nekoliko pisama sa datumima ispisanim Ladinom rukom, zatim jedno od onih nedovršenih, ili dovršenih, koje je pisala dok ne bih bio tu i nikad mi ih nije htjela pročitati. »Lepa su ona i ja ih volim.« Preplašio sam se znatiželje, neodlučno ih držao u ruci i ispustio. Tuđim rukama sam zatvorio tašnu i ostavio je na sto. Plašio sam se da ne čujem njen govor s tih mrtvih stranica. One se nisu razlikovale od govora, samo što su bile nepokretne. Ali ono Ladino »o« bile su za mene sočne, zaokružene usne, ono »Dragi« na početku pisma s razmahanim, zavijorenim potezima, bile su Ladine temperamentne geste i ona bi se po-

čela uspravljati iz redova i govoriti preda mnom sva predata pokretu, ili odjednom zamišljena i neodlučna, kakva je bila i u životu. A toga sam se plašio. Znao sam: to će se toliko puta dogoditi kasnije. Nije potrebno ništa da ubrzavamo. Znatiželja je bila, osim toga, jedna vrsta skrnavljenja. Treba snage za te poruke poslije smrti, ako ovo sve uopšte nije igra ili san.

Prišao sam do kreveta, uzeo njenu spavaćicu. Zaista, još uvijek je mirisala na njeno tijelo i, rekao bih, također, i na moje. Ako je miris odvojena molekula materije na koju podsjeća, onda nije glupo ako kažem da je Lada prisutna. To je ona bila još više u pismima, u rasporedu stvari, jer su to sve otuđene molekule njene volje, to znači – ono što je ona u suštini.

Najednom su se uz stepenice začuli dupli koraci potkovanih cipela i kucanje na otvorena vrata. Dvojica muškaraca, od kojih je jedan imao bolničarsku tašnu, zamoliše me da izađem. Zapitao sam: »Zašto?« Oni su rekli da imaju nalog da zatvore ovu sobu. Na drugo moje pitanje nisu odgovorili. Pogledali su se i zatim je jedan od njih (onaj bez tašne) blago prišao do mog ramena i kazao: »Mi tu imamo samo malo nekog posla. Vi shvatate.« Izgledalo je da je njegovim licem preletjela sjenka iskrenog apela. On je pokazivao namjeru da me svede niz stepenice, ali sam rekao da ne shvatam zašto bi to bilo potrebno.

Na dvorištu nije bilo žena. Možda se samo moglo naslutiti da u drugoj prostoriji neko priprema jelo.

Otišao sam kući. Ne znam da li je to počinjao dan ili se završavao život – vrijeme je ukočeno visilo iznad naših tjemena.

Po podne su me opet zvali. Možda to upravo nije ni bilo toga dana. Kad sam pogledao kroz prozor, stabla na Luki bila su na istom mjestu i isto tako crna, neke ptice i kokoši, koje su vjerovatno bile i juče, čeprkale su prašinu pod šimši-

rom. Nije me zvao mali. Oni ljudi što su me čekali imali su nove željezničarske uniforme i potkovane cipele, a neki su obukli na seljačke čakšire čiste košulje, dok su kape nosili u rukama. Mislili su da sam vrlo žalostan i nisu znali kako da mi priđu. Njihovi grubi dlanovi mahali su mi ispred očiju kao mrtvi listovi. Govorili su iz basa i pušili u šaku. Nisam opet htio da pitam koje je doba i kada idemo. Lada je zaista bila umrla. To su govorile njihove prazničke košulje i upravo ti dlanovi kojima će držati lopate i nositi je za vrijeme sprovoda. Ubina smrt je, čini mi se, bila nekidan. Koliko je tada Lada plakala! Njene oči su bile već najedene od soli kad sam je vodio nazad. Sada nema razloga da se bilo čega bojimo. Izvršena je volja gomile i mi sada idemo da izvedemo posljednji čin. Ja isto tako idem. A poslije toga će se valjda pokrenuti vrijeme.

Ja treba da te nosim, sam ja da podmetnem svoja leđa pod teški, mrtvi teret tvoga tijela. Progurao sam se kroz svijet i smijenio lijevog zadnjeg nosača. Prišao mi je sredovječan željezničar i šapnuo da ja ne treba da nosim, ima njih. Međutim, ja sam se s olakšanjem osmjehnuo. To je bilo upravo ono što nije trebalo da oni čine.

Uvjeravali smo jedno drugo, Lado, da se nećemo napuštati. Da li to ovisi od nas? A ti si bila ta koja si me napustila, ovoga puta daleko drskije i neoprostivije nego ikad do tada. Plaši me tajanstvenost i sebičnost tvojih motiva da bih ti mogao u mrtve uši ponoviti sve one opčinjavajuće priče u groblju dok sam te osvajao. Upravo sam siguran da će mi se one mlake noći, svijetle i pune zrikavaca, sa tušem iscrtalom natrulom daskom, obješenom s krova, (i njenom mističnom škripom.) vraćati odsada kao sablasti. Ne liči li ti ovo na šetnju? Smiješno je pomalo ne to što ti ćutiš, nego ovaj svijet i glupo je što te ne nosim sam. Inače, pet je časova – vrijeme kada nastaje redovno malo uznemirenje oko toalete i izlaska

u dvije različite sobe na različitim stranama doline. Iako je prijeteći u ovome samo to što je sasvim sigurno da je ovo posljednja šetnja, moglo bi nešto i da te zabavi: večeras smo »prešli« sve šofere koji su nam bacali u kosu oblake prašine i dovikivali bezobraštine – svi stoje ukraj ceste i ozbiljni su dok prolazimo.

Na putu je Marta kazala u onoj groznici nesnalaženja kada je, i bez takvih nesreća, znala da bude napadna: »Bože, šta ćeš ti sada bez nje?« To nije bio izraz očajanja, to je stvarno bilo pitanje. Ona je piljila u mene iskrivljenih usana, suluda u svom iščekivanju. »Ne znam«, rekao sam. »Nešto ću već da smislim. Sada uistinu ne znam.« I otišao sam.

Neko me uhvati za lakat. Jedan od one dvojice bolničara, sada u kožnom kaputu i crnom šeširu, rekao mi je: »Sada treba da zaboravite sve i da postupite trezveno.« Zatim je izvadio iz džepa bočicu tamnocrvene tekućine sa etiketom na kojoj je bila mrtvačka glava s ukrštenim kostima i rekao uz tri-četiri odsječna gesta tom istom rukom u kojoj ju je držao: »Veš, prostoriju, stvari – sve. Onda ste mirni.« »Miran?« ponovio sam. Bio sam samo umoran.

Nisam htio da me Marta otprati kući, još manje da nekoga pošalje sa mnom. Trebalo je da sam učinim ono što mora da učini trezven čovjek. Otišao sam u njenu sobu i počeo da se opraštam s onim što je ostalo od Lade. Trebalo je da to uništim. Uzeo sam spavaćicu, prevješenu preko stranice kreveta, držao je u ruci i najednom prinio licu. Iako je bila hladna, mirisala je na njenu kožu, na one lude noći našeg kratkog braka. Toliko jako da sam vjerovao: ona je tu. Nisam je mogao uništiti uništenjem tog mirisa iz kog bi zarazne klice, dakle one koje bi me izjednačile s njom, mogle ući u mene. Ako je miris dio tijela, onda bih time uništio ono što još za mene znači nju. Ne, rekao sam. Prvo bi trebalo da uništim one klice koje je Lada ostavila u meni, klice iz kojih se rodila ljubav,

da zbrišem vrijeme, da zamračim sjećanje. Bio bi grijeh da je još jednom ubijem. Smrt je očajna. Je li Lada imala želju da sama uđe u neku grobnicu, da započne u njoj svoju vječnost? Da li je mogla napustiti tu grobnicu i da je ostala u životu kada god je htjela? Smrt je samo jedna okolnost poslije koje sve to izgleda mnogo dirljivije, ali isto tako negdje i s nečim bi moralo da se zaokruži. Ni zemlja neće dugo čuvati tajnu njenog postojanja. Ona ništa ne zna i svodi sve na jednadžbu kostiju i praha. Treba čuvati, rekao sam sebi, onaj izuzetni blijesak čovjeka koji je prošao kroz vrijeme, dešifrirati ga u zatvorenoj komori svoga duha i objaviti suštinu poruke koju je ostavio.

Neka ona bude pokopana među toplim dlanovima koje ću sklapati za nju, neka bude, umjesto u zemlji, izgubljena u cirkulaciji moje krvi i mojih sjećanja. Svako proljeće će živjeti u pokretu neke slučajne žene. Možda ću trebati živjeti da bih dočekao da mi se u nečijim usnama poture njene, da mi ona kaže neiskazanu nježnost očima neke namjernice.

Vjerujem da će opet doći sa cvrčcima nekog ljeta. Njena zamišljenost je zamišljenost eteričnog osvjetljenja ove doline u doba punog mjeseca. Ono što treba pobijediti, to ionako ostaje samo meni. Zato pustite me, vaše utjehe ja znam, one će odložiti ono što mi upravo sada treba. Ne smijem ništa da uništim. Večeras ću ostati sam u ovoj sobi. A sutra ću početi zaista da živim s njom.

RAT, LJUBAV, OTPOR

ANĐELKO VULETIĆ

ŠTO GA NISAM VOLJELA KAD SAM GA VOLJELA

Zaustavila se na izlazu iz sela. Kraj Zorine čatrnje. Zorina, tako je svako govorio, Sanka kao da nije ni bilo.

Još je vikala: »Talijani, Talijani« kao i kroz selo, kao i onda kad je Jure urlao s kamena, al' kome bilo stalo da čuje makar šta od onog što ona govori... Govori? Muca, jer svaka joj je riječ prokišnjavala od plača.

Odmah kraj puta, uz zidove čatrnje, sablasno, kao opake slutnje, širile su grane osušene divlje kruške. Noć na njima sušila svoje trulo rublje. Ono prljavo i ušljivo što se oprati nikako ne da, a prevukla se u njemu već preko tolikih mora, ono rublje što stid je pod suncem da ga iznese.

Ivanka se prislonila uz krušku.

Ponori Trebišnjice? Ponori? Da se više nikad ne vratim... Kud da se vratim? Kome? Na avlijskim vratima Stojan će vječno dreždati s nožem u ruci... Jure, selo... žene, Zora, djevojke u selu... gotovo: povratka nema. Nikad. Bilo – šta – bilo.

Pojata. Ona slama za njom... Šta je ono, je li moguće? Znam li ja više išta, vidim li, pamtim li? Sunce palo na slamu, hladno... Zebe. Postalo zimomorno. A smijeh mu se ne gasi. Zimzelen... Vidim li ja? Ko je uza me? Ko je ikad uza me bio? Kako je sunce palo... Onaj stog kao i da ga ne čujem, ne miče se. Šuti starački. Zaparložilo se sunce u slamu. Sve više drhti... Što posrće onaj drijen? Šta mu je? Dovrludalo sunce? Palo, stropoštalo se? Da šta je drugo? Umorno pa negdje mora zastati? Dolepršalo kao pokisla, ranjena ptica? Mora otići ono Sunce! Eho se diže. Šta je zaista ono?

Sunce... Vidiš li? Zmija se splela oko njega. Crna šara, po tri puta! Kao da šuti Sunce uvrijeđeno? Ona je zmija – gadna! Ispi, poloka Sunce! Ona zmija... Odakle se samo izvuče one noći... Pusti noć sad, šta je tebi, pošmrka ona Sunce, vidiš li! Treba ga ići spasavati... Zvati cijelo selo u pomoć, satrijeti glavu onoj zmiji... Kako možeš to tako ravnodušno gledati...? Jesi li ti čovjek, il' skot, spasavaj Sunce! Nesta ga već. Počađavi, pocrnje... Ona zmija... Treba zgaziti onu zmiju, pustiti Sunce za svojim poslom da ide! Reći mu da drugi put gleda gdje će počinuti, hlad dostojniji da traži, ne blato kao i sad.

Voljela sam ga, pa: zašto ga, onda, nisam voljela...?

Trebalo je da ga pustim: da me voli, koliko hoće, dokle može. Sve. Mene svu. Sutra bilo – šta bilo. Nije važno... Nije važno? Kopile – i, nije važno? Svakako... Bilo bi mi ovako kao i sad, pa šta? Oni bi ga, svako bi ga zvao: kopile, ja ne bih. Zvala bih ga: sine, a to je: nastavljanje mene i Dinka. Vriježa. Korijenje. Svejedno: plod nekakav na njivi koja se zove: ljubav.

Zadesilo bi me isto ovako kao i noćas. Znam kako se na kopilad gleda, kako na majke njihove, al' našla bih snage ipak svemu da se oduprem. Med svijet više ne bih mogla, to znam, makar ovaj naš..., a ovo ni u kom slučaju, kraj zemlje nije. Otišla bih nekud... U prošnju, recimo. Bijeli svijet, crne ruke... Dan za danom. Godina za godinom. Odrastao bi sin, bar toliko da prohoda. A ne bih morala ni tako...

Teku rijeke, cvjetaju nebom sunca, nasmijana, plava, ljubičasta, žuta. Jedno od njih i mene negdje čeka: bacilo bi mi pregršt kupina, snop zraka, zlatnih i hljebnih kao ječam. Našla bih neki svoj kamen. Svaki ga čovjek i inače ima. Prislonila se uza nj. Obukla se u sivu tugu krša. U mrtvom stadu sunca ostala. Živjelo bi se nekako. Tek kraj s krajem da se veže... Raste mahovina, lišaj, trnovina raste, divlji luk, drijen,

puževa koliko hoćeš, kljenove kore, pelinovog cvijeta, šipurike... Ni Jure, iako živi u selu ništa više nema, pa opet...

A, ako ni tako...

Onda bih krenula nekud kao mladići nadničari: valjda bih nekom našla da prodam svojih deset crnih nokata. Nešto bih negdje mogla raditi. Samo dok on prohoda, dok počne ići, a kasnije... sve bi išlo bez muke. Znala bih šta treba... Dotle nam niko na put ne bi mogao stati, ne bismo mnogo ni tražili: crnu koru hljeba, čašu vode, soli – ako bude, ako ne...

Na sredini, kruška bila malo kriva, nagnuta... Tu buljio istruo čvor. Kao da zakunjao, i uzalud ga dozivati. A bio je, nekad, budno i zamagljeno oko, bio prozor bolu i plaču usamljene biljke, što i noći provodila bez igdje ikog, prognana i ostavljena u kršu, mjesec samo ponekad grane da joj svojim bezobraznim hohotanjem orosi.

Ruka joj nehotice pala na čvor; lunja oko njega, umiljava se.

To draganje je toliko podsjeća na izgubljeni sastanak, i njena ruka postaje tuđa, a ugasli čvor, crn, mutan, bolan, napušten – na oči njene. Dva čvora, izlokana... Pa oči.

Sapinje je žeđ, davi. Čatrnja je tu, ne može da se sjeti, htjela bi, najedanput, svemu učiniti kraj, al' zaplela se u kletve kao u gustu zarđalu žicu:

Kad me voli, zašto da ga ne volim?...

Koga sad imam? Koga da slušam? Zašto ja, makar tad, nisam bila ja pa ga voljela kad... Čitavog života čamiti pod tuđim strehama, ići kud drugi hoće? Kako ćeš nevjenčana? kako prije prstena? kako ako se ne vrati? kako pogaziti svoje djevojačko ime? kako kopile donijeti na ionako prazno ognjište? kako...? stotinu puta – kako?

A šta je to sve ove noći? Od svih tih koji su me prisiljavali da se tako pitam nikog sad nema sa mnom, nema uza me.

Nikog da me shvati. Pa: zar je to moguće, zar su ljudi takvi? Hoću li sad zvati, i koga? Zori sam rekla, zaklela da ne kaže – kazala! Talijani, Talijani, vikala sam – niko ništa ne čuje. Pa i da čuje! Ko će ti vjerovati, kako? »Kurva, obara sad na Talijane!« kazao bi svako. Kako da im dokažem? Kako? Ljudi liče na katance, na brave, na zgužvane papire...

Sad sam sama. Sve mi daleko. Ljudi najdalje, u tami.

Kome ću? Ponorima Trebišnjice? Ne, treba mnogo do njih. Ovdje sam, tu kod svog jauka: Što ga nisam voljela kad sam ga voljela! Ni koraka dalje. Opasati se tim jaukom, njim se trovati dok se ne otrujem. Krepam!

Otrgla se od kruške. Zateturala. Počela da se čupa za grudi, kosa joj zastrla lice, krpu tu žutu...

Pošla malo naprijed, pružila ruke prema međi kao da nešto traži.

– Eno ga, eno...! – najedanput je viknula, zblanuto.

Nagnuta na put, njihala se drača.

– Kuku, eto ga! Morala sam..., bi ih dva... puške... noževi...!

Potrčala nazad, k čatrnji.

– Dinko, Dinko, ubij me, što god hoćeš, zakolji! Sad da vidim da... ovako mi i treba... Sama ću sebe...! – drhtala je premorena, uzvitlana i izgubljena od straha.

– Vode, vode...! majko mila...! – pela se na čatrnju, grizla prste, dolaktice, koljena, izuvala se, mutljala kosu...

Zaustavila se na vratnicama: čatrnja otključana!

– Ide, ide eto Dinka, sad će..., hodi, dođi da me zokolješ! – ceptala je, tresla se kao drhtavicom naseljena.

Vitke se drače savijale pod naletom probuđenih vjetrova. Bosonoge sjenke skakutale po riđem putu.

– Gadna sam, gadna..., satri me, zgazi! Dođi, Dinko, šta si zastao...

Skinula je džemper, zamotala u nj kamen: udarala sebe u grudi, u stomak.

– Uu, uuu..., kukuuu..., uu..., – ispustila je iz ruku džemper, noge pronitnula kroz vratnike.

– Neću, neću..., Pusti me, pusti! Odoh, odoh... ti me gurni, Dinko, ti...! Ti došao... a sutra ti... Talijana rodim, rodim... Neću, neću, gurni me..., ubij! – glas joj se, cvokotav, mutio i izvijao kao nevidljiv dim drhtavice.

Gledala je na put, tamo kud se silazi u Polje, kud se ide na željezničku stanicu; zurila izgubljenim očima u drače i sjenke duž puta, a činilo joj se da to Dinko ide polako: pođe, pa zastade, odmori se, zapali cigaretu, ustane opet, vidi nju, al' odvratna mu, neće ni da je čuje, proći će kraj nje možda kao..., kako će mu kazati da su je Talijani?

Šta ću ovakva, šta ću ikom pod suncem, uuu, uu, dođi odmah, baci me psima, gurni u vodu, obori, da ne ostanem..., da ne rodim... uuu, uuu..., da ne rodim gada, žabu... ubij! ubij, žabu! žabu..., kakvi su...!

Iznad čatrnje šaptalo mlado hrastovo lišće, kunjalo mu se, sijelo kao da se njegovo oteglo dugo u noć.

U selu, zamukli psi: ne isplati se lajati, i kamen kamenu zlo misli, al' samo: teško mu se probuditi... da učini to što...

Dolje, u dolini Trebišnjice, tuguju tračnice, jurcaju se Talijani; Polje, međ brdima, kao bačen siv pokrov, šuti, smrknuto.

– Hajde, hajde...! Gurni me, Dinko, ti niko drugi, tvojom rukom me u smrt... Ostaću, ostaću ipak sretna, gurni u vodu, Dinko! Dođi da me... dođi...

Al' ona se otisnu, pusti se sama; zajeca voda u čatrnji, uzburka se, kao iza sna probuđena.

Ivankine riječi, vrisak njen nedorečen osta u noći skamenjen, osta žut i bolan kao usamljen, a osušen cvijet maslačka.

(Iz romana *Gorko sunce*)

NENAD RADANOVIĆ

BAŠTOVANOVA KĆER

Kad se sramota više nije mogla podnositi, Jakov je ubio vojnika. Bez riječi se okrenuo i otišao do prve policijske stanice. S tog puta se nije vratio.

Kažu: svemu je kriva Kata, njegova osamnaestogodišnja kćerka. Oduvijek je bila povučena, nekako zamišljena i među vršnjacima i kad je sama. Kao da je stalno – sanjala. A tanka je, visoka, bljedunjava i bujne kose što ju je, crnu, svijala na potiljku i pričvršćivala iglom na kojoj je blistao ukras. Tugaljivo se osmjehivala. Izgledalo je da se nikako ne može prilagoditi sirotinjskom svijetu jednog baštovana. Dok smo se igrali oko Jakovljeve šupe i u njegovom tijesnom dvorištu, vjerovao sam da je ta ćutljiva djevojka odnekud banula u ovu banjalučku četvrt, da joj ne pripada i da je tu u prolazu, do časa kad će joj biti otvoren put u predjele iz kojih je dospjela. I vjerovao sam, ponesen djetinjom fantazijom, da su ti njeni krajolici svjetliji od onog što nas je okruživalo. I njena sjeta je bila drukčija i zagonetnija od sjete ljudi koje sam poznavao. Gledao sam Jakovljevu Katu na ljuljašci iza kuće, uveče, kako se, sama a bijela, njiše na mjesečini. Gledao sam je u otvorenom oknu, u jevrejskom groblju, u Boriku, na obali Vrbasa, i uvijek mi se činilo da posmatram nečiji portret! Drugi su se igrali – ona je sjedjela i milovala mačku – drugi su se kupali – Kata je bila u sjenci nekog drveta i s obale je pratila kupače i njihovu obijest, ili je čitala debelu knjigu na kojoj je pisalo »Grof Monte Kristo«. Mek joj je bio glas. U Katinoj

blizini se moralo misliti na svilu, ljeskanje sunca po mirnoj vodi, na jasikov trepet u ljetnje popodne.

Ali, nisu je voljeli.

Ona Jakovljeva jadnica, govorili su.

Ona ljenjivica.

Ona suva Kata.

Bila je zbog nečeg kriva i prezrena. Vidi one uspinjuše! upirali su u nju s puta. Vidi kako korača.

Kretala se gotovo nečujno. Bez napora. I minula bi tako pored nas – kao vjetrić. Nikome nisam protivrječio, mada sam mislio da Kata lijepo korača. I kad digne onu svoju dugačku ruku, i kad se okrene i pogleda u oblake nad glavom, i kad sklopi knjigu – nemoguće ju je bilo imitirati. No, zalud, niko nije primjećivao njenu ljepotu. Pored nje su prolazili kao da i nije bila živa. Ona ih je gledala i gledala, a niko da je zovne: O, Kato, pođi s nama!

Ali, već prve ratne godine nastale su krupne promjene.

Odigravale su se samo za jedan dan. Između dva bombardovanja. Od gladnog jutra do gladnije večeri. Od pada u težak san do buđenja koje nije donosilo nadu.

Naša stradanja su počela u zimu. Otac je ostao bez posla. Dva puta je osumnjičen, bio u istražnom zatvoru. Tamo su ga pretukli, i on je, krijući zbunjenost, naglo zaćutao.

Povukao se u sobu. Sjedio je pored zaleđenog okna, prvo neobrijan, pa zabradatio, i jedino što ga je makar koliko otkrivalo, bile su oči: sneveseljen, obarao ih je pred nama i opštom neimaštinom. Tako je nijemo priznavao svoju nemoć. A mi smo se uzdali u njegovu misao. U plod koji će ona donijeti u njegovu snalažljivost, premda je studen prijetila usovima i još većom bijedom.

Sestra je uzimala dvije konzerve sa ručkama od žice. Pratio sam je. Odlazili smo pred kasarnu. Tamo smo, u dugačkom redu, među stotinama smrzle djece, čekali da nam vojni-

ci, ručavši, uliju nešto u te konzerve. Bacali su u njih umočen kruh, makarone, poparu, grah, komadiće mesa za koje se govorilo da je konjsko, no mi smo ga, presrećni, halapljivo jeli.

Tu su viđali i Jakovljevu Katu. Nismo se čudili, sve do onih glasina koje nas pokolebaše. Tek docnije smo se osvjedočili u njihovu istinitost.

Nije dolazila kao mi: u dronjcima, polubosi, neoprani i zapušteni, pa smo podsjećali na kolonu malih prosjaka. Ona se razlikovala. Kao da se i nije svrstavala u ovaj ojađeni red zbog onog što je ostale dovodilo ovamo – ponižavajući otpaci hrane koje bi Nijemci i ustaše, prejedeni, bacali u naše konzerve. I sada mislim da neću pogriješiti ako kažem da su Katine posjete kasarni i stajanje u blatu s onu stranu bodljikave žice, pod suncem bez snage, u nekom tegobnom ćutanju, više ličile svečanim izlascima nego na traženje spasa kad ga je tako malo bilo. Oblačila je očuvaniju haljinu svoje pokojne majke, zatim kaput s nešto otrcanim krznom koji je vezala u pojasu, pa je bila vitka i sva nekako lomna, mada je i u toj krhkosti bilo neke skrivene snage koja se izazovno nametala.O vrat je vješala lančić s medaljonom na kome je ugravirano neko sveto lice, a kosu je vezivala nad ogoljenim vratom. I sva se preobrazila. Kao da ovo nevoljno vrijeme nije primala na isti način kao mi – kao da je za nju nepogoda minula, a tek dolazilo doba u kome će se drukčije i bolje živjeti. Bilo je nekog čudnog nesklada između nas i baštovanove kćerke. Niko nikome nije mogao ništa objasniti, no, osjećali smo: desiće se nešto o čemu će se govoriti, što će se, i docnije, pamtiti!

I desilo se.

Nisam vjerovao vlastitim očima.

Usred te crne i nezaboravne zime kad se otac odlučivao na nedostojne i sitne krade koje bi, makar na dan-dva, utažile glad ali i kaljale naše ime i soj, i kad su se pronosile vijesti o

pokoljima u Drakuliću, Šargovcu i Motikama – tih dana me sestra Jelena, i sama zaprepaštena, upozori:

»Pogledaj!«

U kapelici, daleko iznad humke moje bake i već zatrvenog djedovog groba, na nosiljci koju su prezaposleni grobari zaboravili, sjedjela je baštovanova Kata, a pored nje plavokos, mlad, visok Nijemac čije su se čizme caklile na februarskom suncu. Jednu ruku je prebacio preko Katinog ramena, drugom je nešto gestikulirao trudeći se da sagovornici približi smisao svojih riječi koje nije razumijevala. Iznad njihovih leđa, u sijeroj svjetlosti, nazirala se freska: sveti Đurađ kopljem probada zelenkastu aždaju. Njegov konj se propeo, nad junakom plutaju bijeli oblaci.

Vojnik je, zatim, poljubio Katu. Nije se opirala. Čak je podatno legla na onu nosiljku i Nijemac ju je dugo milovao. Kasnije se Jakovljeva kćerka počela kikotati, i vjetar je pirnuo sa Banjalučkog polja, i jato vrabaca se diglo nad kapelom i Katinu kosu je razduvao sjeverac i nikad mi se nije pričinila ljepšom. U dnu kapele plamen jedne voštanice se povio, buknuo pa usitnio i, najzad, utrnuo.

»Hajdemo«, reče sestra, no nismo se pokrenuli s mjesta.

Kući smo se kasnije uputili, kad su Kata i vojnik otišli s onu stranu kapele, između crnih i masivnih spomenika banjalučkih trgovaca, ispod skočanjenih vrba.

Ćutao sam žureći za sestrom. U groblje je ubasao nečiji pas. Noge su mi utrnule od stajanja, ili od straha kojim sam najednom bio opkoljen; mučno sam ih dizao, činilo mi se da vučem dva nesavitljiva stuba i da ću se, iznenada, skljokati na prtinu i da to niko neće primijetiti.

Za nama je lunjajući grobljem, zavijao onaj pas.

Vijest nije iznenadila ni oca ni majku. Odgovor je bio samo težak i neskriven majčin uzdah. U toj nastaloj tišini i nepomičnosti, s njenog krila je palo klupko, otkotrljalo se dale-

ko, pod kredenac u kome, izuzev praznog suđa, ničeg nije bilo. Otac se, izmrcvaren svojim dugim a beskorisnim mislima, nijemo povukao. U njegovoj sobi nije loženo. Pa ipak se tamo satima zadržavao. Grčio se na stolici i bivao sve suvlji i sumorniji; vratio bi nam se tek onda kad odzvone večernja zvona i kad grad počne ličiti na veliku razvalinu.

»Ćuti«, reče majka Jeleni. »Rat je. Ovo nisu vremena za čovjeka.«

I mi smo zamuknuli.

Ali, gledati se moralo. I pamtiti.

U Boriku su vojnici, prije proljeća, sagradili baraku. Jedno vrijeme, pred tom barakom je stajao stražar. Onda su ga uklonili, no kako je daščara bila odveć blizu kasarne, nismo joj smjeli prilaziti. A nije nas, onako pusta, ni zanimala mnogo.

U prve toplije večeri, baraka je otkrila svoju namjenu.

Jedne subote iz nje se začula truba, pa bubanj, saksofon i gitara. Istrčali smo na ulicu još uvijek raskvašenu posljednjim snijegom. Oko barake su, kao novogodišnje iluminacije, upaljene brojne svjetiljke. Raznih boja. U gustom mraku koji je rano pao, ta svečanost boja se još više isticala, pa se činilo da se to sve i ne događa u Boriku, blatnjavom i prokopanom rovovima, nego na nekakvoj uzvišici na čiji je vrh gotovo nemoguće doći.

Odnekud su počele stizati žene. Dolazile su u grupicama, sredovječne, djevojke i sasvim mlade. Stizale su iza naših leđa, iz ulice Jurja Križanića, iz bombardovane Gundulićeve, zatim neke nepoznate žene, i njih je bivalo sve više. Sklanjali smo se prema kržljavom glogu što je nedavno procvjetao. Te žene su mirisale. Lica su im se presijavala od debelog sloja pomade. Na nogama su im bile cipelice visokih peta koje su uzaludno pokušavale zaštititi od blata i lokava. Dočekivali su

ih vojnici. Uvodili ih u onu baraku u kojoj se sve glasnije sviralo.

Kasnije od drugih, i sama, pored nas je prošla Jakovljeva Kata.

Zaćutasmo.

Minula je onim svojim nečujnim korakom, lijepa kao da se stidi. Do sredine Borika pred nju je istrčao onaj mladi Nijemac. Malo su stajali. Zagrljeni.

»Kata ...«, prostrujalo je žagor.

»Jakovljeva kćerka ...«

»Šta se od nje moglo i očekivati?!«

»Gadura!«

Svijet se uskomeša. Katin prolazak su pratili sve ružniji komentari, sve jetkije riječi.

Nad Borikom se penjao mjesec.

Kroz razmaknute daske barake posmatrali smo tu igranku.

Točilo se pivo.

Neke od žena, žutih lica i ispošćene, već su bile pijane. Kosa im je padala i one su je lijenim pokretima zabacivale, neke su bile stare, gotovo bezube, a one najpijanije vojnici su povaljivali na dugačke klupe i mi smo im vidjeli obnažene noge, ovješene, pomodrela bedra, nečije ruke na tim bedrima, čuo se dug pa jecav smijeh, svirala je muzika i onaj saksofon je svojim dubokim tonovima podsjećao na nešto strašno, bezimeno, a sveprisutno.

Jakovljevu Katu i onog vojnika u baraci nismo vidjeli. Sreli smo ih docnije: stajali su na pošljunčanoj stazi. Kata je bila ozarena. U ruci je držala rascvalu grančicu gloga.

Od te večeri se u našoj ulici, pa i dalje, samo pričalo o toj igranci i nečuvenom prestupu baštovanove kćerke.

»O«, žene su njihale glavama u sjeni lampe, jer su nam presjekli žice za vrijeme jedne racije. »Jadni Jakov! Star je i bolestan – kako će se sa ovim zlom nositi!«

»Šta kažeš?! Vidjela ih. Kako... kako si ih vidjela?«

»Pa... vidjela sam«, odgovori prosijeda Kristina, vešarica u vojnoj bolnici. »Na gomili sam ih vidjela!«

»One večeri... kad je bila igranka!«

»One večeri. U baraci.«

»Pred svima?«

»Jeste. Pred svima.«

Izlazio sam iz kuće u kojoj su tako govorili. Ali, na nesreću, svagdje se tako govorilo. To nije bila istina. To je neko morao izmisliti.

Jakov ne okopa uski pojas zemlje oko svoje kuće. Ni voćke nije okrečio. Ni svoju nagnutu i rošavu izbu omalterisao, popeo se na njen krov i neupotrebljive crepove zamijenio novim. Tog proljeća ga nismo gledali u onom njegovom izblijedjelom i izlizanom baštovanskom kombinezonu, kako obilazi šupu, uvijek nešto kucka u njoj, podiže, ispravlja i izlazi s ogromnim makazama kojima je podrezivao šimširov grm i sasušene grančice voćaka. Donosili su mu, kao i do sada, razvaljene točkove teretnih kola, no on ih nije primao. Ćutao je i ćutao.

Jedne subote je, nasred dvorišta i naočigled svih, i susjeda i prolaznika, pretukao Katu.

Šibao ju je kratkom kandžijom. Mnogi su bili zaprepašteni: otkud tolika snaga u izboranim i starim rukama? Činilo se da Jakovljeva moć i nije bila u tim rukama, nego u njegovoj poniženoj i uvrijeđenoj duši – otud je ta snaga kuljala, otud je provalila i niko je nije mogao zaustaviti i ublažiti.

Nije govorio. Stenjao je. Katu je vukao za kosu, gurao od sebe, udarao pa je naglim trzajem privlačio i ponovo udarao. Kata se nijemo previjala, njeno lijepo i bijelo lice uskoro je

bilo iznakaženo grimasama bola, iz nosa joj je potekla krv, pa iz usta, no Jakov nije prekidao. Kad je iznemogla djevojka sasvim klonula, smotala se oko izlistale višnje, preobražena u drhtavo meso, u besvjesnost, u odumro bol, u trzanje živaca koji su se grčili i naglo opružali -- ni tada niko nije prišao, mada je Jakov i dalje bjesomučno udarao, obnevidio, otežalih ruku i usporenih pokreta...

I to je bilo uzalud!

Kata se nije dala utamničiti, privezati, urazumiti – ništa joj se, ponesenoj, nije moglo dokazati i niko, dok je još bilo vremena za to, nije znao pronaći riječ u koju bi povjerovala, koja bi je, neukrotivu, pokorila.

Ako joj je zabranjivano kroz vrata, iskakala je kroz prozor, ako bi je otac pretukao u subotu, bježala je u srijedu, sa zaliječenim ubojima, ponovo oživjela, nasmijana.

Sad smo je s onim mladim vojnikom viđali i na Vrbasu, oko Rebrovačkog mosta, pa na Abaciji ili Halilovcu na imanju profesora Petraša ili čak pod Veselim brijegom, na kome su živjeli, i užasno stradavali banjalučki Cigani. Viđali smo je u predvečerja i danju, trčala je bijelim vrbaskim sprudovima, za njom je gazio onaj vojnik, smijali su se, jedno drugome dobacivali oblutke, on ju je, na koncu, hvatao i dizao visoko iznad svojih ramena, pa su, oslobođeni i misleći da ih niko ne prati, da okolni grmovi i nekošene travuljine nisu puni naših očiju, sjedali na vruće kamenje i tu su se grijali, ljubili, nešto potiho razgovarali. Nikad i ništa drugo nisu činili.

Jakov je, naprosto, nestajao. Od stida i opšte prokaženosti. Nigdje se nije pojavljivao. Majka je govorila da starac, posigurno, gladuje i da se svjesno uništava. Činilo se da je poražen. Da je od svega odustao. Kata ga je pobijedila. Pred njenom mladošću i neobuzdanom snagom koja je sve iznenadila, pokleknuo je. U tom krhkom djevojačkom biću razrastao se otpor. I taj otpor nije mogao biti skršten. Ničim. Govo-

rilo se da je Jakov, krišom putovao u Prijedor, pa u Bihać gdje su živjeli neki njegovi i pokojne mu žene dalji rođaci i da ih je molio da prime njegovu zabludjelu kćerku, no oni su, zaprepašteni svim onim što im je ispričao odlučno odbijali. Šta će tek ovdje činiti, ako je uz oca takva?! – bio je njihov odgovor.

Jednog jutra na Jakovljevoj kući osvanuše skaredni crteži. Neko je, noću, krečom i nevješto, ali sa dosta jasnim aluzijama, naslikao njemačkog vojnika u čijem je naručju ležala gola, ružno raskrečena žena. Drugi crtež je prikazivao baštovana u njegovom slavnom kombinezonu. On je, ne mareći za to što vojnik leži na goloj djevojci, mirno okopavao leju s lukom...

Drhtao sam gledajući te crteže.

Bilo je to samo nekoliko dana prije sloma.

Kata i vojnik su se i dalje sastajali u kapeli pravoslavnog groblja.

I tu se Jakov, u sumrak, pomolio iza jednog spomenika. Iz neposredne blizine od svega dva-tri koraka, pucao je na zbunjenog vojnika. Pucao je iz svoje lovačke puške za koju se odavno vjerovalo da pripada starom gvožđu i arsenalu bivših stvari. Docnije se čulo da ju je baštovan mjesecima popravljao. S tog mjesta se, bez riječi, uputio u prvu policijsku stanicu.

I nikad se nije vratio...

Davno je to bilo.

Više nema vojnika. Minuo je strah i od Čerkeza, onih raspusnika što su silovali žene, siti, pijani, goropadni.

Pred stalnim napadima susjeda Jakovljeva Kata se povukla u izbicu. Gotovo da i nije izlazila iz kuće koja se sve više naginjala pod teretom vjetra i snjegova, a onda se najednom, u proljeće, pojavila na ulici. Kosa joj je raščupana, haljina prljava i pocijepana, nekako čudno je zvjerala oko sebe

bazajući bosonoga preko blata. U Kalihovoj njivi je grleno, neobično propjevala. Na taj jav, majka zaplaka.

»Poludjela je... Sirota Kata!«

Bježala je ispred gomile djece koja su se okupljala u Boriku. Vikali su za njom:

»Kato, Kato!« – pa su je vukli za ionako raspadnutu suknju, plašili su je halakanjem i bodljikavom žicom, skrivali su se u rovovima i iz njih je presretali, tako da je, već ujutru, počela bježati prema Laušu i pustim predjelima grada.

»Dok je Kata živa... mislićemo o ratu!« kazala je majka jedne večeri.

Tog časa je pored naše kuće, pjevajući, prolazila baštovanova kćer.

MLADEN OLJAČA

SIN

Dovedoše ih pred raku.

Dovedoše ih pred raku u suton svirepog dana. Desetak osuđenih na smrt, među njima oca i sina, vezane žicom za ruke. Ocu je bila slobodna leva ruka, sinu desna. Stajali su ćutke jedan uz drugog oborenih glava, smoždeni, turobni i neobrijani, a delio ih je samo jedan konopčić zarđale žice koji se protezao između kolone osuđenika.

– Jesi li se predomislio? – upita ustaša.

– Ne – odseče sin.

Ustaša ga strelovito pogleda.

Sin se trudio da izgleda odvažno, ali mu glava drhtala, a malaksale vratne žile su počele da bole.

Oficir poče da raspoređuje vojnike. Postroji ih pred rakom na dvadesetak koraka. Zatim im naredi da napune puške.

Začvolikaše zatvarači.

Sin pogleda u jamu – ogromna, žuta i blatnjava, očigledno će tu biti sahranjeni svi mrtvaci zajedno.

»Tu« – zadrhta sin, i više nije mogao da gleda u ilovaču.

Otac je stajao sumoran i obnevideo, sa poslednjim delićem snage u telu, a njegovo lice odavalo je čoveka koga su u zatvoru mučili i prebijali. Činilo se da ne primećuje nikoga.

Vojnici se rasporediše pred rakom. Sa napunjenim puškama u rukama čekali su od starešina naređenje za paljbu. Neki su izgledali nestrpljivi, dok je drugima iz očiju izbijala dosada, čak i neka žalost.

– Nisi se predomislio? – opet će oficir.

– Ne! – reče sin.

– Tvoja šteta! – osmehnu se oficir.

Sin ga pogleda s potmulom mržnjom u očima. Tako se gledaju pas i vuk pri iznenadnom susretu.

Osuđeni su stajali uz samu ivicu groba, jedan do drugoga, i leđima okrenuti jami. Odrpani i izmrcvareni u odeći koju su mučitelji cepali nekim tvrdim predmetima, možda i gvozdenim šipkama, siroti i beznadežni, neki gologlav, sa neočešljanom kosom, neki s kapom ili šubarom, podsećali su na trošnu ogradu koja svakog trenutka treba da padne.

Otac je nosio šubaru od crne jareće kože, a sin kačket od svetle vunene tkanine. Otac je imao brkove guste i tamne, zašiljene na vrhovima, a sin je, očigledno, tek nedavno počeo da se brije – brada mu je bila retka, tanucna i neugledna.

Stojeći pozadi vojničkog stroja, oficir zapovedi:

– Nišani!

Zatim objasni da streljanje treba vršiti sleva udesno.

– Po trojica na jednoga! – reče poslovno.

Pa, kao da nije bio siguran u to da su vojnici razumeli njegovu zapovest, on ponovi:

– Sleva udesno!

Vojnici su nišanili. Jednome od njih puška je neprekidno padala ka zemlji, i on je s mukom nastojao da je podigne do određene visine:

– Pali!

Odjeknu plotun. Vrhovi cevi zadimiše se od crnog barutnog dima.

Tri osuđenika padoše, pa povukoše sa sobom i četvrtoga, koji je bio živ. On se podiže kao čovek koji se spotakao. Izgledalo je da mu je krivo što nije pogođen kad i njegovi drugovi. Bio je to sin.

– Dakle? – upita oficir.

– Ne! – reče sin.

– Napuni puške! – naredi oficir.

– Nišani! – odseče oficir.

Sin ugleda tri ogromne cevi kako zjape pred njegovim grudima.

– Čekaj! – reče.

Oficir naredi vojnicima da puške podignu iznad osuđenikove glave i da slušaju dalje zapovesti. On ponovi svoje reči, kao da mu je bilo naročito stalo do toga da sin ostane u životu. Čak je izgledao obradovan promenom koja je nastupila. Visok, koščat i ogroman, a nežna i bledolika lica, koje je bilo lepo kao u devojke, u dugom zelenom šinjelu, koji se spuštao do iznad cokula i sa limenim slovom »U« na prljavoj kapi, oficir je izgledao neumitan kao sudbina.

Naredi vojnicima da puške zakoče.

Oni učiniše i to. Onda im naredi da puške ponovo puste k nozi. Kao da je bio uzbuđen, reč mu je zapinjala u grlu. Sin ga je svakako iznenadio.

– Dakle?

Oficir mu je to pitanje postavljao već deset dana neprekidno, i neprekidno je dobijao odgovor: »Ne!« Satima: »Dakle?« i satima: »Ne!« Deset dana tako: »Dakle?« i deset dana: »Ne!« a maločas je sin rekao:

– Čekaj!...

Oficir zahteva od njega da ubije oca. Izgleda da je to strast oficirova: da zatvorenici, pred njegovim očima, ubijaju jedan drugoga, a on da ih posmatra i da se nadmoćno osmehuje. Sad mu je naročito stalo do toga da sin ubije oca. Najpre je od oca zahtevao da ubije sina, ali starac je grčevito odbio i ustašu popljuvao. Onda je pao izbor na sina. »Oprostiću ti život!« – rekao je oficir.

A sad je pitao:

– Dakle?

Sin je počeo da muca.

– Ti znaš šta sam ti obećao! – reče oficir. Govorio je glasno, i mogli su da ga čuju svi osuđeni – sem trojice mrtvih.

– Ne mogu! – prostenja sin i baci na oca pogled pun beznadežnog očajanja. Otac je stajao tvrd kao kletva.

Oficir naredi vojnicima da nišane.

– Čekaj – reče sin.

– Šta čekaj?

– Daj malj! – reče sin.

– Ako oca ubiješ maljem, oprostiću ti život.

– Daj malj! – ponovi sin. Uzdržavao se da ne krikne.

Oficir naredi da mu oslobode ruke. Jedan vojnik donese malj.

Sin sastavi blede usne.

Kao da je naslutio o čemu je reč, otac ga preseče mračnim pogledom punim preziranja. A sin se nije trudio da pred ocem opravda svoj postupak. Čak mu se učini da starca i ne žali.

»Tukao je majku, pio... Oprostiće život... Zbog njega sam i pao u zasedu...«

Oficir ga povuče za rame.

Starac ostade sam. Njegove oči, ko zna zbog čega, orosiše se suzama – jedna krupna i svetla kaplja kliznu mu niz jagodice sve do gornje usne, i nestade tu, u čekinjama.

– Drži malj! – reče oficir sinu i osmehnu se. Ovi trenuci su mu uvek najdraži: kad osuđenik, obezglavljen, ponižen i poražen, izgubi sve, i snagu i dušu.

Sin primi malj.

– Obema rukama! – reče oficir.

Vojnici su ceo prizor posmatrali sa očiglednom dosadom. Samo jedan među njima, mlađi čovek, izgledao je unezveren, čak nesrećan.

– Obema rukama! – ponovi oficir.

– Dobro! – reče sin.

Nije imao baš mnogo snage. Ruke su mu podrhtavale. Podrhtavalo mu je celo telo.

Prateći pokret malja kroz vazduh, oficir zadrža pogled na starcu; on je stajao nepomičan i pomiren sa smrću, kao iskusan čovek koji od života ništa bolje nije ni očekivao. A kad se malj podiže uvis, pogledaše u nj i starac i oficir istovremeno, starac bespomoćan, a oficir s radosnim bleskom u očima.

Onda mnogi zanemeše od zaprepašćenja, jer se sin okrenu ka oficiru, gnevan i izbezumljen, sa maljem u rukama.

Posle prvog udarca oficir se održa na nogama, ali mu glava klonu, i on se zatetura. Pogleda u sina užasnutim, mrtvim očima i skljoka se na blatnjav put, pa poče da batrga nogama brazdajući zemlju.

Sin ga ošinu još dva puta, pa onda malj baci na gomilu vojnika i reče umornim glasom:

– Pucajte!

Tada ga otac pogleda začuđeno, a uglovi njegovih usana razvukoše se u bolan osmeh.

ERIH KOŠ

SLEDEĆEG ČASA

Bilo je veče, i po običaju, sedeli smo oko ognjišta. Napolju je ležao sneg; noć je bila zvezdana, studena i bez meseca. S vremena na vreme neko bi bacio suvog granja na vatru, plamen se podizao i osvetljavao nam lica. Senke po zidovima bi porasle. Iza nas, u uglu pored žiška, kuvar Marko »Mađar« čistio je kazan, lupkao loncima i slušao razgovor. S krpom u ruci, ruku garavih do lakata, prilazio je vatri da i on kaže svoju.

Koliba je brvnara, oblepljena blatom; kreč je spao sa zidova, a na više mesta i blato se krunilo s brvana. Mi u kolibi sačinjavali smo vod i držali stražu na grebenu prema Crkvicama; na bregu iznad nas poseo je položaje drugi vod; treći, desno, u Šćepov-dolu. Stotinak koraka ispod nas nalazi se zidana kuća, prizemna, s nekoliko odeljenja. Tu se smestio štab odreda.

U stvari, jedva da smo bili jači od desetine; na broj kako kad, desetak ili najviše petnaest ljudi, zajedno s kuririma u štabu. Okupljeni u uzanoj prostoriji, grejali smo se pored ognjišta pre no što ćemo da poležemo. Ja sam čekao da pođem na stražu – nije vredelo da ležem dok se ne vratim.

Krivošijani, dugački, mučavljivi ljudi, počivali su naslonjeni na laktove, opruženi u tamu, glavama okrenuti vatri. Petorica, svi iznad četrdesete, koščati, suvi, ozbiljna lica. Mi ostali Bokelji smo i stranci – jedan čak iz Beograda. Življi i nemirniji, sedeli smo i ležali ispremetani, naslonjeni jedni na druge – i slušali.

Govorio je čovek leđima okrenut vratima. Sedeo je na šinjelu, presavijenom, učetvorostručenom; jednu nogu podvio je poda se, na podignuto koleno druge naslonio se laktom, a između nas i njega bilo je sa svake strane slobodnog prostora za po jednog druga da se pruži porebarke. Tako je sedeo među nama, a ipak bio izdvojen, i tako smo mu u svetlosti plamena bolje mogli videti lice i lakše pratiti reči.

Lep je; lepši od Bokelja i nas, stranaca, sitnih, odviše lakih i živih, a prijatniji od Krivošijana, koji su, kao jelike pravi i nesavitljivi, suviše porasli uvis, dok su im pokreti spori kao u grana koje se njišu na vetru.

Kapu je držao na krilu. Kosa mu je crna, kovrdžava i sjajna, kakvu žene vole da mrse prstima, a lice tamnoputo, pravilno srezano, ali bez oštrih crta, crnomanjastih ljudi. Bojom i izgledom davalo je utisak nečeg baršunastog mekog, i nečim prijatnim, toplim i dremljivim, što se širilo ka nama preko plamena na ognjištu, ispunjavalo i zagrevalo kolibu.

U zrelim je godinama – negde oko četrdesete – što će reći: poprilično stariji od nas, a na ravni sa Krivošijanima, čija su lica već sva izrovašena i ispresecana borama. Jutros, kad sam ga video, učinio mi se visok – sad bih rekao da je srednjeg rasta. Na njemu su čakšire, krojene na priliku oficirskih, kratak kaput od iste, meke, maslinaste čoje, na nogama gege i novi opanci, sitno isprepletani oputama – hercegovački, kako ih ovde zovu.

Najlepši mu je glas. Govorio je spokojno, naginjući se napred, ka vatri, bliže nama, zavaljivao se u mrak, nabijao lulicu, palio je žiškom iz vatre, pušio dugim dimovima, gledajući za njima, a sve vreme njegov duboki bariton grgotao je kao voda koja vri na laganoj vatri.

Marko »Mađar« prokrčio je put do ognjišta i skinuo kazan. Neko je dohvatio svežanj suvog granja i bacio ga u oganj, u kome su tinjale bukove cepanice. Plamen je zahvatio

lišće, zapucketao, podigao se iznad naših glava, osvetlio pocrnele grede i krov, kroz koji je izlazio dim.

Mitar Đurović – tako mu je nekako bilo ime, nisam siguran da li sam tačno upamtio – istresao je pepeo iz lule i namestio se bolje na svom sedištu. Menjajući glas, podržavajući Talijanima i Bokeljima, hvalio se kako je kupovao duvan po Boki i varao karabinjere u Risnu.

Izgledalo je kao da svetlost sa ognjišta najviše na njega pada. Ćutljivi Krivošijani samo su pljuckali u vatru i čupkali brke. Grgotanje njegovog glasa navodilo me je da zatvorim oči i bio bih to i učinio da nije bilo drugog razloga koji me je držao budnim. A i ostali su slušali pažljivo i pomerali se samo da opruže utrnule udove i podstaknu vatru na ognjištu. Marko »Mađar«, radoznao i priglup, zastao je s kazanom u ruci, iz koga je uzavirala para. Zablenut u govornika, otvorio je usta, ali mu misli teku sporo, ne ume da uskoči, pa mičući usnama prati Mitrove reči i najzad guta pitanje zajedno s pljuvačkom.

Jutros, tek što je svanulo Mitar je stigao u Brezovi do. S njime je došao dugačak mršav čovek u vojničkom šinjelu i crnogorskoj ili hercegovačkoj nošnji: u crvenom džamadanu, plavim gaćama, svedenim ispod kolena, i belim gegama na dugim nogama, koje mu se lome u kolenu. Sa sobom su doveli tri talijanske mazge natovarene vrećama.

Kad sam naišao pored štaba, ekonomi su dve već rastovarili; na trećoj su upravo drešili konopce. Pred vratima su ležala dva sanduka bombi, desetak vojničkih torbica nabijenih municijom; tri puške su prislonjene uza zid kuće. Na oborenoj bukvi sedeli su Mitar i njegov drug, a oko njih se okupilo nekoliko radoznalih boraca, Bokelja i Krivošijana, dva štapska kurira, domaćin, sin mu, i nešto čeljadi iz kuće.

Krivošijani, kao i obično, povučeni, ćutljivi, nepomičnih lica – nisam na to obraćao pažnju – a Bokelji, kuriri i deca

grajali su, zapitkivali i razgledali sanduke, torbice, vreće i mazge. Mitar je malo po strani, govorio tiše, dubljim glasom, s dvojicom Bokelja; drug mu, onaj visoki, prebijenih kolena, knez sa Ubala, mahao je rukama, pokazivao vreće, municiju i mazge, potezao ljude za rukav, udarao se u prsa, vikao i kleo se glasom tankim kao u žene, otežući i zapevajući po crnogorski. Smejao se kao da kija, a ispod dugih lisičjih žutih brkova prskala mu je pljuvačka na sve strane.

Čekali su da naiđe komesar ili komandant. Ja sam imao posla u štabu i ušao sam. Komandanta nije bilo; otišao je da obiđe vod u Šćepov-dolu, a komesar kome se nije žurilo da izlazi rekao mi je: »Znam, neka čekaju« i ispričao podužu priču.

Ubaljski knez je stara lopuža. Slizao se s Talijanima, sastavljao spiskove talaca, vodio karabinjere po selima i pokazivao koga će hapsiti, a sad mu se učinilo da je prilika da se opere, učini junakom i dodvori komandi odreda.

»Zato onoliko viče! Misli valjda da ćemo ga sad postaviti za komandira! A ni onaj drugi nije bolji.«

Svratio sam u magacin po municiju, zadržao se, a kad sam izišao, nikog više nije bilo pred kućom. Mitra su poslali u kolibu, a kneza s mazgama u pojatu. Posle podne video sam ga gde, sav oznojen i pokunjen, cepa bukove trupce za štapsku kuhinju. Mitar je pomagao Marku »Mađaru«, gulio krtolu i donosio vodu. »Čekam da me rasporede!« rekao je i ceo dan radio poslušno, lako i vešto.

Posmatrao sam ga dok je pričao – oslobađao se polako i kravio. Napunio je lulu i ponudio kesu najbližima. Bokelji su prihvatili i zapalili, Krivošijani, s druge strane ognja nisu se ni pomerili. Počeo je da se širi tanak dim prijatnog mirisa. Ubljanin je pričao kako je Talijane u Boki uhvatio strah, pa ne smeju noću da izlaze iz kuće, lagao nas da se spremaju da beže, i sve mu je, kao najžešćem i najmahnitijem među nama,

izgledalo lako i mogućno. Učinilo mu se da mi suviše ćutimo; počeo je da zapitkuje i traži potvrde uokolo. Bokelji su odgovarali; Krivošijani su odbijali dimove i čarkali vatru.

Onda se opet nagnuo napred, mašio zadnjeg džepa i izvukao pištolj. Stavio je lulu na koleno i obema rukama objašnjavao nam mehanizam zatvarača. Pištolj je lepo parče, kakvo ni ja dotle nisam video, nalik na talijanske, oficirske, jedva nešto malo veći, posrebren, sa sedefastom drškom i dvanaest metaka u šaržeru; dvaput više nego u običnih pištolja. Pružio ga je najbližem drugu i Krivošijani koji vole oružje svake vrste, nisu mogli da odole; prihvatili su ga i uzeli da razgledaju. Marko »Mađar« opet je ostavio svoje sudove i naćve i onako brašnjavih ruku primakao se onima što su škljocali obaračem.

Mitar je prestao da govori. Sisao je kamiš lule i posmatrao kako opipavaju pištolj. Ja sam, međutim, jednako posmatrao njega. Izgledao je prijatan, mek čovek, i mislio sam kako sam se mogao prevariti. To popodne, od Krivošijana koji su ga ranije poznavali, a zatim i u štabu, saznao sam da je ubojica, opasan i nezgodan čovek.

Bio je Ubljanin, a to u Boki, gde su Ubljani na zlu glasu kao kavgadžije i ubojice, već samo sobom nešto kazuje. Pre rata izbo je u Risnu nekog mesara i ležao za to na robiji. U kapitulaciji od pustog besa, zapalio je s još jednim Ubljaninom magacine na Crkvicama, iz kojih je narod raznosio brašno. Zavadili su se oko automobilske gume, koju nisu mogli podeliti i Mitar je iz puškomitraljeza sasuo drugu u drob sedamnaest metaka, dvanaest stojeći nad njim. Tri je ostavio u šaržeru i sklonio se u Orjen. Krio se neko vreme, dodijao seljacima upadajući im noću u kuće, prebacio se zatim dole, u Boku, i bavio se švercom dok i Talijanima nisu dodijale ubaljske žalbe i njegovi zulumi. Osetio je da će ga uhapsiti, plašio se ubaljske osvete, i sa knezom i nešto oružja i munici-

je, koju su poneli u otkup, krenuo nama u Brezov do. Računao je da su i u odredu hajduci koji neće mnogo raspitivati o njemu.

On je i sad u to verovao.

Krivošijani su jednako premetali pištolj. Sad, kad je bio u njihovim rukama, kao da su zaboravili čiji je. Zavirivali su u cev, razgledali magacin, kočnice i metke. Mitar se smeškao; znao je kako će ih pokrenuti iz njihovog mira.

»Silan je!« složili su se.

»Može li da pali rafalom?«

»Može... automatski!«

»Talijanski?«

»Španski!« podigao je Mitar cenu.

»Valja dobrog vola!« zaključili su Krivošijani i najposle prepustili pištolj Marku »Mađaru«, koji je navalio da ga uzme. Mitar je čarkao vatru. Čekao je da mu ga vrate; još nije našao da je vreme da ga pokloni.

I eto, sad dolazi ono zbog čega sam uzeo da pričam, a dosad sam otezao da kažem. To poslepodne komesar mi je rekao u štabu da su Ubljani već doznali da je Mitar u odredu. »Imamo neprilika zbog njega!« dodao je. »Kažu da krijemo ubice i lopove. A za kneza se čine nevešti, kao da i ne znaju da je ovde. Ne znam šta ćemo s Mitrom... Videćemo doveče, kad dođe komandant. Čini mi se, neće dobro proći.«

To je rekao posle podne, a pred veče javili su nam iz štaba da je Mitar Radov osuđen na smrt.

Trebalo je da umre. Tražili su da do mraka pripazimo da ništa ne sazna, i da ne pobegne! Tako smo, dakle, zajedno večerali kačamaka, uneli u kolibu drva, napunili kazan vodom i po običaju, zaseli oko vatre... Čekali smo! Podsticali i podržavali razgovor kad bi klonuo, ispod oka motrili Ubljanina i pratili njegove pokrete. Znali smo da mu je ostalo malo vremena, svega nekoliko trenutaka možda. da svakog časa neko

može da zalupa na vrata i dođe da ga povede. A on je, međutim, mirno pričao i jedini ništa nije znao – on i Marko »Mađar«, kome nije vredelo poveravati tajnu, jer ionako ne bi mogao da je sačuva.

Rat je. Ipak, bilo je čudno što je čovek sedeo mirno među nama ne znajući šta ga čeka, a mi smo, eto, znali. Na ćutljivim Krivošijanima ništa se nije moglo poznati – lica su im studena i nepomična, kao da su oduvek drugovali sa smrću. Činilo mi se da su oni otpisali Mitra Radova još jutros, čim su ga ugledali u Brezovu dolu; znali su da mu to ne može izići na dobro. Bokeljima je bilo teže. Počeli su razgovor, slušali Ubljanina i brzo se zamorili. Jedan za drugim, kako je veče odmicalo, izvrtali su se na leđa, posmatrali nagorele grede nad sobom i senke kako se kolebaju na zidu, pratili iskre koje su iskakale iz ognja i gasile se visoko pod počađavelom šindrom krova. Nisu se mašili ni za pištoljem. Beograđanin, mršav, plav čovek, kome je stalno igrala ruka ili noga, nije više mogao da izdrži, izašao je pred kuću i vratio se psujući. Odozdo, od štaba, niko se nije pomaljao.

A meni je, priznajem, bilo žao Ubljanina – toliko je sav zračio životom i snagom. Mačijim pokretom protegao se na svom sedištu i učinilo mi se da sam mu i pod čojom kaputa poznao mišice. Izgledao je kao lepa, zdrava, snažna zverka, koja se svalila tu, levo od mene, pa joj pod kožom biju vreli damari i bičevi mišića igraju životom. Činilo mi se da je od njega mogao biti borac – pripitomio bi se i vezao uz nas – ali onako ležeći, posmatrajući ga kako mirno sedi među nama, najviše sam obrtao drugu misao: ko će prozreti gustu zavesu koja nam skriva buduće dane, ko će znati šta nam oni nose i šta nas čeka sledećeg časa? I bilo mi je u tom trenutku nekako krivo zbog ljudi što im nije dato da i to saznaju. Činilo mi se da je nepravično i sramotno, da čoveka ponižava i vređa,

što sve ono oko čega se trudi i upinje može da bude srušeno, možda, već – sledećeg časa.

Eto to sam mislio, ali govorio nisam ništa.

Jedan od Krivošijana gurnuo je bukove cepanice u vatru i nabacao povrh njih naramak granja. I Ubljanin je ćutao. Marko »Mađar« kome nikakvo oružje nije trebalo, jer je kao kuvar bio podalje od borbi a plašio se svakog pucnja, onako detinje lakom, nije mogao da se uzdrži i zatražio je pištolj.

»Lako ćeš nabaviti drugi!« rekao je Ubljaninu.

»Kad nabavim, daću ti. Ovaj sam namijenio komandantu«, kazao je Mitar mirno, ne trepnuvši.

Marko je obrisao levu ruku o nogavicu, premestio u nju pištolj i posmatrao ga izdaleka u pruženoj ruci kao devojka kad se gleda u ogledalu.

»Važi!« složio se. »Ja ću dotle ovaj pričuvati!« namignuo je lukavo i pištolj zavukao u golemi džep na čakširama.

»Ubljanin se nije bunio. Smeškao se, stavio lulu u usta ne paleći je, a Marko se iz svog ugla vratio vatri i, kao da se nečem dosetio, upitao podozrivo:

»Misliš da ćeš nabaviti drugi... Bar običan... na doboš... sa pet metaka« dodao je, jer je znao da se ovaj neće zadržati kod njega.

»Mogu, Marko! Sutra!« rekao je Ubljanin i opet se protegao na svom mestu. Bio sam uveren da se ne šali i dosetih se da ima skrivenog oružja – puškomitraljez s kojim se odmetnuo u šumu nije doneo sa sobom.

»Sutra ću na položaj, u Jelov do«, nastavio je da priča. »Mogao bih se sam drugi provući do magacina na Crkvicama. Ima jedna jaruga, kroz šumu...«

Zaustio je da još nešto kaže – hteo je možda da nam objasni kako će doći do pištolja. Otvorila su se vrata, plamen se prignuo, u kolibu je ušao Marko Perov Vučurović, seljak iz Zvečave, i nije zatvorio vrata za sobom.

»Mitre«, rekao je. »Zovu te u štab«.

Nismo ga čuli kad je dolazio. Na nogama su mu opanci gumaši, ogrnuo je kabanicu i nije se videlo da je imao oružja.

»Je li!« začudio se Mitar i skočio na noge. Užurbao se. »Eto, sad ću! Odmah!« Namestio je kapu, zapučio dugmad na kratkom kaputu i kopču pod vratom, utegao se i pogledao niza se kao vojnik pre no što će izići pred starešinu.

Videlo se, zbunio se i iznenadio.

»Hajdemo!«

»Ponesi šinjel!« podseti ga najbliži Krivošijanin.

Dodali su mu šinjel; prebacio ga je preko ramena.

»Tu je blizu... nije daleko«, rekao je.

»Evo, ponesi i pištolj!« javio se Marko i pružio mu pištolj preko vatre.

Mi se svi malo trgosmo. I Marko Perov Vučurović, čini mi se. Nasta kratak predah.

»Neka, neka sad... Sad ću ja natrag!« rekao je Mitar i sa Vučurovićem izišao na vrata.

Među nama, prema vratima, ostalo je poširе prazno mesto.

Marko »Mađar« opet je vratio pištolj u svoj golemi džep i pružio nam svima u dnu porcije neke crne tečnosti. Ohladila se i malo je ličila na kavu – kupila je usta i gorčala kao da je pravljena od prženog žita. Uzeta je iz plena koji je jutros Ubljanin doterao sa sobom.

Krivošijani su popili svoj deo. Ja sam izišao na vrata i prosuo sve u sneg. Pored mene se našao Beograđanin i, trzajući ramenom, ugrabio da mi šapne:

»Ništa se ne čuje!«

Kad sam ušao u kolibu, svi su se već spremali da spavaju i pokrivali se gunjevima i kaputima. Vatra se polako gasila.

Seo sam na tronožac i naslonio glavu na zid. Mislim da su i drugi osluškivali. Ništa se nije čulo! Možda je vetar duvao u suprotnom pravcu?

Sat docnije, kad sam išao da smenim stražu, zavirio sam u štab. I tu je već sve mirno. Vatra je jedva tinjala, ukućani su polegali. U sobi koju je držao štab goreo je mali žižak i jedva se vidio kroz zamrznute prozore.

Podigao sam jaku na kaputu i pošao dalje prtinom. Bilo je vedro. Iznad uzanog dola video se samo mali deo neba posut sitnim zvezdama. Mraz je počeo da steže.

Idući ka stražari valjalo je paziti da ne skrenem desno, gde ima dubok, opasan ponor. Dok sam prolazio, izvukao sam glavu iz jake da bih bolje pratio prtinu i učini mi se da je neki svež trag vodio naniže. Uvukao sam opet glavu i produžio do mesta gde je bila straža. Te noći nasta strahovita studen, a ja sam proveo napolju pune dve smene. Dežurni u vodu zaboravio je da sledećeg stražara probudi na vreme.

HUMOR, SATIRA, IRONIJA

BRANKO ĆOPIĆ

SLIJEPI KONJ

Gazdinske kuće u našem kraju bile su čuvene po svojim njivama, po šumi i stoci. Znale su se gazdinske oranice, gajevi, konji i volovi. Svak je umio nabrojati što jedna ugledna kuća ima i šta se u selu računa njezino.

Manje se znalo o drugom, nevidljivom dijelu nečijeg bogatstva. Bio je to posjed u dukatima, novac u banci i pomoć od rođaka iz Amerike. O tome se samo nagađalo s razumljivim preuveličavanjem, zavisno od mašte i pameti pripovjedača.

I još je nešto bilo po čemu su se pojedine gazdinske kuće znale i pámtile, jedan dodatak uz bogatstvo bez koga se, kanda, ipak nije moglo. To je čitavoj kući davalo izuzetan pečat, kao što usamljeno drvo ili siv kamenit hrbat ostaju trajna biljega po kojoj ćemo zapamtiti kakav brijeg ili golu brdsku kosu.

Bilo je, na primjer, kuća koje su u porodici imale nekog budalaša, znanog svakom djetetu u selu, pa je, vremenom, taj bezazleni benaš postajao poznatiji i od same svoje kuće i čitavog njenog bogatstva. Svak se utrkivao da ga vikne, pozdravi ili počasti. U nečiju dobrostojeću kuću, opet, dolutao bi odnekud iz svijeta, obično iz Like, kakav daleki rođak, samac, bez familije pa bi se tu pribio uz ognjište, riješen da proboravi do suđena časa. Jedan gazda ispod šume, srećnik, imao je, još od prvog rata, nekog daljnjeg ujaka, ili će biti tetak, koji je imao priličnu penzijicu kao bivši austrougarski feldvebel[1].

---

[1] feldvebel – narednik.

Od toga se čitava kuća solila i duvanila, a đedo penzioner dobivao je svakog jutra čašu rakije i čitav dan provodio u blaženom beutu,[2] i ne znajući u kojoj carevini živi ni čiji krušac jede. Da bi ga duže podržali u životu, đedu su, poput panja, pažljivo čistili peruškom bojeći se da se, jednom, od starosti ne raspe u prah.

I naša kuća uvijek je imala poneku znamenitost. Tek bi jedne nestalo, a već preko noći bi je zamijenila neka druga. Najstarija koju pamtim iz djetinjstva bio je jedan slijepi konj.

Posljednje godine prvog svjetskog rata otjeran je u vojnu komoru naš dorat, jedan od najstarijih konja u čitavom kraju. To je već bio jasan znak da je država pala na najniže grane.

– E, moj dorate, dok je spalo na to da ti kola izvlačiš iz blata, ne valja nam rabota – uzdisao je djed Rade, opraštajući se od konja suznih očiju kao da ispraća na front nekog od svojih ukućana.

Već pod samu zimu, jednog suvog dana punog oštre golomrazice, pojavi se dorat u našem dvorištu. Doveo ga komordžija bez ruke, neki seljak s okolnih brda, koji je, također, imao konjsko ime – Zekan.

– Svakojako se napatismo uz put, i gladni i žedni – pričao je dugački Zekan kao da se radi o dvojici ljudi. – Ne da niko pod krov, boje se da nijesmo kakvi lopovi. Ja ponekad od muke i zapjevam, a dorat ćuti, nije ti on od toga posla.

Na kraju Zekan priznaje još nešto što je čitavu kuću ožalostilo: dorat je u ratu oslijepio. Kad se to desilo, konjovodac nije umio da kaže. To su drugi prije njega primijetili i skrenuli mu pažnju.

– Pa šta ćemo sad? – ote se nekom od ukućana.

Djed je tužno zurio u ispošćena konja i najzad neveselo zaključio:

---

[2] beuta – nesvijest, omamljenost, opijenost.

– Neka ga, ovo je njegova kuća.

Tih nedjelja i mjeseci prolazila je drumom kraj naše kuće čitava varica raznoraznog svijeta. Plutali su neznano kud naplavci i krhotine razbijenog ratnog broda Austrije. Svak je tražio mirno mjesto da se skrasi pod blagotvornim suncem, koje je još jedino ostalo neizmijenjeno i svačije.

Nije ga bilo koji je prošao za dana, pred starčevim očima, a da ga djed nije ispratio pogledom sve do okuke, gdje bi neznanac uronio u sjenku zgusnute zove. Kud ode, grešnik, i hoće li taj, napokon, pronaći miran konak i kakvog, svog, benastog Rađu Ćopića, koji će ga primiti pod svoje?

I uvijek bi, tom prilikom, pogledao svog starog konja, mučenika, koga mu je sama sudbina poslala da se putem njega, koliko-toliko, iskupi i oduži za sve muke i nevolje koje je rat sručio na ovaj kukavni svijet. Svak je zato kriv, pa i stari Rade, svakom pripada njegov dio ispaštanja, i to svoje valja stoički podnositi i durati.

Ama, ljudi, šta će nam stara kljusina, ko će to džabe hraniti? – bunio se moj stric Nidžo, a djed ga je samo sažaljivo gledao kao nedoraslo i nerazumno stvorenje, i pitao:

– Kako džabe? A ko pobi i osakati toliki božji svijet? Valja zato plaćati.

– Ma ko plaćati? Zar sam ja za to kriv, a?

– I ti i ja, moj sinko. Rat je sramota i greota za svakog živog božjeg stvora. Izjedali smo se i klali kao bijesni psi.

– Pa jeste, bilo je i toga – priznavo je stric i tonuo u neveselo ćutanje.

Da i njemu nađe neki posao i pravo mjesto u kući, djed je svake nedjelje, kad je naš dan za meljavu, opremao svog dorata i tovario ga vrećama sa žitom. Lagano, nogu za nogom, prebirali su uskim puteljkom preko njiva u pravcu malog poredovničkog mlina na potoku. Odmicali su krotko i smireno, kao na svečanost sa koje se, možda, ni vratiti neće.

– Odoše starci – gunđao je za njima moj stric s lakom sjenkom tuge i praštanja za svu njihovu suvišnost na ovome surovom svijetu.

Kad sljedeće jeseni, kao i obično, samardžija Petrak stiže na našu slavu, Miholjdan, on i djed prosto se pomamiše oko slijepog konja. Više su se bavili njime nego, bože nas prosti, samim svetim Kirijakom Mihailom. Da čudo bude još veće, dozvaše s brda i onoga komordžiju Zekana, doratovog spasioca, pa njih trojica, uveče, ostaviše slavsku sofru i ostale goste i preseliše se u štalu, kod konja. Tamo su, pijući, naizmjenice pjevali, plakali i ljubili dorata, sve dok tako i ne pospaše u sijenu pod jaslama. Neki se naši gosti zbog toga, naknadno, čak i uvrijediše.

Toliki kumovi, prijatelji i dostovi, a stari Rade otišao da s paripom slavu slavi i čaše ispija. Preči je njemu dorat nego mi svi.

Malo-pomalo, pa naš slijepi konj postade poznat čak i široj okolini, dalje od sela. Videći gomilu dječurlije, na pašnjaku pored potoka, kako se uče jahati na mirnom krupnom konju, prolaznik se odmah dosjećao da će to biti onaj slijepi Ćopića konj koga su, priča se, dovodili čak i na slavu, među goste.

– Ne da ga stari Rade, a davno bi njemu Cigani smrsili konce – čulo se, usput, od ljudi, pa bi se istom neko požalio:

– Eto, a mene rođena djeca hoće da proćeraju iz kuće, tako ti je to.

U ljeto, jedne čiste ivanjdanjske večeri, našega konja nestade s obližnjeg pašnjaka, podno same naše kuće. U početku se niko naročito ne zabrinu zbog toga, naći će se negdje u komšiluku, valjda su ga dječurlija u igri odvela.

Kad već i ponoć minu, a od dorata ni traga, djed se poče vrpoljiti u svom krevetu i zorom ustade da ga sam traži. Osvi-

talo je neko goropadno i ljuto jutro s teškom rosom, pa starac krenu bos da ne bi raskvasio opanke oputnjaše. Pretražio je tako sve zavučene okuke, tukove i gušćake oko potoka, ispod gajeva i podno velike šume Lisine, ali od konja ni traga. Vratio se tek pred ručak, loman i uveo, a već istog dana pade u postelju i poče da kašlje.

– Eto ti sad tvoga dorata – gunđao je stric Nidžo trudeći se da je što manje starcu pred očima.

– Bogami, ništa drugo, nego ga je ovaj tvoj lopov prodao Ciganima, neki dan su ovuda prolazili – dosjećao se djedov rođak Sava, sjedeći uz starčev jastuk. – Znam ja Nidžu.

Zađe tako djed i u zimu, a iz kreveta se ne diže. Najčešće nema s kim ni da razgovara pa mene privlači uza se. Dok napolju purnjavi[3] mećava, a ja pišem svoje zadatke, starac ćuti usturen na jastuke, pa ti se istom iznenada oglasi okrećući lice prozoru:

– Baja, čuje li se to rzanje?

Sad se i ja prenem i osluškujem. Negdje u blizini grebe po krovu gola grana, čuju se i vrapci, a u niziji, dolinom rječice Japre, putuje razliven ujednačen huk najavljujući još jaču mećavu.

– Čuješ li, dušo?

– Čujem – šapućem ja zamišljajući nekakvo ogromno čudovište bez lica kako plovi niz dolinu u tamnom ogrtaču od oblaka i tuge.

– Eh, grehote! – istom se otme djedu i on okreće lice zidu, a ja ostajem još više sam, prepušten mećavi koja neumorno zasipa sve pod sobom.

Tako, te iste zime, djed se neopazice i ugasio. Bio sam toga dana u školi, a kad sam se vratio, zatekao sam izgaženo

---

[3] purnjati – pušiti, dimiti.

dvorište puno ljudi i razbacana triješća. Djed je, izdužen i svečan, ležao nasred velike sobe i kao da je u tišini, pod žutom svijećom, još uvijek nešto napeto osluškivao. Samo sam ja jedini znao šta on to čeka i šta bi ga moglo probuditi.

DERVIŠ SUŠIĆ

POSTAVLJENJE

Postajem stanovnik gradića. Počinjem da volim mir i da strahujem od hazarda avanture. U moje koščure i otvrdle arterije ugmizala je toplina – dvoje dragih i vjernih samim svojim postojanjem hrane moju bodru dušu. Ja – barno i svojeglavo tle sliježem se u mirnu, gluvu i dobru oranicu.

Ne bez otpora.

Negdje u meni ili nada mnom reži i zvekće lancima okovani Danilo Lisičić, lud neimar, duga jezičina. S prijestolja opojnog inata ruga mi se polomljenim vilicama i očima pomodrelim od udarca koje sam mu nanio dok sam ga svladao, vezao i postavio tu da sjedi i – ćuti. Ruga mi se i izaziva me na diskusiju. Ne pomažu moji dokazi utemeljeni na tvrdom, zdravorazumskom građanskom računu. Cinik, nema nijednog aduta. Pa ipak, od mene solidnog i uvaženog građanina i porodičnog čovjeka vrlo ubjedljivo pravi – sprdačinu. Malo-pomalo – ja se stidim izići mu na oči.

O svojim mučnim diskusijama s njim ne smijem da kažem ni Malinki. Posumnjala bi u čvrstinu naše zajednice i optužila bi me da sam namjerno izmislio – trećeg. A sumnja je pukotina dovoljna da primi najezdu daljih razbijača.

Radim tobož u kancelariji. A ne radim ništa. Sve češće uhvatim sebe u bolesnoj nervoznoj vrtnji po sobi: kuda? I šta? Ponekad se pomirim: trpjeću dok sin Ibrahim ne poraste toliko da može primiti ispovijest i oporuku. Dotle ću skidati šešir, smješkati se, jesti ćevapčiće, piti špricere, upražnjavati svoj dnevni i noćni red ne pitajući za svrhu. Znam, onaj uhapšenik će zveknuti lancima i zaurlati:

– Ha, Danilo, kukavico, šijo, molim pokorno savijena!

Pokušaću da mu pokažem šipak. Da mu ispred nosa zazvečim pošteno zasluženim odlikovanjima i ozvaničenim pravom na odmaranje. Prkosiću mu – škaklјeći ga nadomak nosnica mirisnim ćevapčićem. Neka crkne od zavisti, izgladnjela kurjačina. Ako on počne da mi se ruga zajedljivošću nepriznatog sveca, odgovaraću mu sitom duhovitošću zadovoljnog građanina.

Ja sam zagazio u uhodane dane do ramena.

Sjedim s Malinkom pred kafanom.

Prethodno smo prošetali u dugom mimohodu kome su na čelu bile one tri stare djevojke iz prošlogodišnjih predvečernjih šetnji po glavnoj varoškoj ulici. Poredak je ostao gotovo isti, mali gruntovničar[1] s ogromnom ženom, pekarevom kćerkom i jednim djetetom više u čoporu, veterinar i njegova gospođa s polivinil-torbom u koju bi stalo petnaest kilograma krompira, momčići mokrih frizura, djevojke iz kancelarija i trgovinskih radnji i one koje će tek da se zaposle tamo, i sav ostali svijet koji u toplo predvečerje izmili na to zborno mjesto.

Ja i Malinka, dostojanstveni i poštovani, prošetali smo pod ruku negdje između veterinarove grupe i trojice momaka u bijelim košuljama i škripavim cipelama.

Kada me zamalo, od očaja, ne ošinu bijela nesvjestica, ja zamolih Malinku da sjednemo pred kafanu, izgovorivši se da se bojim da će ona, sa stomakom u četvrtom mjesecu, pretjerati s ovom hodnjom, na što je ona, srećom, odmah pristala.

Poručim špricer i dvije porcije ražnjića.

Ćutimo. Malinka se vrti u stolici. Prati šetače. Primjećuje svaki pogrešan nabor na haljinama žena i djevojaka. Zatim

---

[1] gruntovničar – dolazi od riječi gruntovnica, ured u kome se vode zemljišne knjige, gruntovničar je službenik u gruntovnici.

čupka mene, skida mi dlačice s odijela, briše dlanom trunje, blebeće nešto o novim košuljama koje su juče stigle u radnje.

Ja volim svoju suprugu. Ali ću poludjeti od ove pažnje, i od tišine.

Vezani i izubijani Danilo Lisičić dere se odozgo.

– Ha. Danilo, druže građanine, sramoto i lešino, je li te za to majka rađala?!

Iskapim špricer. Ljubazno nutkam blaženu svoju suprugu da se lati svježih ražnjića.

S ceste skrenuše među stolove novi direktor trgovačkog preduzeća i njegova gojna žena, salivena od zdravlja i drske, malo priglupe ljepote. Sjedoše za susjedni sto. Preko zalogaja ja i Malinka ih učtivo pozdravljamo.

– Ljepšu ženu nisam vidjela – kaže moja Malinka.

– Tja!

Malinka je zadovoljna što me na drugoj ženi ništa ne interesuje. Ipak pokuša da to još jednom provjeri:

– Ima divno izvajane noge!

– Koješta! – kažem – koliko se odavde vidi, to je najobičnija krava.

A u sebi mislim:

Draga moja Malinko, lastavico naivna, kakve sam ja istrage izdržao i oko malog prsta okrenuo, ti bi se zgranula i puls bi ti zatukao na stotinu četrdeset od uzbuđenja, kamoli da ne osjećam šta ti želiš ovakvim pipkanjima.

– Rekla sam joj da joj kćerku rezervišem za našeg Ibrahima. Pristaje.

Zalijem ražnjić špricerom i kiselo se nasmiješim.

Malinka uzme i proba moj špricer. Nudim je da ispije sve. Ona kaže da ne smije »u ovakvom stanju«. Ćutimo. Dosađujemo se. Da bih je malo razgovorio, pitam je – kako je kao gimnazijalče odlučila da ide u šumu. Pričati o tome draže joj je nego večerati. Slušao sam to već tri-četiri puta. I sad se

pravim strašno zainteresovan... Gledam u njene tijesne sjekutiće i gotovo da vidim riječi kako se brzo, brzo u zvonkom lancu probijaju između usana. Da nije gostiju i prolaznika poljubio bih je... I to je sve.

A sve je to ipak malo.

Smrklo se. Direktor i njegova lijepa supruga nakloniše se i odoše. Potegoh novčanik da platim. Treba da i mi idemo. Ne zato što nam se ide, nego zato što je takav red: ne dozvoliti sebi da ostaneš posljednji pred kafanom.

Iznenada iza konobarovih leđa pojavi se Ibrahim. Učtivo pozdravi i sjede do Malinke. Preda me stavi kovertu.

– Donese sad kući podvornik. Veli, hitno je.

Piše predsjednik sreza:

»Danilo,

sutra odmah k meni! Pošto ćeš graditi drvni kombinat kod Vilenice, treba da se dogovorimo o projektu i investicionom programu. Čekam te s trojicom inženjera. Investicije sigurne. Obrij se i reci Malinki da ti ispegla pantalone. Postavljen si za direktora izgradnje. Dobićeš privremeno opštinska kola na upotrebu, dok tvoja ne stignu. Dakle, sutra u deset kod mene. Obavijesti drugove u opštini o ovome. I kaži da ćeš biti vezan direktno s nama. Ne zaboravi brijanje i kravatu!«

– Šta ti je, Danilo? – pita Malinka začuđena što kikoćem, grlim konobara i molim da nam donese dva litra vina.

– Šta ti je, zaboga?

Kad konobar ode, ja grlim i ljubim njih dvoje.

– Ama, šta ti je?

Sin Ibrahim pritisnu mi ramena rukama i naredi:

– De, čiča, kaži o čemu se radi!

Zasukujem rukave. Podignem prst. Počnem govor:

– Sine, Ibrahime!

Pa se opet pobjednički cerim i smijem. Naspem nama dvoma po čašu vina, a njemu pružim jednu omladinsku čašu limunade. Žena pročita i klikne ushićena:

– Postavili te za direktora! I kola?! Gospode!

Sin pročita i čestita:

– U pravi čas? Aferim, čiča!

– I kola – klikće Malinka. – Najzad da se i ja prestanem mučiti s tim ogavnim autobusima!

– Čile, kopačke ćeš mi, znači, kupiti?

– Hm! Hehe!

– Danilo, Ibrahim te lijepo pita...

– Hehehe!

– Danilo, zaboga, kako se to ponašaš pred svijetom?

– Hahaha!

– Ne budi prostak, Danilo. Umjesto da iz svega izvučeš pedagoški zaključak: ti udario druga, a on te sad rehabilituje...

– Pedagoški? Hahaha... Hohoho!

– Ibrahime, ostavi nas trenutak nasamo. Taako! Danilo, hoćeš li prestati s tim kreveljenjem?

– More, ženo, pusti me, drago mi... i smiješno mi... hahaha! Eeh, pedagoški!

– Danilo, umjesto da mi kažeš hvala, ti mi ideš na nerve.

– Zašto tebi da zahvaljujem, kokice moja razrakoljena, pa nisi ti kadrovska komisija! Konobar, daj bre, to vino!

– Meni, meni treba da zahvališ.

– A što baš tebi, senabijo[2] jabuko?! Hehehe!

Meni. To pismo... to je moje djelo. Dok si ti izvoljevao po kući i po kancelariji, ti, uvrijeđena veličina, ja... ja sam obilazila drugove, uporno, gotovo svaki dan, svakome od njih dosađivala pričom o tebi, kako si nesrećan zbog onog

[2] senabija – vrsta slatke jesenske jabuke.

nesporazuma, kako si i sam odmah uvidio koliko si u jednom trenutku bio uobraženi primitivac, kako bi želio ma šta da radiš samo da drugovi više o tebi loše ne misle... da ti je nemoguće ovako... u tvoje ime pisala sam pisma kojih se tvoja uobraženost ne bi nikad sjetila. Oni su povjerovali meni a ne tebi. Zapamti! Bar zbog toga treba da ćutiš i da budeš pristojan kad ti kažem!

– Jesi li ti šenula?

– Provjeri! Samo nemoj pasti u nesvijest kad čuješ što sam sve rekla i napisala da bih te izvukla. Ja... ja ne želim da budem žena nesrećnika koji...

– Ženo, kući!

– Štaa? Danilo, šta ti je?

– Kući! Ti i Ibrahim polako pakujte stvari, a ja odoh po kamion. Selimo u drugi srez.

– Jesi li normalan?

– Gospođo ako ostanete, poslije trideset sekundi neću uzimati u obzir da ste moja supruga i da ste u drugom stanju. Ne znam da li je moja šaka dovoljno teška da namiri tešku uvredu. Kući! Ibrahime, dođi ovamo! Odvedi, sinak, tetu kući, nije joj dobro. I pomozi joj da spakuje sitnije stvari. Meni ostavite kredenac, krevete i ormare. Požurite, neću sutrašnje jutro da dočekam na teritoriji ovoga sreza!

Zbogom, nerazvijena opštino, brdska poljoprivredo, seoska trgovino, veliki planovi i male mogućnosti, hučne vode i tanke akumulacije! Zbogom i ti, psihologijo,[3] njihova pratilice! Ja mislim da je dosta i mene vama i vas meni!

Zbogom, opštinska kola i direktorski tarifni stavu! Moj ponos vas je prevazišao prije nego što ste i izmišljeni.

---

[3] psihologija – nauka o duševnim stanjima.

Da sam znao, da sam znao! Od stida bih ruke izgrizao, od deset Malinki se prvog trenutka rastavio!

– Konobar, još litar vina! I slušaj, burazeru! Evo ti moja kravata, vidiš, nije baš najjeftinija, moja supruga ima ukusa. Proberi mi, burazeru, ispod hotelske kuhinje najvećeg džukca, dovedi ga i sveži ovdje za nogu od stola. Ali, kravatom! Izaberi kakvu našu domaću zeljovinu, ne mogu sam da pijem... Što me gledaš tako? Može li za pet stotki? No, vidiš!

Ločem. Čekam konobara.

Vrati se.

– Ima jedan, ali ga dragi bog ne može uhvatiti. Izvolite kravatu!

– Hvala, dajte je svom direktoru! I pošalji odmah nekog po Andriju šofera... smjesta da dođe! Kaži – hoće Danilo nekud da seli, noćas, u Tuzlu ili Zenicu, svejedno, uostalom, šta se to tebi tiče, kuda ću! Andrija da mi se stvori tu...! Inače... inače ću vam svima kravate vezati, ali tako da vam oči poispadaju. Brzo! I usput, napunider ovaj bokal vina! Žedan sam.

Gospođo,
drugarice,
jooj, Malinko luda, šta učini od mene!

Pa nisam ja planinarski ruksak tvog tate da me nosiš kad u život, kao nekad u partizane, polaziš, da u me trpaš četkicu za zube, pribor za nokte, razne džidže i drangulije, pa da mužem svojim Danilom mlatiš kud je tebi volja, da ga pritežeš i rastežeš i pod glavu ili pod zadnjicu stavljaš, heej, bre, ako sam pažljiv prema tebi, ne zaboravi granice svojih prava prema meni! Ko te je ovlastio da tako uvredljivo tumačiš drugima moje ćutanje? I – moj stav mirno? Nije li to tvrda ratna i graditeljska načela u tebi provalila predratna gimnazijalka, solidna djevojka udavača iz ugledne građanske porodice ko-

joj je suprug sastavni dio mebla,[4] obojak u papuči u kojoj se pojavljuješ pred svijetom.

Konobar, još vina! I gdje je taj šofer Andrija da me vozi... jooj, da me vozi prije nego što žena uspije da me rehabilituje bijednim svojim gledištem o rehabilitaciji. Da me vozi dok se nisam objesio o ovaj najbliži telefonski stub. Kravatom koju mi je moja supruga po svom ukusu odabrala.

(Iz romana *Ja, Danilo*)

---

[4] mebl – namještaj.

RISTO TRIFKOVIĆ

SAMO JEDNA BUBULJICA

Radio je u Opštoj Kartoteci Sumnjivih, i od ličnih oznaka imao sudbonosnu, fatalnu bubuljicu na samom vrhu nosa, na onom isturenom i vrlo nezgodnom mjestu s koga mu nikad nije izmicala s vida; dok je god gledao, nije prestajao da nju posmatra, i to značajno uveličanu, kao kakvo malo, namrgođeno brdašce. Ta bubuljica mu je od nekog vremena neprestano bila u svijesti. Takva šugava malenkost, sitnica, pa ipak! I što god ju je dublje mrzio, on je pažljivije buljio u nju, i to vrlo usredsređeno i dugo, kao da mu od toga zavisi nešto izvanredno značajno. Bio je to gotovo jedini pejzaž na kome je toliko zadržavao pažnju. Iz početka je, razumije se, sam sebe s nelagodnošću hvatao kako to čini! Kasnije mu je to vrlo neosjetno prešlo u naviku, postalo, tako reći, potreba, pa i zabava u jednu ruku. Istina, vrlo otužna i mrska zabava; nešto kao fiksna ideja. Bio je trezven, proračunat, mali čovjek, ono što se kaže: sitna dušica, dosta ograničena, ali ipak toliko bistar i razuman da mu je ovaj doživljaj s bubuljicom izgledao napastan i smiješan. Pa ipak, pa ipak – uzalud! Tu izbjega nije bilo, osvjedočio se toliko puta. Borio se, otimao, koprcao, ubjeđivao sam sebe kako je to ludo nemoguće, priznavao da je zaista tako, ali se nije odricao. Sva nastojanja u tom smislu ostajala su bez ikakva uspjeha. Na kraju se, ne znajući ni kad ni kako, sav tome prepustio, predao, potonuo. Pio bi pivo – recimo – i kritički posmatrao kako se bubuljica pri tom ponaša. Pričao bi vrlo proste, nedvosmislene i svakidašnje stvari s poznanicima, usput i dok bi pričao, čitavo vrijeme ne bi puštao bubuljicu s oka. Ona mu je, ma šta činio, odnedavno bila

u središtu pažnje, u srcu duševnog zanimanja. Kad bi se izjutra probudio, prvo bi mu bilo da vidi šta je s njom. Ona bi ga brzo rasanila! Mrzeći je, duboko i strašno, on ju je u stvari zavolio, duboko i strasno. Razumije se, on još nije znao da je to tako! Čitavim ugroženim životom žudio je da je se časprije otarasi. Operisaću ja tebe, zaklinjao se potmulo, sladeći se zamišljenom, svirepom osvetom. A bubuljica kao da nije marila za njegove prijetnje. To ga je naročito žderalo i jedilo. Stajala je uvijek na svom mjestu, drsko i ravnodušno se odnoseći prema vrlo promjenljivim i ćudljivim raspoloženjima njegovog gazde. Uopšte ga nije zarezivala! Nije imala duše, kratko rečeno. On joj je prijetio najstrašnijim mukama. Sjeknuće tebe giljotina, mislio je u sebi. To samo zavisi od mene, budalo. U stvari, on se varao! Nije sve baš zavisilo od njegove volje. Utuvio je sebi odnekud u glavu, kao što biva u takvim situacijama, da će njegova operacija stajati grdnih novaca; a to zbog toga jer je teška, zamršena, izuzetna. Naprasno je odlučio da štedi, da teče paru po paru. Od toga je, u stvari, i živio čitavo ovo vrijeme!

Od zamišljene osvete, od slasti uštеđevine koja je vrlo sporo rasla. Neka, neka mislio je zlurado, doskočiću ja tebi, gnjido. Tako je, u tome je proticao njegov dotada inače vrlo, vrlo ravan život. Tvrdičio je s nevjerovatnom upornošću i gotovo bolesnom fantazijom. Odricao se sa čudnom revnošću i najnormalnijih potreba. Jedanput je dnevno jeo. Usukao se. I, naravno, pitali su ga brižno ili tek ljubopitljivo (ovo žene): »Je li, čuješ, šta je s tobom? Ne izgledaš nekako najbolje. Ili si bolestan ili zaljubljen? Ako si bolestan, ima lijek, ako si ono drugo, ženi se. Po kratkom postupku. Nego čuješ, koja li je, smije li se znati?« Nestrpljivo, podozrijevajući, odmahivao bi rukom i odbijao na šalu: »Nije mi ništa. Osjećam se kao tegleći konj. A za ovo drugo još uvijek nisam dovoljno lud. Zar vam izgledam takav?« Pa ipak, u tuđem saučestvo-

vanju, u zapitkivanju često je pronalazio ponešto zavjereničko i zlurado. I naravno, kivan, bijesan, sumnjičio bi nedužnu bubuljicu. Jer ona je bila uzročnik i glavni vinovnik svih ovih nezgoda, petljavina i nesporazuma s njim. To je samo on znao. Mrdao je nosom i nastojao da je što duže drži na oku. Grozio se; i grozio i sladio njom. Kako su to bile razdiruće, slatke muke! Znao bi satima presjedjeti kod prozora, s večeri, ne paleći svjetlo, i gledati je s mržnjom, sa bolnim samozadovoljstvom i zlim ushitom. Sam s njom. I razgovarao bi s njom kao ravan s ravnim, kao s čeljadetom na koga se može do mile volje istresati, inatiti, prepirati. Tako satima, satima. Šetao bi uvijek sam, kad mu je god to bilo moguće; klonio se svijeta, svako živi mu je bio težak; jedva je čekao da se oslobodi kakvog nametljivca i radoznalca, a takvima je teško izmaći. Bivao je zakopčan, neljubazan, suh i osoran. Obično bi lunjao naokolo, po navici prisluškivao parčiće tuđih, pijačnih, uličnih razgovora, ponešto bilježio u svoj masni notes, ili bi satima besciljno sjedio u mjesnom parku zureći u svog boga na nosu; tako je traćio dane niušta, u stvari, u jalovom očekivanju nečega nejasnog. Nešto je iza ovoga trebalo doći. Šta, nije znao. Sve je bilo u tom čekanju. Ono ga je opravdavalo. Mislio je da time skraćuje nesnosno dugo vrijeme i jednostavno ubija prokletu dosadu kojoj se isto tako teško može izbjeći.A dosadno mu, tako reći, i nije bilo. Bubuljica je svu njegovu dosadu proždrljivo jela. Ona ga je razgovarala, jedila, obespokojavala. Od nje je živio. U jednom razdoblju života ona mu je bila gotovo osnovni smisao i razlog egzistencije. Imao je neku dužnost, neku nadu, neko očekivanje nečega, neke promjene. I ne znajući, bio je srećan i prepun doživljaja. To će mu se tek kasnije otkriti, ali kasno. Sve ostalo izvan bavljenja njom činio je dresirano i bez stvarnog učešća, ne znajući tačno šta radi ni zašto baš tako radi. Uhodao se kao stara mašina koja ne zna stati. Ujutru bi odlazio na posao, u

Opštu Kartoteku Sumnjivih, prikopčavao nove kartone na stare, otvarao fascikle sa novim predmetima, špartao beskonačne rubrike, otvarao nove, ubilježavao u sve njih suve činjenice, svakih petnaest dana podnosio obilat izvještaj, referisao na zahtjev Velikog Šefa Opšte Kartoteke Sumnjivih, lakomo i ne birajući ručao u restoranu, sitno i jedva čujno gunđajući na račun mršavih obroka i slabe uprave, a zatim bi hvatao oči poslužitelja i polako sklanjao u pripremljenu tašnu kriške hljeba. U sparna gradska popodneva, dok vrelo miriše prašina, benzin i rastopljeni asfalt, švrljao bi oko ringišpila, tamo gdje se zbira sav gradski šareni ološ: skitnice, fakini, drolje, lopovi nasitno, isluženi robijaši i provjereni džeparoši, miješao bi se s njima udišući čitavim svojim bićem opasnu, sumnjivu, a ipak na jedan način prijatnu, svježu atmosferu podzemlja, taj ponorni dah pustolovine, rizika, nečeg nečistog i lakomog. Ta atmosfera dna godila mu je na osoben način. U njoj je bilo onoga čega je njemu nedostajalo: brzog i pustolovnog življenja od danas do sutra! Uhodio bi poneku ženu diveći se njenoj sumnjivoj bezbrižnosti; činio je to za svoj račun, iz pukog uživanja. Zatim bi bezglavo landarao po periferijskim uličicama i budžacima, zavirivao u dvorišta, izdirao se na djecu, usput bi brojao sopstvene korake, prozore na zgradurinama ili parmake u plotovima, ponekad i kocke u kaldrmi, a ponekad je skandirao vojničke korake: lijeva, desna; lijeva, desna; pjevuckao marševe; sjeckao nekakve nepoznate riječi lomeći im smisao ili bi obilazio novogradnje zamišljajući sad ovo sad ono; tupo bi zurio u mišićave radnike potajno im zavideći i želeći da je on jedan među njima; vjerovao je da su svi oni srećni i bezbrižni i da im malo treba; brojeći cigle, strepio bi jednim dijelom svijesti da ga ko od poznatih ne uhvati pri besposlici; a posebno se plašio Velikog Šefa Opšte Kartoteke Sumnjivih; tako je provodio prazan, zaludan dan, jedan kao i drugi, a uveče se, mrtav umo-

ran i nezadovoljan sobom, peo sporo u svoje podtavansko sopče, koje mu je bilo mrsko. Legao bi po goloj slamnjači iz koje je virila u zlatnim čupercima užegla slama i onako napola svučen tonuo naprečac u brz, mahnit i nezdrav san. Iscijeđen i gladan sanjao bi obično strašne snove. Najčešće bi ga proganjala bubuljica, koja bi odjednom dobijala oblik žene; i to neke teške, primamljive žene, bogate tijelom kakve je viđao na ulici i kakve je uzaludno želio. Žena-bubuljica mu se podrugljivo smijala u lice, sipala grdnje bez ustručavanja, kao da na to ima pravo; nazivala ga je blesanom, idiotom, skotom; psovala vulgarno, prostački; pri tom se teško i zavodljivo njihala moćnim bokovima; a on je patio; ona ga je mučila praznim obećanjima, koja nikada nije ispunjavala: navodila na prazne bezobrazluke i nepodopštine; činio je radi nje vrlo ružne stvari zbog kojih se stidio; plazila mu je ružičast jezik, dražila ga i izazivala, a on se punio eksplozivom, gnjevom, preklinjao je da prekine, da ga ne muči više, molio je da ga već jednom usliši, samo jednom bar, samo jednom, a onda neka čini s njim šta joj je drago, neka ga kinji, neka mu krv pije, on joj ne brani, on će joj biti rob, biće svinja, prepredenjak, skot i nitkov, sve što ona želi, samo nek mu se da, neka mu dozvoli, neka mu dopusti da je bar dodirne, makar to za početak, govorio je da umire za njom, umire od slasti, nestaje ga, topi se, kopni, cmoktao je, balavio, plakao, a ona ga je bezočno vrijeđala i ponižavala, nazivala ga je prostakom i bezobraznim majmunom, koji hoće da je iskoristi i zatim šupne, zna to ona, nije ona vesla sisala, zato mu se ne da i neće ni dati, to neka upamti, džaba mu je što izvodi, od toga nema ništa, zna ona šta zna; zatim je govorila da on hoće da je unizi, jer je običan hohštapler, ona njega skroz vidi, sve su hulje jednake i slične njemu; njega bi to razbjesnilo, stao bi razdražljivo da joj prijeti, govorio je, prskajući pljuvačkom, kako će on nju jednostavno giljotinirati ili će je žiletom otfikari-

ti, fik! i gotovo, zbog toga joj je bolje da zaveže, jer to je može skupo stati, a zatim bi malaksao počinjao da moljaka malo nježnosti, samo kapcu jednu, tek toliko da se osjeti da je živ i da je čovjek; glas bi stanjio, smedenio i kao ptica s grane cvrkutao o tome kako on bez nje ne može, kako je u njoj sav smisao njegovog života, samo neka mu se dozvoli, neće se kajati, učiniće sve za nju, biće sve što ona hoće samo neka mu se pusti, a ona bi se razjareno, raspomamljeno udarala po goloj stražnjici; on bi vrištao od zadovoljstva, od žudnje, uzrujan i razdražen do promuklosti i nemoćan da učini sa sobom bilo što. Grčio bi se, dušio, davio, nastavljao sa beskrajnim prijetnjama, sa potmulim psovkama, sa kletvama i moljakanjima, a kad ništa ne bi pomoglo, potegao bi najubojiti adut: ja ću tebe, gnjido, u Opštu KartotekuSumnjivih, na karticu, u tefter, pa da vidiš onda, he! he! nisu s tobom čista posla, drugu ćeš ti pjesmu pjevati, ne znaš ti još s kim imaš posla, ne znaš ti glupačo, što su državne tajne, državne fioke, zato pamet u glavu, ne gini ludo; a ona je na to kezila svoje šećerom izjedene zube i, zadižući visoko suknju ispod koje su mutno bljeskale debele i salovite noge, histerično vriskala: ti meni to, meni, jadniče jadni, meni, dronjo nikakvi, ne plašim se ja boga savaota, a kamoli tvoje šugave Kartoteke Sumnjivih, pišim ja na nju i na tebe, eto ti, sad znaš pa javi gdje treba, za mene su i generali sitni, i referenti, i tvoj šefić, i svi vi zajedno; i dok je vrištala kao furija, on je umirao od straha, preklinjao je na koljenima da ne viče toliko, da će ga upropastiti, neka mu se bar sad smiluje; mislio je da će propasti u zemlju, čudio se kako je još živ, a zatim je kao da ništa nije bilo, nastavljao sa svojim ljubavnim ponudama govoreći kako će je oženiti, kako je lud za njom, i kako će joj kupiti burmu, i sat, i veš; ona je konačno pred njim popuštala, to je bilo jače od nje i njene odbojnosti, postajala je trulo meka, tjestava, gnjecava, propadali bi u nju njegovi prsti, i dok je on u slados-

trasnom zanosu klečao pred njom ljubeći joj zglavkove, ona je tamno vrištala podajući mu se, prepuštajući, a zatim bi se odjednom izmaknula, njemu bi ostala samo praznina u rukama i njegov bi jad počinjao iznova. Budio se sav u znoju, mokar napola, turoban i grozničav. Osjećao se kao premlaćen. Zijevnuvši, čežnjivo je mislio na jedan čas pravog slatkog sna. Ali brzo bi navlačio pantalone i bez doručka trčao u Opštu Kartoteku Sumnjivih. Tako je počinjao još jedan dan njegova života, njegovih muka. A tamo, zna se, kao i obično. Zaboravljao bi se za nekoliko časova. Kao podmazan, sviklo bi se kretao šinama svakodnevnih navika. Danima, noćima – isto bezmalo. Već godinu, dvije, ne zna tačno. Račun je pobrkao. Isprva je brojao dane, sate, kao novi nepušač. To se u njega uvuklo iznenada, na prepad, onako kako obično dolaze nesreće i napasti. Bilo je to davno, davno. Ne sjeća se kad. Uostalom, to ga više ne zanima. On s tim, od toga zapravo živi, kao što čovjek živi sa svojom bolešču, s rakom koji se razvija ili sa načetim plućima. Ujutru u sedam – mršav, slijepljen, kukast, oštrih lopatica, dok mu crijeva krče, on žuri na posao, u Opštu Kartoteku Sumnjivih. Noge su pod njim omekle, kolebljive. Tapka žustro, useknjuje se, mrmlja, otpozdravlja. Pretura kartice bez naslade, gadeći se, u njega se uvlači dosada, rasejanost, u glavi mu je mućkavo, prevrće se, klokoće, lupa ladicama, pravi se kao da je u nekom velikom poslu, izvodi krivine, pospano gnjura glavu u ogromne prašnjave knjižurine, kiše, šmrče, muklo otpozdravlja, sve mu je teret; zatim se to njemu prelomi oko deset, spopadne ga radna pomama: bilježi, klasifikuje, slaže, odlaže, razlaže, vrsta, dopisuje, potpisuje. Čini to bijesno, jarosno; a posla je mnogo, nikad ga posve osvojiti, podvlastiti i podvesti pod odgovarajuće rubrike i kolone; a kad ga konano pobjedonosno ukroti i savlada, on prosto malakše. U njemu i na njemu sve kao da razdvojeno visi: prazno. Tako ide. Vuče se do restora-

na čitav sat; u glavi mu se okreće, vrti, dolazi mu mučno, kleca, čini mu se da će pasti, pa se hrabri, sokoli: Neka, neka, još malo, još samo malo, izdrži, nije više daleko, tu smo, eno još onaj ugao, još pet koraka, pa ćemo supice, vrele goveđe supice, da se okrijepimo. Oh! evo došli smo. Zatim bi teturavo ulazio i padao na prvu praznu stolicu tako da su se kelneri među se podmigivali: eno ga opet onaj cvrcnut! Nema ga šta, a pije kao smuk! Kad li samo nađe vremena, da mi je znati! Šankerica ga posmatra sažaljivo, jadnik, tako je slab i ružan, mora da je jako nesrećan, takvi su ljudi nesrećni, pa zbog toga piju. Kelneri se prema njemu ophode familijarno, bez poštovanja, on to malaksalo uočava, ali je toliko gladan, nesvijesti mu se, tako da mu ni na kraj pameti ne pada da brani zgužvano dostojanstvo činovnika Opšte Kartoteke; svejedno mu je. Sve mu izgleda nekako izmučeno, ušiljeno, nestvarno, kao da je sve neživo. Ljudi govore prelomljeno, utupljeno i sve iz neke ogromne udaljenosti, glave su im plosnate, zatim bubuljičaste, ružičaste. Čudno! Tek mu vrela supa smakne s očiju tu sumanutost.

Sva nekadašnja zadovoljstva je potisnuo negdje daleko, iza onoga što tek treba jednom da dođe. Neka čekaju. Nikad nije kasno. Ponekad se ne sjeća da ih je uopšte imao. Kakva zadovoljstva! Izleti, prazna ćaskanja, nogomet, lutrija, žene – uopšte mu nije do toga. Žene, ne. Čini mu se da uvijek krijući posmatraju njegovu bubuljicu, ne njega. Ona ih općinjava; svaki čas im lovi zbunjen pogled. I uvijek nastoji da pronikne da li je zaista gledaju; to ga muči, draži, dok je s njima; kinji se; i zbog toga ne osjeća nikakve slasti. Uvijek se rastaje nezadovoljan, otrovan. A i košta ga. To posebno.

Bubuljica je uzurpirala sav slobodan prostor u njemu. Ona je prosto neodoljivo zagospodarila njim. On se njom hranio, tako reći. Duboko je vjerovao, u to se uzdao, da će za njega otpočeti jedan sasvim novi, novi život tek kad je konač-

no skine, otfikari. A biće i to, mislio je. Bože samo zdravlje! I para! Živio je u stvari u snažnoj nadi da će tek živjeti; a ovo sad je bila samo jedna međuigra, tavorenje. Nek prođe dan, pa eto. Čekao je svojih pet minuta, svoj sanjani čas. A on se izmicao. Bio je još dalek. Pare su sporo, sporo rasle. Želeći ih svim bićem svojim, dolazile su mu u glavu najfantastičnije misli. Sablažnjavao se od njih. Ali bez uspjeha. To je bilo jače od njega. Te slijepe maštarije kojima se bezumno predavao. One su nadirale, osvajale ga; on se opirao, odbijao ih, smatrao ih glupavim, maloumnim, ali bez rezultata. Ponekad je sebe vidio na čelu svih prestupnika, masnim slovima zabilježenog na posebnoj kartici – u Opštoj Kartoteci Sumnjivih. To ga je užasavalo. Ali je u tom užasu bilo i naročite, vrtoglave slasti. Nadraživao se njom, kao stari alkoholičar rakijskm zadahom. Bio je lopov velikog stila, obijao je štedionice, velike čelične kase i trezore, pljačkao banke, rudnike zlata, akcionarska društva. Za njim su išle ucjene i tjeralice. Bio je neprijatelj broj 1. Bio je slavan. Prelazio je granice s lakoćom. Sva policija je bila na nogama, čitav svijet je alarmiran. Interpol je u akciji, za stopama su mu, sve je uzbudljivije, on im uvijek izmakne, sad je u jednoj zemlji, sad u drugoj, novine samo bubaju o tome, a on im se smije, nesposobni su da ga uhvate i dok za njim bjesni hajka, on spokojno pije limunadu na terasi nekog skupog imaginarnog hotela, a zatim je u Monte Karlu, pa u Kanu, pa opet jahtom krstari po italijanskom Jadranu, u društvu je najbožanstvenijih žena, ljubavnice su mu najčuvenije glumice, zatim neke velike svjetske dame, grofice i baronese, sve bogate tijelom, njegovane, uhranjene, sladostrasne, a on je neodoljiv, pun šarma, duha, novaca, novaca, sad je odjednom milijarder, zbog toga niko na njega ne sumnja, vlasnik je čuvenih kockarnica, javnih kuća, hipodroma, luksuznih kinematografa i hotela, slikarskih galerija i barova, utemeljač banaka i dobrotvornih društava, lični

prijatelj najčuvenijih državnika itd. Mašta mu basnoslovno rađi. Sav je razigran, razuzdan i srećan. Diže se i pita. To ide sve dotle dok ne pređe sve stupnje mogućih i nemogućih zločinstava i razbojništava: drumski je razbojnik, čuveni bandit, kesaroš, pariski apaš, kradljivac nasitno, sjecikesa, podvodač, kuplermajstor, skitnica, pjevač za sitniš, prosjak, sodomista. Najposlije biva uhvaćen. I to slučajem! I on tada svečano, patetično kaže: svega mi je najzad dosta! Imate me! Računam na vašu plemenitost, gospodo! Umoran sam. Samo: ja ipak u svemu ovome nisam najkrivlji! Ne osjećam se naime kriv. Kriva je ona! Da, gospodo! Ona je svemu kriva. Njoj sudite. Da! Ona me je na sve ovo natjerala. Ja sam u stvari bio miran činovnik, radio sam povjerljive stvari, mali čovjek. Mislio sam da doživim duboku starost i steknem priznanja i počasti. To sam želio. Ali mi nije dala ona. Ona me je unesrećila. Proganjala me je kao đavola. Naravno, niko to nije slutio. Jer, bože moj, šta je jedna bubuljica. Ništa! E tu se grdno varate! Svi su bili ravnodušni. Niko nije znao za moju tajnu patnju. U meni je burljao čitav jedan pakao. Kakav jedan, šta kažem, sto, gospodo moja! Pod kožom, pod kožom. Nepojmljivo je to. A sad me hladnokrvno vješajte, zaslužio sam. Pravo je! Ja znam šta me čeka, bar ja znam. To mi je bio hljeb u ona davna, srećna vremena. Kriv sam što sam se dao navesti i gurnuti na zlo! Imate pravo, ne bježim. Primam krvničku sjekiru! Nek zvone zvona. Umire jedan nevini grešnik! Ali prvo nju otfikarite, tako vam boga! Učinite mi to, plemenita gospodo! Želim osvećen i miran da legnem na zaslužen počinak. Blagodarim, blagodarim!

Osvanuo je konačno i taj sudbonosni čas.

Ljekar ga je vrlo ljubazno primio. On je sve vrijeme potajno drhtao; vjerovao je da će se onesvijestiti; dlanovi su mu se vlažili. Mrdao je nosom. Bubuljica se jadno crvenjela. Gledao je u nju sjetno, odjednom bez osvetničke naslade. Bilo

mu je čak žao. Eto, rastajemo se, mislio je sentimentalno. Dok se osmjelio da uđe kod ljekara, trebalo mu je više od dva sata. Okolišao je, švrljao, svraćao u krčmu, pio soda-vodu, polazio pa se vraćao. A sve se svršilo nevjerovatno: u pet minuta. Legao je, ustao. Bezbolno, bez etera, bez ičega. Za male pare. Sve njegove strepnje su pale odjednom u vodu. Osjetio se odjednom vrlo ružno, kao da je prevaren. Takav, smušen, zbunjen, izletio je na ulicu. Udarila mu je vrelina u oči. Umorno se skljokao na prvu klupu. Noge ga nisu nosile. Tako je to, mislio je ishlapljeno. Vrtjelo mu se. Osjećao se ispražnjen, izmlaćen. Dugo je sjedio obespokojen, sa nekim čudnim nemirom u dnu sebe. Nešto mu je stalno nedostajalo. Pipao je džepove; sve je bilo na mjestu: maramica, novac, kožni novčanik, naočare. Prevrtao je nekakve listiće. Odvukao se kući u suton; svratio je usput na pivo, ali mu je samo pjenu otpio i ostavio ga. Pokušavao je da jede, osjećao je otužnu glad, bio je skroz šupalj, provaljen, ali mu nije išlo, nije mu bilo slatko. Silio se, ipak.

Pred njim: tupa noć bez sna. Preznojavao se. Bilo mu je muka. Mislio je da je od gladi; nagonio se da jede, pa opet nije mogao. Bazao je po sobici. Bilo mu je zlo na mahove. Natezao se da povrati; ništa! Sve mu je nešto izmicalo; to ga je svirepo mučilo. Bulaznio je. Govorio sam sa sobom. Tragao je za nečim nejasnim. Trebalo je nešto da bude, a nije bilo ništa. Bila je to nekakva niska prevara, nešto prljavo s njim. Neko se bezdušno poigrao; tako je osjećao. Bio je uvrijeđen. Dočekao je jutro. Nije mu se ustajalo. Ostade ležeći. Boljelo ga je sve. Ječao je. U njemu kao da je sve bilo skršeno, polomljeno, satrulo. Ništa nije bilo na svom mjestu, tako reći. Pokvarilo se, mislio je, pokvarilo se nešto u meni, odjednom. Tragao je u sebi za tim. Dolazilo mu je da krikne, da se prodere. Ali nije imao glasa. Drhtao je malaksalo, jadno. Ništa ga nije držalo, gonilo. Bio je bez sadržine. To u neko doba

shvati, poražen. I ostade tako, zamišljen. Tupo je buljio u sebe. Osjećao se kao kakva crkotina, bez života. Nesvjesno je pipao slamnjaču i prosipao žutu slamu. Drugim, ispražnjenim očima obilazio je sure, habave zidove. Ravnodušno je mislio na Opštu Kartoteku Sumnjivih. Uopšte ga nije pekla savjest; ništa. Pljuckao je na to jutros. Baš me briga! hulio je bez straha da će se svijet odjednom prevrnuti. Bilo mu je svejedno. Hvatao je okom svoj nos. Tamo više nije bilo ničega: samo jedna mala ružičasta opnica, jedna praznina. To je bilo i u njemu: praznina! To se širilo sve jače, sve prodornije. Sav je bio bolna praznina. To ga je tupo, neodređeno boljelo. Iz njega kao da je istekao sav život. Dugo je o tome mislio gubeći se. Ravnodušnost ga je mutno preplavljivala, prevazilazila. On je tonuo pod njom; stanjivao se, smanjivao. Odjednom, sve mu je bilo daleko, nečujno, začepljeno i lako. Opraštao se. S tim je sve počinjalo i prestajalo. Dugo, dugo.

Našli su ga ukočenog treći dan.

SEAD FATAHAGIĆ

DUGO KRATKO VRIJEME

Bilo je pet sati popodne kada se ruka mladog supružnika Arsena Pavkovića, nadaleko poznatog uzornog muža, zavuče u džep pantalona. Dan je bio topao, na prozorima su žaluzine napola bile spuštene i tek što je počeo da pirka lagani povjetarac. Arsen je zavaljen u niskoj fotelji čitao novine, uživao u idiličnom i blaženom porodičnom krugu i mada je bio sam u sobi, žena mu je u kuhinji prala rublje, osjećao se i više nego zadovoljan svojim kratkotrajnim bračnim životom. U tom trenutku dirljive nježnosti njegova ruka napipa u džepu samo hladan ključ. On naglo ustade i poče da se prebira po džepovima, priđe svom sakou koji je visio na vješalici, jednom svijetlom sakou od tvida, koji se razlikovao od svih ostalih takvih kaputa po tome što se na reveru ponosno svjetlucala značka konjičkog kluba, pa kako ni tu ništa ne nađe, on viknu:

»Marta!«

I njegova žena dođe u sobu, onakva kakva je i bila: dražesna i lijepa, sa rukama crvenim i mokrim od rublja, sa pramenovima kose koji su padali po oznojenom čelu.

»Marta«, reče Arsen, »gdje su mi cigarete?«

Naravno, Marta to nije znala, kao što se, uostalom, ni sam Arsen nije mogao da sjeti gdje ih je to zaturio. Pretražili su sobu, gotovo čitav stan, ali čak ni duhanske prašine nisu našli.

»Skoknuću dolje do trafike«, reče Arsen svojoj ženi. »Odmah se vraćam.«

I on izađe iz sobe, pa kako se trafika nalazila preko puta njegove kuće, u jednoj tihoj periferijskoj ulici, Arsen odluči da siđe onakav kakav je bio: u papučama i kućnom ogrtaču. Pravi pušači najbolje znaju kakva to čovjeka može da uhvati nervoza kada u posljednjem trenutku ostane bez duhanskog dima.

Tako Arsen uđe u trafiku, a trafikant, grbavi Luko, koji je volio da priča zgode s bojišta i iz pet proteklih ratova, dočeka ga veseo i raspoložen za priču.

»Gospodine Arsene«, poče Luka, a njegove mišije oči postajahu još manje, »jeste li čuli o podvigu gospođe Natalije?

»Ne«, odsiječe Arsen. »Dajte mi kutiju mojih cigareta«, i već je pružao novčanicu.

»Oho, gospodine Arsene, neću imati sitnog novca!

»Dobro, razmijeniću u brijačnici«.

I Arsen izađe.

I tu nestaje svaki trag Arsena Pavkovića, poznatog i uglednog građanina, divnog i predivnog muža. A gotovo bi se moglo reći i strogog i dobrog oca, samo da je Arsen imao djece, da je imao priliku da se nazove sretnim ocem.

U tom momentu njegova žena Marta bila je već završila svoj kućanski posao i umorna, mada i dalje ljupka i dražesna, opušteno je sjedila u fotelji u kojoj se do maloprije njen muž predavao umilnom zadovoljstvu čitanja novina. Međutim, Marta nije čitala novine. Ona je kroz prozor odsutno gledala u avgustovsko popodne i prisjećala se čitavog svog života, svog djevojaštva, udaje, i već pola godine bračnog života, i uzdišući bila svjesna da je ta sreća koja je neprekidno prati, koja joj život čini umilnim i dragim, upravo njen nezaboravni Arsen, voljeni Arsen, koji je bio i ostao vjerni saputnik kroz čitav njen dosadašnji život.

A taj život, život djevojke koja je prije nego što je i postala djevojka obraćala na sebe pažnju, bila ona zlatokosa djevojčica o kojoj se govorilo da pred sobom ima veliku budućnost, jer sa takvom ljepotom i takvom ljupkošću ovaj mali grad dugo prije nije bio istovremeno i iznenađen i obradovan, taj život je bio stalno pred očima građana, pa ma koliko oni i nastojali da ne misle na živote drugih. Ipak, ne treba se čuditi, Martina ljepota je privlačila, čak i više, ona je na izvjestan način bila ponos grada, bila svijetla tačka među mnogim tmurnim životima ovih ljudi, stoga je sasvim razumljivo da su se njeni sugrađani tako brižljivo starali o njenom rastu i njenom rascvjetavanju. Građani su vremenom shvatili da je život i budućnost Martina, stvar sviju njih, jedno opšte dobro koje treba čuvati i njegovati.

Upravo zahvaljujući brizi građana, Marta je prilično rano stekla glas i postala poznata u čitavom okrugu, a za strance je susret s njom predstavljao svojevrsnu atrakciju. Sva vrata su joj bila otvorena, svi muškarci su joj se stavljali na raspolaganje, ali se ona nije mnogo koristila ni jednim ni drugim. Mora se priznati da je Marta pored svoje ljepote u gradu gotovo poslovične, imala još jednu značajnu vrlinu, koju, istina, nije rado javno pokazivala: pamet. Da, Marta je stvarno bila pametna djevojka, jer kako drugačije tumačiti činjenicu da je ona i pored toga što je primala i strpljivo podnosila sva ugađanja i sva udvaranja,ostala uvijek vjerna svom Arsenu. Kao pametna djevojka, ona je dobro znala da se njena sreća nalazi samo pored Arsena, pored čovjeka s kojim je odrasla, s kojim je doživjela prva ljubavna uzbuđenja, i prva saznanja da život može biti i lijep i prijatan.

Ali, isto tako, kao pametna djevojka, Marta je znala da građanima koji su je neprekidno obasipali hvalom, ne može i čak ne smije da ostane dužna zahvalnost, jer ipak da nije

njih, da nije njihovih priča i prepričavanja, njena ljepota i čestitost bile bi, gotovo bi se moglo reći, uzaludne, pa je stoga ona s vremena na vrijeme dozvoljavala da joj se ne samo udvaraju nego da steknu i utisak, da povjeruju, da ta njihova udvaranja ne ostaju bez efekta. Ali duboko u svom srcu Marta je stalno nosila svog Arsena.

U tom, da budemo nepravični pa da kažemo koketiranju, Marta je najdalje otišla s jednim poručnikom koji je pored svojih divnih brčića imao i umiljato kudravo kučence, a zvao se Ljudevit Hudožnik. No, u suštini tu se ništa nije desilo. Nekoliko zamalo slučajnih sastanaka, prijatno čavrljanje, Ljudevitova izjava ljubavi, zavodljivi Martini osmijesi i to je gotovo sve.

Pa kada je objavljeno, a zatim ubrzo obavljeno vjenčanje Arsena i Marte, bijaše to u svakom smislu vesela noć, niko se u gradu nije začudio pa ni sam Ljudevit. Nepravično bi bilo upoređivati ova dva čovjeka, ali nije neobazrivo reći da je Ljudevit pored svojih brčića, pored svog kučenceta, imao i nekoliko osobina, koje su ga činile ponosnim, što on, u stvari, i jeste bio. Na prvom mjestu: uniforma. Sticao se utisak, niko to, naravno, nije mogao provjeriti da je Ljudevit dobar dio slobodnog vremena posvećivao svojoj uniformi. Ona je tako graciozno, tako savršeno pristajala Ljudevitu, bez ijedne makar i male nemarnosti u detalju, da je izgledalo da je ta uniforma, ukrašena sa nekoliko sjajnih oznaka i odličja, Ljudevitu bila kao mjezimče, kao dobro vaspitan sin jedinac. Dalje, ovaj dostojanstveni vojnik, duboko u svojoj duši bio je pjesnik. Ali Ljudevit je bio toliko uman da toga pjesnika koji se nalazio u njegovoj duši ne ostavi skrivenog građanstvu nepoznatog, pa je stoga sastavljao krasne pjesmice, koje bi poslije, na umoljavanje nekih dama, čitao u društvu skupljenom kod žene apotekara Smiljanića ili u domu Raičićevih, kod starog profesora književnosti. I u onim danima dok je Marta

još bila djevojka, Ljudevit joj je posvetio desetine svojih pjesmica, u kojima je divno znao da opiše njenu ljepotu, naročito njene krupne crne oči i da skladno izrazi svoju ljubav. Tako je i onda, kada je čuo za Martino vjenčanje, sastavio oproštajnu pjesmu, u kojoj je vješto znao da izrazi svoj bol i svoju tugu.

Ali udajom iz Martinog života je nestao Ljudevit, ne, on nikada i nije značio mnogo, ali sada je i ta tanka nit naivnog flerta iščezla. On je ostao potpuno zaboravljen, kao da nije ni postojao. Samo bi se Marta ponekad, u veoma rijetkim trenucima kada bi se sjećala svoje prošlosti, sjetila i Ljudevita, no tada bi duboko uzdahnula, brzo pomislivši na svog dragog Arsena.

Tako je bilo i onog dana kada se Marta odmarala u fotelji čekajući da se Arsen vrati sa svojim cigaretama, razmišljajući o svom nekadašnjem životu, gotovo da joj potekoše suze radosnice, isuviše se bila zanijela, pa kada se povrati iz svojih uspomena, ona sa iznenađenjem uvidje da je već pao mrak. Osvrnu se po sobi, ali Arsena nije bilo. I kuhinja, i hodnik, i sve ostale prostorije bile su prazne. Začuđena, ona neko vrijeme stajaše nasred sobe, neodlučna, a zatim ipak gonjena nekom potmulom sumnjom siđe na ulicu i uputi se u trafiku.

»Je li bio tu moj muž?« – upita ona grbavca.

»Bio je«, odvrati Luko. »Ali ja nisam imao sitnog, pa je gospodin otišao u brijačnicu da razmijeni novac. Međutim, nije se vratio.«

Marta ode u brijačnicu i tamo joj rekoše da je njen suprug dolazio, razmijenio novac i otišao. Ona se vrati u svoj stan. Uznemireno je hodala po sobi, razmišljala gdje bi to bio Arsen, nikako joj nije moglo da bude jasno da bi on mogao negdje da ode, a da joj se prethodno ne javi. Pogleda u ormar i na vješalicu i uvidje da tamo nedostaje samo Arsenov kućni ogrtač. Sve njegove cipele bile su na broju. Jedino nije mogla

da nađe Arsenove papuče, iste one Arsenove papuče koje je kupio poslije vjenčanja. Sada Marta postade sasvim uznemirena. Već je uveliko bila noć, stravično joj bijaše da ostane sama u svom stanu, pa se ona na brzinu spremi i izađe u grad da traži svog Arsena.

Nikada ranije nije bila toliko uzbuđena, jedino možda onda kada se predavala svojoj ljubavi. Hodala je ulicama, sad već prilično opustjelim, svraćala u Rončevu kafanu i u neke druge lokale, ljudi su je sa iznenađenjem gledali, ali svog odanog muža nigdje ne nađe. Na kraju ode i u Oficirski dom, mada je znala da Arsen nikada nije tamo odlazio, pa ipak, nadala se, moguće da ga je znatiželja natjerala da vidi na kakav se način i ljudi u uniformi, ljudi pod krutom disciplinom, zabavljaju i vesele.

Ni tu Arsena nije bilo, ali je zato vidjela Ljudevita. Bio je okružen trojicom oficira koji su ga pažljivo slušali dok im je on govorio pun nekog dostojanstvenog šarma. Kada opazi Martu, Ljudevit joj se ozaren približi. A nju ni taj njegov osmijeh nije mogao da vrati iz zamišljenosti.

»Tražim svog muža«, reče ona Ljudevitu. »Još po podne je otišao da kupi cigarete i nije se vratio.«

Ljudevit nije odmah ozbiljno shvatio Arsenov nestanak, ali ipak, kao ljubazan kavaljer, obeća da će joj pomoći. Prvo se na nekoliko javnih mjesta raspita da li su vidjeli Martinog muža, pa kada dobi odrečan odgovor, on se uputi ka željezničkoj stanici. I tek kada mu tamo rekoše da ga nisu vidjeli, Ljudevit shvati ozbiljnost situacije. Nije mu bilo jasno: Arsen nije nikuda iz grada otišao, jer bi inače bio primijećen na željezničkoj stanici, a niti je u gradu bio, jer ga ni tu niko nije vidio. Zato preduzetni Ljudevit obavijesti policiju, a i vatrogasci se staviše u stanje pripravnosti. Zatim on sa četom vojnika pod svojom komandom prebra čitav grad. Mada, iz ob-

zira da se ne bi remetio noćni red i mir, sirene nisu svirale uzbunu, svejedno je ipak čitav grad bio na nogama.

Ali, sve uzalud.

Da ne bi osamljena Marta očajavala, predusretljivi poručnik tog jutra i idućeg dana i noći ne odvajaše se od ucviljene žene.

Tako su u neizvjesnosti prošla tri dana. Prošao je i čitav mjesec, a o Arsenu nije bilo ni traga. I sada se tek u pravom svjetlu pokazao Ljudevit, njegova plemenitost, njegovo nepoštedno zalaganje da Marta ni u čemu ne oskudijeva.

Prolazilo je vrijeme, već čitave godine Marta je živjela u nadi da će joj se vratiti voljeni muž. Te bi godine za nju bile nesnosne da nije bilo malog poručnika koji je uporno nastojao da ova mlada, ostavljena supruga, što manje osjeti prazninu u svome stanu i u samoj sebi. Može se lako pomisliti da se Ljudevit nametao iskoristivši odsutnost muža, međutim, treba biti pravičan, da nije bilo njega, Marta ne bi mogla da podnese veličinu svog bola.

Sedme godine po Arsenovom nestanku, Ljudevit napravi odlučan korak: Marti ponudi brak. Ah, ali ona je imala nade u povratak svog muža. Tako naredna godina prođe u Ljudevitovom ubjeđivanju i u Martinoj kolebljivosti. Ipak, treba ovu vrlu ženu shvatiti, korak koji je predlagao poručnik, imao je životnog značaja i za Martu i za čitav grad uostalom. Pa nije bilo tako jednostavno da se odluči. S druge strane, njene iluzije da će joj se muž vratiti polako su iščezavale. I tako nije znala šta da učini, bila je dovedena između jalove vjernosti nestalom mužu i realnog pogleda na svoju dalju budućnost.

Jedne subote, bilo je ljeto, bilo je toplo, tek što je zidni časovnik otkucao pet sati, Marta se u svojoj sobi spremala za susret s Ljudevitom. Bio je to njihov presudan sastanak. Odlučili su da se te subote sastanu u pola šest kod mosta, da pri-

je večere prošetaju malo pored rijeke i da, konačno, Marta donese odluku: prihvata li Ljudevitovu ruku, tu ruku punu vojničke odlučnosti i čvrstine i pjesničke osjećajnosti.

Već je bila obučena za izlazak, nestrpljivo tumarala iz jedne prostorije u drugu, sa odlukom koja je, činilo joj se, bila konačna. U tom trenutku se otvoriše vrata njene sobe i u njima se pojavi Arsen. Na sebi je imao kućni ogrtač, na nogama papuče, a u ruci je nosio cigarete i šibicu. Dok je ona preneraženo stajala, zamalo ne pade u nesvijest, on mirno uđe, spusti se u fotelju, s poda podiže novine i nastavi da čita.

»Ali, Arsene«, reče Marta, glas joj je bio nestvaran, kao da je dolazio s drugog kraja svijeta, »Arsene, gdje si tako dugo?«

»Luko nije imao sitnog«, reče Arsen, »pa sam otišao da usitnim novac.«

»Godinama te nije bilo. Malo je trebalo pa da se udam za jednog poručnika.«

»Gotovo sam se odmah vratio«, reče on. »Nisi, valjda, draga ženo, dok sam samo otišao po cigarete, mogla da me napustiš!«

»Oh!« ona uzdahnu, suze joj potekoše, zatim se nagnu nad svog muža koji je i dalje sjedio u fotelji i poljubi ga u čelo: »I dalje ćemo sretno živjeti, zar ne?«

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ

DOGAĐAJ

Tapkali su u tami. Iako su na visokim stubovima bile postavljene velike sijalice, samo je jedna osvjetljavala komad krošnje starog kestena. Već su dugo tako tu, a Asim Šamil ih je zabavljao govoreći laži. Govorio je propinjući se na prste i šireći ruke, a sve što im je slagao u prvi mah, nije ličilo na laž.

Skakutali su u mjestu, a nisu mogli pretpostaviti da će sresti Gospođu o kojoj će se poslije govoriti. Svi su već više od dvadeset godina na ovom svijetu i uporno očekuju da im se nešto dogodi, pa su u vozu sreli Gospođu, a Asim je zakucao na prozor kupea, što je značilo: mogu li da uđem? Gospođa je bila sama i zbunjeno ih je posmatrala.

»Uđite«, rekla je konačno i otvorila vrata, a oni su izgovorili neke riječi, obične: ptica, dlaka, oblak, na primjer, pa su se bacili u meka sjedišta uzvikujući uuh i auh i primičući se prozoru.

Žena je hitro pogledala njihova lica i smješkala se, a onaj koga trenutno nije promatrala gledao je nju. I tako su se pomjerali i gibali, a izgledalo je da se žele udobnije smjestiti.

Gospođa je u rukama držala vinsku čašu, što u prvi mah nisu zapazili. Tada nisu mogli zamisliti da ona čini neke druge pokrete svojim nježnim prstima i vjerujem da bi im izgledala neobična da čašu nije imala. Čaša je bila prazna.

Stišali su se i gledali mrežu za prtljag. Kofer i svi drugi predmeti koji su bili oko Gospođe i iznad nje, rječito su im govorili da je žena bogata. U ovom trenutku to nije bitno, ali malo poslije će biti. Oduvijek su imali tako malo novca da je

jedino razgovor o njemu imao izvjesne draži. Da su ozbiljno mislili o novcu, vjerovatno bi bili lopovi.

Gospođine kretnje odavale su nelagodnost. Izgledalo je da će im reći: »Izlazite van«, a u isto vrijeme da se boji da će to oni i učiniti. Ustali su i htjeli da odu, ali je Gospođa skočila i rekla da ostanu. Bili su uplašeni, ali strah su potisnuli pogledavši je nadmoćno. Ipak je Asim ostao nepomičan, a ostali u tom času nisu se sjetili da protestuju i da mu se rugaju. Kada se Gospođa okrenula i vidjela ga, zalupila je vrata, a ostale je gledala strogo. Onda je ponovo ustala i navukla zasun.

Stojeći zbijeni u hodniku, mislili su da je Šamil zadržao samo za sebe ono što je pripadalo svima. A da bi učestvovali u tome, s vremena na vrijeme su provirivali i uzvikivali: »Šta« i »Ma nemoj«. Asim je rekao da to nema smisla. Znajući da će ih njegov ton samo razbjesniti, on je zaklopio jedno oko hoteći da kaže kako je ipak na njihovoj strani. S prezirom su se odmakli malo dalje.

Gledali su kako vani tutnji tama, a njihova tijela lupkaju o zidove. A Asimovo tijelo počelo je da lupka kada je pažljivo i očito nešto krijući izašao. Promatrali su ga kako stoji oborene glave i pitali se da li će se ponovo vratiti onoj ženi. Polako su se primicali vratima. Asim se upinjao da im to ne dozvoli. Tako su protumačili njegovo guranje, a, u stvari, on je samo želio da uđe prvi. Gospođa je ustuknula.

Uskoro se žena široko i ljubazno nasmiješi svima, ali Asimu Šamilu uputi hladan pogled. Mislili su da mu prebacuje što je nije zaštitio, ali se pokazalo da je Asim odbio da joj učini jednu uslugu. Žena je bila zadovoljna što su ponovo tu, jer se nadala da će njenu ponudu prihvatiti neko drugi. Ona strogo reče Asimu da ne pali svjetlo. Ovaj se pokloni uz bolestan osmijeh. On je to izveo ozbiljno, ali je njegov naklon izazvao smijeh. Gospođa je ostala mirna.

Osećali su potrebu da opravdaju svoj povratak, ali nisu znali kako. U isto vrijeme primijetili su da ona želi da govori, pa su se pripremili. Jedna traka svjetlosti iz hodnika sjekla je polumrak i preko koljena padala na pod, pa se penjala na suprotno sjedište i bila čas na Gospođi, čas iza njenih leđa. Ona se još nekoliko puta pomjeri naprijed i nazad, pa reče da će uskoro roditi dijete, ali da nema muža. Misleći da su ravnodušni, ona ustade i zabi prst u stomak. »Da, tu je«, reče pa ih upita ko su i šta rade; a učini im se da ih podozrivo posmatra. Pogledali su u Asima, koji je sjedio nijem, a da Gospođa ne bi mislila da oni ne razumiju šta je to dijete, kazali su: »Ah«. Mada niko nije više ništa rekao, ona je napomenula da je to nepristojno, ali da je zanima rade li u istoj radionici u kojoj i on. Asim je okrenuo glavu u stranu, a njegov beščutan izgled zabrinuo ih je. Neko reče: »Asimu je zlo.« Gospođu nije zanimao Asim i, dok su oni gledali njega, ona je gledala njih. Da bi utješili saputnicu, rekli su da uskoro silaze. Ona se iznenadila, ali joj objasniše da putuju svako jutro u M. i naveče se vraćaju u N. Primijetili su uzgred da kada putuju, očekuju nešto, ne samo to da će doći tamo kuda idu, a ona prihvati tu opasku srdačno. Htjela je još nešto da kaže, ali su se oni užurbali da napomenu kako uvijek prokrstare cio vlak.

»Da«, reče Gospođa. »Na putovanju se najlakše sklope poznanstva i mene zaista raduje što smo se upoznali.« »Ha, ha, ha«, nasmijali su se ljubazno. Govorili su da na svijetu ima mnogo najrazličitijih ljudi. »Ah«, reče Gospođa, »otac ovog djeteta bio je veoma zao i loš, a ja sam mislila da je plemenit.« »Jeste«, rekli su. »Nikada se ne zna da li je čovjek dobar ili ne.« Njoj je bilo žao što izlaze na sljedećoj stanici. Da produže putovanje, mogli bi tako lijepo da razgovaraju. »Ha, ha, ha«, nasmijali su se ljubazno. Na to su rekli da bi bilo ugodno putovati s njom, jer ima lijepe noge. Ona ih je

strogo pogledala, ali im je laknulo kad se nasmiješila i rekla: »Da.«

Htjela je da spusti svoju suknju preko koljena, ali se predomislila. Rekli su da je dobro što djevojke imaju meka i obla koljena, a ne kao muškarci gruba i oštra, pa su je svi prstom dotakli. Neko i dva puta. Kada su prestali, mislili su da su mogli još, ali je već bilo kasno, pa su odlučili da sačekaju sljedeću priliku, a ona je došla odmah nakon toga. Zgodu je načinio Asim. On se posljednji podigao i bojažljivo dotakao saputnicu. Iako ga je ona odgurnula, ostali su ponovo pošli da je golicaju, a jedan je čak sjeo pored nje. Ona se malo pomjerila govoreći da je sa njima zabavno i pokušavajući da dokuči kutiju sa keksom. Pomogli su joj. Osjećajući da bi je trebalo zabaviti, pravili su razne šaljive zgode. Mrvili su keks u prah pazeći da se u ustima ne nakvasi, a potom ga duvali u lice Gospođino ili u lice nekoga od njih. Kada se prah slegao, a oni ga počeli gaziti nogama da hrska, Gospođa reče: »Pomozite mi da nađem ime mom djetetu.« Vikali su kao da dozivaju: »Ana, Anaca«, na što ona reče da su imena vrlo lijepa. Gospođa nastavi da brzo i rastreseno govori o sudbini svoga djeteta, o tome da će ono imati srećan i bezbrižan život, da ona ima novaca, da su »dečki« pažljivi i dobri, da će njeno dijete biti bez prezimena. Govoreći, svaki čas se osvrtala i gledala kroz prozor. Misleći da je njoj neprijatno da se uzbuđuje pred njima i da želi da sakrije svoju uznemirenost, a snage za to nema, rekoše joj da se slobodno uzbuđuje, jer njima to ne smeta i razumiju je. Ona ih pogleda začuđena plemenitošću, nasmiješi se i svima pruži po jednu crvenu novčanicu. Asim dobi posljednji, i to tek kada su svi razgledali svoje. Da ne bi izgledalo da su pohlepni, nisu ih odmah stavili u džep, ali ona reče da to učine. Namjestili su se da pažljivo prate što će još da kaže.

Veliko staklo, istačkano prljavim otiscima daleke kiše, neuhvatljivo je prelazilo u pepeljastosivo. Kupe se punio svijetlom prašinom. Ona reče da njeno dijete, dakle, nema zakonitog oca, i da je to zabrinjava. Svima Gospođa postade zanimljiva, pa su to i rekli. Ona je ljutito kazala da su bešćutni. Njih je to unespokojilo, a Gospođa je uz to vrisnula i rekla da su ljudi beskrajno sebični, a oni su htjeli da pobjegnu, ali je vrisnula po drugi put još jače, te su ostali nepomični.

Voz je neočekivano zakočio; svi su počeli u isti mah glasno da govore, a neki ljudi su lupali sa svih strana i moglo se vidjeti kako na peronu skaču, a u prozorima se pojavljuju glave i kako se već pretprani odjel puni komičnim izrazima; Gospođa je skočila i rekla da će izaći sa njima, te je nastala zbrka, jer su svi pojurili da se dokopaju ponekog zavežljaja; a tada ih je potresao prodoran pisak voza koji je tutnjao, njihov se počeo micati, a oni su stajali u buci ogromnih točkova koji su se slivali u jedan, dok su zakretali glave da ih zvuk i vjetar ne odnesu. Potom su se našli u naprsloj tišini, a buku odvukoše dva posljednja klimava vagona na dvije suprotne strane. Pred njima i iza njih ukaza se čistina. Lakim koracima i ćutke otišli su na kraj popločanog perona i spustili prtljag pažljivo ređajući komad po komad. Gospođa uhvati Šamila za ruku i reče: »Budi moj muž i reci to mom ocu i mojoj majci, a ja ću ti dati novaca. Poslije možeš da odeš.« Asim je odbio. »Ja sam vam rekao da ću razmisliti«, reče. Ona tužno obori glavu. Asim tiho upita Gospođu: »Zašto stalno držite tu čašu?« Žena je razmaknula prste i čaša se razbila.

Misao koja se pojavila u isto vrijeme kod svih šapatom izrazi Šamil, koji predhodno glasno reče umornoj ženi da će porazgovarati i odlučiti između sebe ko će da joj bude muž. Ostalima reče da će žena brzo poludjeti i da to ne smiju da propuste. Još je kazao da je krajnje vrijeme da dožive nešto

zanimljivo. Stariji pripovijedaju o svojoj mladosti i bogatim doživljajima u njoj. Složili su se sa njim gledajući s vremena na vrijeme Gospođu. Obavijestili su je da će je skloniti u jednu sobicu dolje u gradu, ali da još nisu odlučili ko će da bude otac njenog djeteta. Ona je mirno ustala i pošla. Zaključali su je bojeći se da ne pobjegne i smijući se govorili joj kroz ključaonicu da se spremi i spava. Ona reče da ne razumije zašto je zaključavaju. Potom je snažno lupala i ječeći molila da je puste. Malo su sačekali, a potom se sve stišalo. Polako su otvorili vrata da vide da li se objesila. Gospođa je ležala i rekla šapatom: »Idite i vratite se«, ali oni nisu sačekali da dovrši, nego su snažno zalupili vratima i sjurili niz stepenice. Trčeći u radionicu, bili su ispunjeni zadovoljstvom. Sutra su se vratili i, zakucavši na vrata, rekli: »Dobar dan.« Pažljivo su posjedali oko nje gledajući je kao dragocjen predmet. Okretali su je na sve strane, stavljali u različite položaje, slušali kako diše, osluškivali šumove u njenom tijelu i tihi u redu jedan po jedan prilazili i gledali u njene oči. Ona je sve podnosila strpljivo, ali sa čuđenjem. Plašili su se da ne primijeti da za njih više ne prestavlja ženu. Ona je bila događaj koji su brižljivo čuvali i krili od drugih. Pomno i u najvećoj tišini su je razgledali i proučavali. Odlazili su govoreći da će idući put, kada dođu, znati ko će joj od njih biti muž.

Za jednu takvu priliku ona se pažljivo obukla i skuhala čaj. Oni su srkali crveni čaj i gledali paru kako se diže. Tada je Asimu ispala šalica i razbila se, a čaj se odmah ohladio. On je prigušujući smijeh rekao Gospođi: »Pogledajte se u ogledalo. Po vašem licu rastu dugačke nježne dlake. Vi ste se ubuđali.« Ona je problijedila i nagnula se nad sto. Svima su šalice ispadale iz ruku i sve se porazbijale. Po čitavom tijelu njihovog događaja rasle su dlake, kao da je Gospođa sir. Ravnodušno su govorili: »I po rukama. Sva je obrasla u memlu.«

Gospođa je iskrivila prste, pa ih podigla u visinu očiju i gledajući kroz njih uzviknula »ah« i pala u nesvijest. Počeli su da tapkaju oko njenog tijela ne usuđujući se ni da stanu ni da odu. Ni najmanje ih nije uzbuđivalo to što se Gospođa ubuđala i pokvarila, ali su morali da pokazuju iznenađenje i strah, jer je takav običaj. Duboko u sebi bili su razočarani i prazni.

Asim, koji je prvi prišao vratima, zaustavio se i rekao da bi Gospođu trebalo podići sa poda. Na rukama im je ostajala ljepljiva memla koja se teško skidala sa tkanine, ali sa ruku se mogla oprati naftom. (To su, naravno, otkrili poslije.)

I uopšte, Šamil je bio pametan, pa je rekao da je ova memla od vlage. Trebalo bi, rekao je, da se soba prozrači i da ženu očiste od dlačica. On se već spremao da izađe, ali kada je vidio da ostali čine sve što im on kaže, ostao je i dalje. Ženu su čistili nerado. Toga je bilo mnogo i memla se lijepila svuda. Dosjetili su se da im Asim naređuje, pa su prekinuli posao i lupili ga po glavi. Otišli su tromo vukući noge i nijedanput se ne osvrnuvši.

Sutra je soba bila čista, mada je niko nije spremao. Poslije nekoliko dana na podu su našli pismo koje je napisala ona žena. Iz njega su saznali da je rodila dijete i da je dijete zdravo. Njeni roditelji su joj oprostili grijeh. Pismo na njih nije ostavilo nikakav utisak. Ponovo su ga zalijepili i stavili na sto.

O PISCIMA

I

IVO ANDRIĆ. – Rodio se u Travniku 1892. godine. Gimnaziju je završio u Sarajevu, a studirao je u Zagrebu, Gracu i Krakovu. Prve knjige objavio je poslije prvog svjetskog rata, *Ex Ponto* (1918) i *Nemiri* (1920), da bi nešto kasnije štampao još tri knjige *Pripovedaka* (1924, 1931, 1936). Poslije drugog svjetskog rata objavio je četiri romana: *Na Drini ćuprija, Travnička hronika* i *Gospođica* 1945. i *Prokleta avlija* 1954. godine, kao i više knjiga pripovjedaka. Pisao je i eseje o našim i stranim piscima. 1961. godine dobio je Nobelovu nagradu za književnost. O Andriću su napisali knjige Petar Džadžić, Miloš I. Bandić, Radovan Vučković, Branko Milanović, Ljubo Jandrić. Umro je u Beogradu 1975.

HAMZA HUMO. – Rođen je u Mostaru 1895. a umro je 1969. godine. Studirao je istoriju umjetnosti u Zagrebu, Beogradu i Beču. Prvu knjigu poezije objavio je 1919, a najpoznatije su mu knjige poezije *Grad rima i ritmova* (1924) i *Sa ploča istočnih* (1925), kao i romani *Grozdanin kikot* (1927) i *Adem Čabrić* (1947). O Humi su pisali pored ostalih i Skender Kulenović, Muhsin Rizvić i Radomir Konstantinović.

ZVONIMIR ŠUBIĆ. – Rođen je u Srebrenici 1902. godine, a umro je 1956. Napisao je više knjiga pripovjedaka i romana od kojih su najpoznatije *Fazlića potok* (1934), *Heroj u papučama* (1937) i *Kad se carstva mijenjaju* (1955). O Šubiću su pisali Slavko Leovac i Vuk Krnjević.

JAKŠA KUŠAN. – Rođen je 1900. godine u Čevljanovićima kraj Sarajeva. Studirao je ekonomiju. Prvu knjigu poezije štampao je 1925. godine. Kasnije je pisao pjesme, komedije i pripovijetke. Najpoznatije su mu knjige pripovjedaka *U procjepu* (1954) i *Promjenljiva ulica* (1966). Radove o njemu pisali su i Branimir Donat i Dubravko Jelčić.

MARKO MARKOVIĆ. – Rođen je u Zvorniku 1896. a umro 1961. godine. Najpoznatija djela su mu: *Kriva Drina* (1935) i *Od sumraka do zore* (1954). O Marku Markoviću su pisali Risto Trifković i Staniša Tutnjević.

PETAR KOČIĆ. – Rođen u Stričićima, na Zmijanju, pokraj Banjaluke. Školovao se u Sarajevu, Beogradu i Beču. Još za vrijeme školovanja istakao se borbenim političkim istupima protiv austrougarske okupacije. Glavna su mu djela *S planine i ispod planine, Jazavac pred sudom* i *Sudanija* koja su nastala u vremenu od 1902. do 1912. On je pokretao i čuvene časopise *Otadžbina i Razvitak.* O njemu su pisali, pored drugih, Ivo Andrić i Todor Kruševac.

BORIVOJE JEVTIĆ. – Rođen je u Sarajevu 1894. godine a umro 1959. Pisao je pjesme, pripovijetke, drame, bavio se esejistikom i uređivanjem časopisa. Prvu knjigu objavio je poslije prvog svjetskog rata. Najbolje štampane knjige su mu: *O profanim stvarima* (1920), *Sarajevski atentat* (1924), *Pripovetke* (1937), *Pometeni jezici* (1952), *Igračke u vremenu* (1956). O Jevtiću su pisali Slavko Leovac i Staniša Tutnjević.

HASAN KIKIĆ. – Rođen je u Gradačcu 1905. godine, a poginuo je u narodnooslobodilačkoj borbi 1942. Javio se u književnosti 1926. godine, a najpoznatija djela su mu: *Provincija u pozadini* (1935), *Ho-ruk* (1936), *Bukve* (1938) i *Carska goveda* (1952). O Kikiću su pisali Meša Selimović i Rizo Ramić.

SVETOZAR ĆOROVIĆ. – Rođen je u Mostaru 1875. godine, a umro je 1919. Pored više zbirki pripovjedaka (*U časovima odmora*, 1903. *Moji poznanici* 1909. i *Komšije* 1911), Ćorović je pisao i duže novele (*U ćelijama* 1919), drame i romane, od kojih je najpoznatiji *Stojan Mutikaša* (1907). O Ćoroviću su pisali Slavko Leovac i Branko Milanović.

NOVAK SIMIĆ. – Rođen je 1906. godine u Varešu. Završio je ekonomski fakultet u Zagrebu. Najpoznatija djela su mu: *Nepoznata Bosna* (1936), *Suton Tašlihana* (1937), *Iza zavjese* (1946), *Druga obala* (1952), *Brkići iz Bara* (1948), *Ljubav Stjepana Obrdalja* (1958). O Simiću su pisali Ivan Goran Kovačić i Slavko Leovac.

ISAK SAMOKOVLIJA. – Rođen je u Goraždu 1899, a umro 1955. Studirao je medicinu u Beču. Pisao je pretežno pripovijetke, od kojih su mu najpoznatije sljedeće knjige: *Od proljeća do proljeća* (1929), *Pripovijetke* (1936), *Nosač Samuel* (1946). O Samokovliji su pisali Jovan Kršić i Midhat Begić.

ZIJA DIZDAREVIĆ. – Rođen je u Vitini kod Ljubuškog 1916, a djetinjstvo je proveo u Fojnici. Ubijen je u Jasenovcu 1942. godine. Obratio je na sebe pažnju objavljivanjem pripovijedaka u beogradskoj »Politici« (1937-1941). O njemu su pisali Rizo Ramić i Staniša Tutnjević.

II

ĆAMIL SIJARIĆ. – Rođen je 1913. u mjestu Šipovice kod Bijelog Polja u Crnoj Gori. Najpoznatija djela su mu: Zbirke pripovjedaka *Ram Bulja* (1953) i *Zelen prsten na vodi* (1956) i romani *Bihorci* (1955) i *Kuću kućom čine lastavice* (1962). O Sijariću su pisali Midhat Begić i Slavko Leovac.

MEŠA SELIMOVIĆ. – Rođen je u Tuzli 1910. godine. Završio je Filozofski fakultet u Beogradu i učestvovao je u NOB-u. Najpoznatija djela su mu romani i pripovijetke kao što su: *Tišine* (1961), *Tuđa zemlja* (1962), *Derviš i smrt* (1966), *Tvrđava* (1970). Piše eseje i kritike a za roman *Derviš i smrt* dobio je više nagrada. Kasim Prohić napisao je o njemu knjigu, a značajnu kritiku dao je Muharem Pervić i Razija Lagumdžija. Umro je 1982. godine.

VITOMIR LUKIĆ. – Rodio se u Zelenici 1929. godine. Filozofski fakultet završio je u Sarajevu. Najpoznatija djela su mu knjiga pripovjedaka *Soba za prolaznike* (1965) i roman *Album* (1969), zbirka priča *Životinje ljudi* (1973). O Lukiću su pisali Svetozar Koljević i Mario Suško.

ANĐELKO VULETIĆ. – Rođen je 1933. u Zagorcu, Popovo polje. Filozofski fakultet završio je u Beogradu. Najpoznatija djela su mu romani *Gorko sunce* (1957), *Drvo sa Paklenih Vrata* (1963), *Deveto čudo na istoku* (1966) i zbirke poezije *Gramatika ili progon-*

stvo (1961), *Jedina nada* (1962), *Sedam vječnih pitanja* (1965), *Zmije odlaze s onu stranu svijeta* (1967), *Kraljica puteva* (1968), *Kad budem velik kao mrav* (1977), *Križaljka za čitanje sudbine* (1986). O Vuletiću su pisali Zoran Gluščević i Svetozar Koljević.

NENAD RADANOVIĆ. – Rođen je 1938. godine u Marićkoj kod Prijedora. Završio je Filozofski fakultet u Sarajevu. Najznačajnija djela su mu knjige pripovjedaka *Sreća* (1964) i *Sveti čovjek* (1967), kao i roman *Jakov* (1971). O Radanoviću su pisali Radojica Tautović i Slavko Leovac.

MLADEN OLJAČA. – Rođen u Devetacima 1926. godine. Bio je aktivan učesnik NOB-a. Najpoznatija djela su mu: *Tri života i dve smrti* (1953), *Crne sekire* (1958), *Molitva za moju braću* (1957), *Razvalina* (1962), *Nađa* (1963), *Kozara* (1966). O Oljači su pisali Predrag Palavestra i Risto Trifković.

ERIH KOŠ. – Rođen u Sarajevu 1913. godine. Sada živi i radi u Beogradu. Najpoznatija djela su mu: *Vreme ratno* (1952), *Najljepše godine* (1955), *Veliki Mak* (1956), *IL TIFO* (1958), *Sneg i led* (1961), *Imena* (1964). O Košu su pisali Predrag Palavestra i Dragan Jeremić.

BRANKO ĆOPIĆ. – Rođen je u selu Hašanima pod Grmečom 1913. godine. Završio je Filozofski fakultet u Beogradu. Aktivno je učestvovao u NOB-u. Javio se u književnosti tridesetih godina. Najpoznatija djela su mu: *Prolom* (1952), *Doživljaj Nikoletine Bursaća* (1955), *Gluvi barut* (1957), *Ne tuguj bronzana stražo* (1958), *Bosonogo djetinjstvo* (1963), *Bašta sljezove boje* (1972). O Ćopiću su pisali Velibor Gligorić i Borislav Mihajlović. Umro je u Beogradu 1984. godine.

DERVIŠ SUŠIĆ. – Rođen u Vlasenici 1925. godine. Živi u Tuzli. Najpoznatija djela su mu: *Ja Danilo* (1960), *Danilo u stavu mirno* (1961), *Pobune* (1966), *Uhode* (1971), *Hodža Strah* (1973). O Sušiću su pisali Risto Trifković i Nenad Radanović.

RISTO TRIFKOVIĆ. – Rođen u Goraždu 1924. godine. Učestvovao u NOB-u. Najpoznatija djela su mu: pripovijetke *Posne duše*

(1960) i *Svakodnevna izgnanstva* (1965) i romani *Krik ptičurine* (1970) i *I probudi se čovjek* (1972). O Trifkoviću su pisali Slavko Leovac i Ivan Fogl.

SEAD FETAHAGIĆ. – Rođen je u Žepču 1935. godine. Najpoznatija djela su mu: *Četvrtak poslije petka* (1960), *Go čovjek na krečnjaku* (1969). O Fetahagiću su pisali: Ivan Fogl i Stevan Tontić.

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ. – Rođen je u Sarajevu 1940. godine. Najpoznatija djela su mu: *Kuća zatvorenih vrata* (1964), *Ugursuz* (1968) i *Karabeg* (1971). O Ibrišimoviću su pisali Midhat Begić i Svetozar Koljević.

BOSANSKOHERCEGOVAČKA
PROZA

IZDAVAČ
SOUR
»SVJETLOST«
IZDAVAČKA
RADNA ORGANIZACIJA
OOUR
IZDAVAČKA DJELATNOST
SARAJEVO

Za izdavača
GAVRILO GRAHOVAC

Tehnički urednik
LJUBOMIR PILJA

Likovni urednik
MUSTAFA IBRULJ

Lektor
DUBRAVKA ŽURIĆ

Korektor
TIJANA TOMAŠEVIĆ

Štampa
NIŠRO »OSLOBOĐENJE«
OOUR ŠTAMPARSKA DJELATNOST

Za štampariju
PETAR SKERT

Štampano u 8.000 primjeraka
1989.

ISBN 86-01-01311-2

»SVJETLOST« SARAJEVO

ISBN 86-01-01311-2